

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Leonora Christina – helgen eller
højforræder
af Sigvard Skov

Presse og parti – højrepressen i
provisorieårene
af Niels Clemmensen

Dansk sundhedspolitik 1901-21
af Knud Erik Madsen

Omkring »Ravn«
debat mellem
J. C. Manniche og Leo Tandrup

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabe udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 110 kr.

Manuskriptet til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Leonora Christina

– helgen eller højforræder

Af Sigvard Skov

På grundlag af en række breve fra Kirsten Munk fremhævede rigsarkivar Svend Aakjær i et foredrag, trykt i Jyske Samlinger, Ny række, IV. bind, 4. hæfte, 1958, Leonora Christinas andel i Ulfeldts forræderiske planer. Herimod beskrev professor C.O. Bøggild-Andersen de momenter, der talte til Leonora Christinas fordel i Jyske Samlinger, Ny række, V. bind, 1. hæfte, 1959. Med udgangspunkt i denne debat tilføjer mag.art. Sigvard Skov nogle synspunkter, der uddyber problemstillingen.

Leonora Christinas skæbne er i store træk kendt af alt folket, og denne skæbne i forbindelse med hendes personligheds rejsning, hendes uforlommelige »Jammerminde« og en række fremtrædende kunstneres og videnskabsmænds bidrag til at tolke hendes historie har skabt myten om Christian IV's datter som den store tragiske heltinde i Danmarks historie. Myten går i hvert fald tilbage til Holberg, og de følgende historikere har, uanset det politiske klimas skiften fra absolutisme over liberalismen til demokrati, stort set fastholdt billedet.

C.F. Allen, der intet havde til overs for enevælden, fandt, at fremfærdigheden mod Ulfeldt ingenlunde var retfærdig og mod hans højhjertede hustru tillige oprørende og grusom, en vurdering der i meget blev normgivende. Siden 1881 har S. Birket Smiths store værk¹ været noget i retning af »historiens dom«. Det er grundigt og vel dokumenteret og i alle fald ikke heltinden uvenlig stemt. Fra nyere tid står C. O. Bøggild-Andersens skildring i Dansk biografisk Leksikon højt², måske det mest engagerede af hans mange bidrag til dette værk.

Kun ganske få har bevidst villet unddrage Leonora Christina deres hyldest. Det var tilfældet med Julius Lange³. Han fremhævede, at han ikke agtede at gøre sig gældende som historiker på dette område, men blot ønskede at sætte et par spørgsmålstejn i randen af Birket Smiths levnedsskildring og da især vedrørende problemet, om hun har vidst

---

1. S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I-II, 1879-81.

2. Dansk biografisk Leksikon XIV, 251-60, 1938.

3. Julius Lange: Contra Leonora Christina; Tilskueren 1888, 721-39.

noget om sin mands forræderi mod Danmarks rige. Og herom er Lange ikke i tvivl. Man har tilmed, hævdede han, efter udgivelsen af »Jammersmindet« bestræbt sig for at skille hendes sag fra hans, endog der ikke kan tænkes noget, der strider mere mod hendes eget livs stadige tanke. I konsekvens heraf så Lange det eneste forsvar for Leonora i, at hun satte og efter tidens vilkår måtte sætte pligten over for den mand, hun var viet til, højere end hensynet til fædrelandet.

Problemet er væsentligt og må mere eller mindre tydeligt have stået for alle, der siden har beskæftiget sig med Leonora Christinas historie, om end ofte med en ulyst til at tage et alt for afgjort standpunkt.

Svend Aakjærs aktorat

Der er næppe nogen, der siden den ondsindede dronning Sophie Amalies dage har fremført Leonora Christinas synderegister med den vægt, som rigsarkivar Svend Aakjær gjorde det⁴. Her har hverken traditionen eller Birket Smiths autoritet stået i vejen for en radikal nyvurdering, der ved sin fremkomst virkede så meget stærkere, som den grundede sig på nyt kildemateriale. Det sidste var væsentligt, for der var faktisk ikke fremkommet noget nyt af nogen vægt siden Birket Smith. Det drejede sig om en række breve fra Kirsten Munk til datteren Leonora Christina. Desværre er de hermed sammenhørende breve fra Leonora til moderen ikke bevaret. Helt ukendte for forskningen har Kirsten Munks breve nu ikke været; men da de er skrevet i kode, har man ladet dem ligge som ulæselige. Det lykkedes for Svend Aakjær at finde nøglen til den hemmelige skrift. Om denne bedrift siger Aakjær selv meget beskedent, at »den møje, der skulle anvendes, var næppe større end den, der kræves for at løse en jævnt svær kryds- og tværs opgave«. Det er for beskedent sagt. Naturligvis ligger løsningen, at systemet består i en ombytning af alfabetets bogstaver, snublende nær. Dog mest bagefter. I alt fald skulle der, så vidt vides, gå tre hundrede år, inden den løsning fandtes, som det efter sigende tog Aakjær en halv time at finde.

---

4. Svend Aakjær: Leonora Christinas skyld; Jyske Samlinger, Ny r. IV 1958, 233-48.

Kirsten Munks breve

Men nu til brevene⁵. Fru Kirsten Munk, der engang var den frodige og strålende kvindeskikkelse ved siden af Fjerde Christian i hans lykkelige dage, var nu blevet en gammel dame med meget familievrvøl. Hun havde stadig det iltre sind. Sønnen, Valdemar Christian, »den satans krop«, hadede hun ligefrem. Det var ingenlunde uden grund. Han, der altid var i økonomisk uføre, var ikke vejet tilbage for regulær og pågående pengeafpresning over for moderen. Men til Leonora Christina, så afgjort den betydeligste i hele familie kredsen, havde Kirsten Munk fuld og fast tillid, en tillid hun også uden betænkelighed udstrakte til Corfitz Ulfeldt. Ved citater af brevene vil Aakjær vise, at Kirsten Munk gennem datteren var vel underrettet om Ulfeldts landsforræderiske forhandlinger med svenskerne, og at de i fællesskab i årene 1652-55 lånte den svenske regering en pengesum, i datidens mål: tre og en halv tønne guld, et væsentligt bidrag til finansieringen af den kommende krig mod Danmark. Den krig, som Ulfeldt-partiet satte deres lid til, og som skulle skaffe den søde hævn over Frederik III og hans utålelige dronning, så Corfitz Ulfeldt og hans kongelige hustru kunne indtage deres plads, om hun som dronning eller han som rigsforstander får indtil videre stå hen. Og Svend Aakjær sluttede efter denne dokumentation, »det er blevet svært, ja næsten umuligt at tro, at Leonora Christina sad uretfærdigt i fængsel«. Birket Smith vægrede sig ved at tro, at Leonora havde kendt noget til Ulfeldts forskellige planer, eller at hun havde billiget dem, hvis hun havde vidst besked. Det var denne påstand, som Julius Lange satte spørgsmålstegn ved, og den lader sig endnu mindre opretholde efter Aakjærs dokumentation. Den lider også af en indre usandsynlighed. Når Aakjær hævder, at hun var »langt den klogeste af de to«⁶, ses ingen skellig grund til protest. Intet tyder på, at de to har haft hemmeligheder for hinanden. Hendes trofasthed mod Corfitz i gode og onde dage er et af de smukkeste træk i hendes karakter. Det, han ville, var for hende den retfærdige sag.

Det er utvivlsomt for lavt, når Aakjær vil fastlægge den til blot at være hævnen over Frederik III og Sophie Amalie. Spillet stod om adelsrepublik eller enevælde, og om dette spillede højt, ikke blot af Ulfeldt. Som emigrant i Sverige håbede Ulfeldt som alle politiske emigranter på den krig, der kunne vælte det hjemlige tyranni. Men Frederik III håbede lige

5. Breve fra Kirstine Munk og Leonora Christina. Ved Svend Aakjær. Danske Magazin 8. r. I, 82-113. 1960.

6. Svend Aakjær i Jyske Samlinger, Ny r. IV, 242.

så ivrigt på krigen mod Sverige, som skulle bringe ham den enevældige magt. De fik den lige så heftigt som letsindigt ønskede krig. Frederik III sejrede i kampen om magten; men prisen var intet mindre end rigets sønderlemmelse. Letsindigheden understreges af Erik Arup⁷; mens Finn Askgaard hævder, at krigen kom som en nødvendig følge af en lang udvikling og en akut situation, ikke en uoverlagt handling, endsige en letsindighed⁸. Letsindighed eller nødvendighed. Katastrofen blev krigens følge.

I svensk tjeneste

Det vil nok føles for de fleste danske, som freden i Roskilde har lagt en svar syndebyrde på Ulfeldt, helt anderledes konkret end den lidet gennemskuelige anklage, han siden blev dømt for. Det må da her haves in mente, at den kendsgerning, at Ulfeldt var gået i svenskekongens tjeneste, ikke kan stemple ham som forræder. Han kunne påberåbe sig gældende folkeret, idet der gjaldt ganske særlige aftaler, traktatmæssigt fastlagt, om forholdet mellem danske og svenske. Og indtrådt i svensk tjeneste må han naturligvis forventes at varetage svenske interesser. Det gjorde han til visse, dog uden at glemme sine egne. Alligevel gav Roskildefreden, som han jo i øvrigt ikke var ene ansvarlig for, ikke det, han havde håbet på, nemlig kongeparrets fjernelse fra scenen. Det er da en art historiens ironi, at den hollandske hjælpeaktion til den belejrede hovedstad, der formentlig reddede rigets eksistens, var en frugt af Ulfeldts diplomatiske indsats i Nederlandene⁹. At Ulfeldt var gået i svensk tjeneste kan som nævnt ikke pådrage ham en forræderisigtelse. Han havde Stettinerfredens bestemmelser at henholde sig til, og han kunne efter tidens halvt feudale tankegang hævde en fri mands ret til at tage tjeneste hos hvilken fyrste, han lystede. Konsekvent kunne han da atter forlade svensk tjeneste til fordel for dansk. Hovmand rider og hovmand bider. Dette særlige tjenesteforhold kendes også langt senere. Bernstorfferne hørte hjemme i Hannover. Den sidste af navnet i dansk tjeneste, Christian Bernstorff (1769-1835) var så sent som i forrige århundrede først

7. Erik Arup: Danmarks Historie III, 197, 1955.

8. Finn Askgaard og Gunnar Olsen: En kamp for livet, p. 15, 1958.

9. »Corfitz Ulfeldts uvisnelige fortjeneste«, Finn Askgaard: Kampen om Østersøen, p. 16, 1974.

dansk, siden preussisk udenrigsminister. Han var sikkert loyal i begge tilfælde; men blot nogle få års længere tjenestetid kunne nok have stillet ham i en ganske ejendommelig situation. I militærtjenesten florerede condottieresystemet stadig. Frederik III's feltherre, Hans Schack, havde været i svensk tjeneste, og Erik Dahlbergh, som har i alt fald en del af æren for Karl Gustavs tog over bælterne, fik fra Frederik III tilbud om dansk ansættelse.

I den lærde verden kendes det samme. Danskeren Vitus Bering fik tilbud om svensk ansættelse for at skrive svenskekrigenes historie, men foretrak at skrive om Københavns belejring for den danske regering. I stedet fik svenskerne Samuel Pufendorff, der var født i Sachsen, og som efter sin svenske tjeneste havnede i Brandenburg, der i den store krig havde stået på den modsatte side. Om nationalitetsfølelse i senere tiders forstand er der ikke tale. Heller ikke hos Ulfeldt, der nærmest var kosmopolit. Det må også erindres, at netop i midten af 1600-årene førte i Frankrig fronden sin særdeles bastante oppositionspolitik imod Mazarins styre.

Nederlandsk kapitalisme

Men kan nu Kirsten Munks breve bære den bevisbyrde, som Aakjær lægger på dem? De er ret vage i udtryksformen, hvad vel ikke kan undre, da muligheden for, at de kunne falde i forkerte hænder og trods koden blive tydet, vel ikke helt kunne udelukkes. Og selv om Kirsten Munk af datter og svigersøn har været noget orienteret, så tyder brevene nu ikke på, at hun har haft del i planer og overvejelser. I et brev refererer hun, at bl.a. Gunde Rosenkrantz taler om de to tønner guld, som Ulfeldt mentes at have lånt til svenskerne, og hun knytter dertil den bemærkning »Huem der haffde 2 tønner gull, daa bleff die uell nøtelig til andet«¹⁰, en sætning der nok må kræve en eller anden fortolkning. Hvad realiteten angår, lånet til svenskerne, har hun næppe været klar over, at Ulfeldt i Nederlandene havde erhvervet sig den tidlig-kapitalistiske opfattelse, at rigdom var andet end jordegods, at penge var et magtmiddel, der ved udlån og passende placeringer kunne gøres nyttige og frugtbringende, økonomisk såvel som politisk, og det både hos venner og fjender. I Holland, hvor man var indstillet på at handle med alt, og hvor den særlige handelsmoral

10. Danske Magazin 8.r.I, 106.

smittede af på andre områder, blev også politik et handelsobjekt. Den franske diplomat d'Estrades var af den mening, at på denne tid var der blot fire personer i den nederlandske republik, der ikke var til fals, nemlig brødrene de Witt, van Beuningen i Amsterdam og van Beverningk i Gouda¹¹. Den ene af brødrene er den Jan de Witt, som var den politiske kraft bag den hollandske hjælpeflåde til Danmark. Hvor mange det var muligt at købe i Frankrig, sagde han ikke noget om. I Danmark var i alt fald Gabel interesseret i den slags transaktioner, herunder også Ulfeldts penge. Det har næppe heller været Ulfeldt ukendt, at hollænderne for en stor del havde finansieret den 80-årige frihedskrig mod spanierne ved at handle med fjenden¹². Set i lyset heraf kunne der vel ikke være noget odiøst i at låne svenskerne penge. Og accepterer man dette synspunkt som hørende tiden til (om man ikke nødvendigvis billiger det), så falder igen et af de tunge anklagepunkter mod Ulfeldt bort. Det er vel hverken nyt eller mærkeligt, at de etiske krav og normer i politik har ændret sig gennem tiderne; men det synes rimeligt at erindre det i forbindelse med Ulfeldt-sagen.

Bøggild-Andersens replik

Da Aakjær havde publiceret sin artikel og benævnt den »et aktorat«, faldt det i min lod at præsentere den nye vurdering af kongedatteren i dagspressen i form af en modartikel, et defensorat om man vil¹³. Det førte til langvarige debatter, mundtlige og enkelte brevlige, med Aakjær, og Aakjær var en festlig debattør, langt festligere end det lidt vage gensvar, han siden præsterede til Bøggild-Andersens indlæg, lader formode. Men han holdt nu urokkelig fast på, at Ulfeldt-parret havde ført avindskjold mod riget og følgelig som landsforrædere stod til dødsstraf. Kun nølende gik han med til, at deres politik kunne have et videre sigte end hævnen inden for familiekredsen, og at håbet om en adels- eller rigsrådsrepublik måske ikke var en helt tåbelig tanke. Med mere vægt, end en avisartikel kunne præstere, forelagde C.O. Bøggild-Andersen sit lærde defensorat¹⁴. Kritisk kunne han her påvise en række unøjagtigheder og

11. Jan Romein: *De Lage Landen*, p. 287. Utrecht 1934.

12. C.R. Boxer: *The Dutch Seaborne Empire*, p. 21. London 1972.

13. Strejftog i Aarhus Stiftstidende 30.11.1958.

14. C.O. Bøggild-Andersen: *Kongedatteren for historiens domstol*; Jyske Samlinger, Ny r.V, 24-39. 1959.

fejlslutninger hos Aakjær, hvis dyberegående studier hidtil havde ligget på helt andre områder. Og svaghed i udenværkerne kan også svække hovedtesen, måske mere end tilsigtet. Endvidere fremhævede han, at Aakjærs opfattelse ikke på alle punkter var så ny som hævdet, og at kongens behandling af Leonora Christian både var urimelig hård, og at den ikke kunne undskyldes ved nogen politisk nødvendighed. I sit svar var Aakjær eftergivende på alle andre punkter end hovedtesen om avindskjold og dødsstraf og mente sluttelig, at han og Bøggild-Andersen nu stort set var enige¹⁵, en enighed det nok kan være svært at være helt overbevist om.

Adelsvældens restitution

I 1663 mente Leonora Christina, at lykken os endnu noget balloterer. Det er sager, som store, dybe tanker forårsager¹⁶. Disse tanker mente Aakjær at kunne tolke som vejen til magtens tinde, Ulfeldt som statholder eller Leonora som dronning¹⁷. Det ville Bøggild-Andersen nu ikke vide noget af¹⁸. Dog helt tåbelige eller urimelige var disse tanker nu ikke. Drømmen om en dronningekrone synes ikke at have været Leonora Christina ganske fremmed¹⁹, og hvorfor skulle Christian IV's datter ikke kunne opnå samme stilling som Gustav Adolfs datter, dronning Christina? – Efter Christina fulgte Carl Gustav. Mod dennes pfalzgrevskab kunne Ulfeldt stille sin egen kejserlige rigsgrevetitel. Kunne ikke den ene være lige så god som den anden på vejen til magten? Ulfeldt var i øvrigt tidligere gået de kongelige prerogativer ganske nær²⁰. At Jan de Witt i Nederlandene førte et aristokratisk regimente, styrede med stor dygtighed og havde trængt huset Oraniens traditionelle indflydelse stærkt tilbage, var velkendt for Ulfeldt, som efter flere ophold var fortrolig med nederlandske forhold. En vurdering af Ulfeldtparrets politiske stræben må tage de udenrigspolitiske kendsgerninger med i betragtning. Og indtil må der regnes med en ikke uvæsentlig utilfredshed med Frederik III og dronningens tyske klike. Over for kongens dynastiske stræben kunne

15. Svend Aakjær: Leonora Christinas dommer; Jyske Samlinger, Ny r. V, 39-44.

16. Danske Magazin 8.r.1,111.

17. Jyske Samlinger, Ny r.IV,243.

18. Jyske Samlinger, Ny r.V,31.

19. Otto Andrup: Om Leonora Christina; FREM A, II, 360. 1926.

20. Birket Smith I,LXIII.

Ulfeldt hævde at stå på forfatningens grund, håndfæstningens og rigsrådets; mens det var kongen, der ville revolutionen.

Det kan her indskydes, at Frederik III's håndfæstning, der traditionelt betegnes som »hård«, faktisk indeholdt rimelige og fornuftige bestemmelser afledt af erfaringer fra det forrige regime. Dens forfatningsmæssige grundsyn var det, at rigsrådet som en udvalgt og fornem repræsentation for det danske folk skulle have den højeste magt i landet²¹. Det fandt Ulfeldt helt i sin orden, det var for ham den retfærdige sag. Standpunktet var ikke i pagt med nye strømninger i tiden; men det er ingenlunde uforståeligt. Det forklarer også, hvorfor Ulfeldt siden kom i strid med Carl Gustav, der ellers havde vist ham megen bevågenhed. Årsagen var typisk nok adelens privilegier i Skåne. Ulfeldt kunne lige så lidt forlige sig med en svensk (om end uproklameret) enevælde som med en dansk.

Efter Roskildefreden blev Leonora Christina i København, og det vides da, at hun har søgt Kaj Lykkes hus. Kaj Lykke hørte til den ulfeldtske kreds, som hverken var lille eller betydningsløs. Kaj Lykke skildres traditionelt som en modejunker og skørtejæger uden egentlig politisk interesse eller indflydelse. Men han var nu engang ved arv blevet en rig mand og en af landets største godsejere. Det gav mulighed for magt og indflydelse, som ikke kunne ignoreres. Derfor måtte han rammes. Under Dina-affæren, det af dronningen iværksatte pornokratiske anslag mod Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt, havde Kaj Lykke uden vaklen stillet sig på parrets side. Skæbnen ville, at han selv blev fældet af et anslag i en lignende genre og med samme bagmand, dronningen.

Den mand, som kongeparret eller regeringen tog til takke med som redskab til at fælde Kaj Lykke, var af en så blakket karakter, at han med Bøggild-Andersens ord burde være endt i en galge²². Det var ridefogden Peter Børting, en effektiv og hensynsløs voldsmand og drabsmand, der endte som herremand og kommerceråd. Han var ikke vejet tilbage for at bøje retten, da mulighed gaves, og han opnåede at få en personlig uven uskyldig i galgen. Han var netop den rette mand for dronningen, da det viste sig, at han i sit værge havde et brev, som Kaj Lykke flere år tilbage havde skrevet til Børtings senere hustru, og hvori dronningens særlige livsform omtaltes.

Nu var Sophie Amalie ikke – som Cæsars hustru – hævet over mistanke. Det var jo sådan, at kongerne nok kunne have kvindelige forbindelser uden for de ægteskabelige og, om de så ville, kunne anerkende børne-

21. Erik Arup: Danmarks Historie III, 179.

22. Dansk biografisk Leksikon IV, 470. 1934.

ne under navnet Gyldenløve med deraf følgende placering frem for al anden adel. Frederik III havde før sit ægteskab sønnen Ulrik Frederik Gyldenløve. Om nogen ligestilling for den kvindelige part i et kongeligt ægteskab kunne der ikke være tale. Den frihed, som Kirsten Munk i dette stykke havde taget sig, blev som bekendt taget hende meget unådigt op. Sophie Amalie kunne næppe være interesseret i at henvise til dette præcedens; men frihederne tog hun sig, og kongen så i den grad gennem fingre dermed, at han med en formentlig bitter selverkendelse lod fremstille en medalje, hvor han netop »så gennem fingre«²³.

Dronningens måde at leve livet på har naturligvis ikke kunnet holdes hemmeligt ved hove. Der er blevet snakket, sladret og hvisket i korridorer og vinduesnicher. Og når Kaj Lykke kunne rammes fremfor så mange andre, skyldtes det dels, at han skulle rammes, dels den kapitale uforsigtighed at sætte det velkendte på prent. Der kunne derefter rejses sag om majestætsfornærmelse, en sag der fik et særdeles uregelret forløb. Et accepteret tilbud fra Kaj Lykke om en ordning løb regeringen siden fra, og dommen faldt, som dronningen ønskede det, i 1661: tab af ære, liv og gods med påfølgende henrettelse in effigie. Da havde Kaj Lykke længst bragt sig i sikkerhed i Sverige. Regeringen blev et par hundrede tusinde dalere rigere. Adelsoppositionen mistede en mand af rigdom og indflydelse og fattede i øvrigt ganske klart den advarsel, der lå i Kaj Lykkes skæbne. Om dronningens gode navn og rygte herved blev pudset op, får stå hen.

Vejen til Blåtårn

Ellensborg, nu Holckenhavn, havde Leonora Christina arvet efter sin moder. På denne fynske herregård tog parret ophold efter 1661. Man kan også sige, de blev forvist dertil. Som man kunne vente, faldt det Corfitz svært at være uden for politik, og den syssel med billedskæreri, som traditionen vil vide, han gav sig af med, kunne naturligvis ikke fylde hans sind. Der sker nu så meget mærkeligt i hans sidste rastløse dage, at man har ment bedst at kunne forklare hans handlemåde som udslag af sindssyge, hvad dog Leonora Christina klart har benægtet. Det gælder da især forhandlingerne med kurfyrsten af Brandenburg.

På rejse uden for den danske konges magtområde optog Ulfeldt for-

23. Georg Galster i Nordisk numismatisk Unions Årsskrift 1951, 99-108.

bindelser med både det franske hof og med kurfyrsten af Brandenburg, hvad vel allerede, som sagerne stod, kunne være betænkeligt nok. Ulfeldt skulle da have tilbudt den danske krone til kurfyrsten. Under de forhør, der senere fulgte, påstod Leonora, at hun ikke kendte noget til sagen, at ingen potentat ville reagere på et tilbud af den art, og endelig »at ingen forstandig Mand det skulde udbyde, som ikke stod i hans Magt, og han ikke for raadde«²⁴. At planen endvidere var statspolitisk umulig, er påvist af Bøggild-Andersen²⁵. Det vil dertil være lidet sandsynligt, at Ulfeldt, der havde fundet såvel Frederik III's som Carl X Gustavs kongemagt utålelig, nu kunne se lykken i at leve under preussisk styre.

Nu var imidlertid netop i begyndelsen af 1660'erne de politiske forhold omkring Sundet og Østersøen temmelig uklare, idet foruden Sverige og Brandenburg tillige England og Frankrig, samt traditionelt Nederlandene havde deres interesser at varetage med vekslende spil af alliancer og nye krige forude. Der vil sagtens kunne gisnes om et udspil fra Ulfeldt, som på ny kunne placere ham i en indflydelsesrig position, et udspil der kunne lyde mere rimeligt end det tåbelige forlydende om Danmarks krone; men det vil kun være gisninger. Den brandenburgske fremstilling ser så fantastisk ud, at det skulle være mærkeligt, om den indeholdt den hele sandhed. Kurfyrsten var jo også engageret i det nævnte spil og havde dertil et hensyn at tage til den allierede fra krigens dage. Fra den anden side har vi blot Ulfeldts benægtelse, foruden planens hele usandsynlighed. Mens man i København tog temmelig roligt på Ulfeldts kontakter med Ludvig XIV's Frankrig, som dog ellers var en magt af en vis betydning, ser det ud til, at den brandenburgske affære kom den danske regering så særdeles tilpas, så tilpas at det ser påfaldende ud. Nu var chancen der endelig til at få ram på Ulfeldt. Nu skulle man ikke risikere en uvildig domstols mulige frifindelse som i Dina-sagen, så rettergangen blev fremskyndet mest mulig. Forsvar og andre formaliteter, der blot kunne forhale sagen, undlod man. I en nyetableret enevælde falder dommen, som herskeren ønsker. Således også her. Men det er værd at mærke sig, at der hverken da eller senere blev fældet nogen dom over Leonora Christina. Muligt har Frederik III frygtet søsterens advokatoriske snilde, som hun til fulde havde dokumenteret under processen i Malmö.

Også i England artede sagerne sig efter den danske regerings ønsker. Leonora Christina var i 1663 draget over Kanalen for at kræve et tilgodehavende hos Karl II. Han slap bekvemt ud af gældsbyrden ved at efter-

24. Jammersmindet, 1949-udgaven, p.124.

25. Jyske Samlinger, Ny r.V,36.

komme Frederik III's ønske om Leonoras udlevering. Hverken slægtskab eller hæderlighed hindrede den engelske konge i at gøre det på temmelig skændig vis. For Leonora Christina gik vejen fra Dover Castle til Blåtårn.

Svend Aakjær så i Ulfeldt-sagen først og fremmest en familietvist. Det er forståeligt ud fra hans udgangspunkt, brevene, og måske har det ikke været muligt inden for rammerne af det foredrag, der er grundlaget for artiklen, at inddrage videre politiske synspunkter. I vurderingen af inde-spærringen af Leonora kan det snævre synspunkt have nogen berettigelse. På længere sigt kan uskadelliggørelsen »uden blødsødenhed« af fjenden ikke være hovedmotivet. Det er den uforsonlige dronnings krav, som hun i ubøjeligt had fastholdt til sin dødsdag. Også en konges uindskrænkede enevælde har sine grænser.

Fransk drama

Det synes påfaldende, at både Aakjær og Bøggild-Andersen er gået uden om et ellers meget skarpsindigt indlæg, som man ikke bør negligere i Leonora Christinas historie. Det skyldes Otto Andrup. Som en af hans store bedrifter var det lykkedes at erhverve originalmanuskriptet til »Jammersmindet« fra Ulfeldternes efterkommere og bringe det til Frederiksborg, til hvis klenodier det siden har hørt²⁶. Det faldt da naturligt, at han ønskede at udgive værket på ny med de særlige historiske kommentarer, som han nu sad inde med²⁷. Blandt disse er det værd at lægge mærke til Andrups læsning af nogle ord, skrevet på fransk. Ordene var oprindeligt ristet under bunden på et lerbæger, som Leonora havde formet, og som hun sørgede for at kongen fik i hænde. Andrup læser i manuskriptet: Si il y a un .... soyez un Auguste, og føjer til, at det manglende utydelige ord synes at være Cinna²⁸. Oversættelsen skulle da være: Hvis der er en Cinna, så vær du en Augustus. Den Cinna, der her er tale om, kan ikke være den romerske konsul Lucius Cornelius Cinna eller hans søn af samme navn, men må som også påvist af Andrup være titelpersonen i den franske dramatiker Pierre Corneilles tragedie »Cinna – ou la Clémence d'Auguste«, som førtes frem på scenen i 1640. Indholdet går kortelig ud på, at Augustus i dramaet som i historien har gjort sig til enevældig

26. Zelia N. Andrup: Otto Andrup, 45-47. 1970.

27. Grevinde Leonora Christinas Jammers Minde. Tilrettelagt af Otto Andrup. 1926.

28. anf. værk, 122, 261-62.

hersker i Rom og derved faktisk krænket den gamle forfatning. Som dennes forfægter står Cinna, der vil rydde kejseren af vejen. Efter at sammensværgelsen er røbet, står kejseren som sejrherre og viser sig da stor nok til at vise mildhed. Det er denne storsindede mildhed, som Leonora på såre elegant vis opfordrer kongen til at efterfølge. Hun og Corfitz havde jo kæmpet for det gamle adelsvælde mod eneherredømmet. Men nu er der jo det farlige, at paralleliteten med Cinna som legalitetens forsvarer også kunne udstrækkes til at gælde anslaget mod kejserens liv. Det vil derfor være forståeligt, at Leonora siden så omhyggeligt sørgede for at strege de famøse ord over.

Når man som Otto Andrup har præsteret en tydning af ellers ulæselig skrift og derefter tolket de indvundne ord, så de må indtage en meget central placering i vor vurdering af Leonoras holdning over for Frederik III, er det let at forstå, at han skuffedes en smule – »et Sennepskorn af Bitterhed« – når man fra visse sider ligesom har villet ignorere opdagelsen²⁹. Bøggild-Andersen har et par gange brugt Corneille-citatet³⁰, men uden at nævne Andrups navn og uden at drøfte den vægt, Andrup vil lægge på det ikke tidligere tydede citat.

Konklusion

Hvis man tør drage nogen konklusion af det anførte, må det blive, at Ulfeldtparret har kæmpet for den gamle forfatning, for legaliteten mod usurpationen. Det er forståeligt, at et klart defineret rigsrådsstyre med en mere diffus udformet mulighed for Christian IV's datter som dronning for dem har stået som den retfærdige sag. Det er ligeledes klart, at denne kamp ikke stedse har kunnet føres på lovlig vis. Et diktatur under etablering er efter sagens natur ikke kræsen i valg af midler. Og i den henseende har Frederik III og hans regering handlet ganske kynisk. Man har suspenderet lov og ret, når det har passet, og man har benyttet endog meget betænkelige midler for at få ram på modstanderne. En opposition, også en opposition på lovens grund, tvinges uvægerligt ud i lignende suspekterede midler. Der er i Corfitz Ulfeldts handlinger flere, der kan betegnes som suspekterede, men også disse må vurderes ud fra tiden og dens forudsætninger. Når Ulfeldt blev stemplet som landsforræderen frem for

29. Otto Andrup: Et Brev; Tilskueren XLVII,137. 1930.

30. 1949-udgaven af Jammersmindet p. 177,383. Jyske Samlinger Ny r.V,39.

alle andre, i alt fald frem til hertugen af Augustenborg, var det på sejrherrens magtbud og ikke efter en uangribelig proces og uvildig dom, og det var samme magtbud, der holdt Leonora Christina de mange år i fængsel.

Nået så vidt skal der nok være tilhængere af Frederik III og Svend Aakjær, der vil hævde: Jamen, Ulfeldt gik jo som forræder i fjendens tjeneste, subsidierede hans krigsførelse og var måske medansvarlig for det helt store hasardspil, toget over bælterne. Fra modsat hold vil man da kunne forenkle sagen til, at Ulfeldt ved sin kloge diplomatiske indsat i Nederlandene og ved sin formentlige røben af planen for stormen på København i virkeligheden reddede rigets eksistens. Ulfeldts dybe indgriben i sit fædrelands skæbne lader sig ikke bringe på en enkel formel.

Men nu Leonora selv? Modsætningen i opfattelse, helgeninde eller højforræder, som den repræsenteres af Birket Smith og Aakjær, bliver ligesom mindre relevant, når man ser hende som talsmand for en tidsbestemt politisk opfattelse. Trods mod og klogskab kom hun på den tabende side, og det var måske hendes største brøde. Hun kan derfor ikke stemples som forræder og heller ikke kåres som helgeninde, det var hendes sind ikke til, men hendes heroiske attitude i livets store stunder vil stedse være anerkendelse værd.

Trods tilskyndelsen havde Frederik III ikke lyst – eller mod – til at påtage sig rollen som den ædelmodige Augustus. Han var ellers ikke ukendt med rollespil og drama. Dronningen elskede at optræde, og hendes sortie var i sin ubarmhjertige grumhed ikke uden effekt. Den fremstilling, Zahrtmann har givet af hendes sidste stund³¹, glemmes ikke let; men selv en forsigtig historiker som J.A. Fridericia er ikke meget blidere³². Først den gamle dronnings død muliggjorde Leonora Christinas frigivelse fra fængslet og Kaj Lykkes hjemkomst fra eksilet i Sverige, for også han beæredes med Sophie Amalies livslange had. Og hermed burde man vel for denne sinde være færdig med Leonora Christina.

---

31. Fortegnelse over Oljemalerierne i Den Hirschsprungske Samling nr. 521, ill. p. 71. 1930.

32. J.A. Fridericia: Enkedronning Sofie Amalies Testamente; Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag 1913, 83-97.

Frederiksborgsk epilog

Men Leonora Christina er ikke sådan at blive færdig med. Det er bl.a. af Palle Lauring hævdet, at hvor hun viser sig, »erobrer hun scenen«, og det er der nok noget om. Alligevel kan det overraske, at den lille hoffoldning, som Christian V havde tilstået hende på Maribo Kloster, ikke blot som ventet blev den stilfærdige afslutning på en usædvanlig tilværelse; men at der også herfra udgik en nydannelse i dansk samfundsliv, nemlig de adelige jomfruklostre. Det var dr. H.D. Schepelern³³, der i følge med en syssel med den malerisamling, der tilhører Odense adelige Jomfrukloster, fandt frem til, at den oplæring og uddannelse til »handling og selvstændighed«, som Leonora havde givet unge adelige piger i Maribo Kloster, var kimen til jomfruklostrene med direkte forbindelseslinier til Odense og Roskilde. Det var adelens ændrede situation efter 1660, der var baggrunden for oprettelsen af klostrene til sikring af værdige kår for ugifte døtre og til værn for standens kulturtraditioner.

Denne nyvurdering er da udgået fra Frederiksborg, og det er nok en naturlig ting, at mindet om Leonora Christina ligesom lever stærkere på Frederiksborg end på andre lokaliteter, der er knyttet til hendes historie. Otto Andrups livslange beskæftigelse med Leonora Christina sluttede med den triumf, det var, at modtage hendes krucifiks, et pragtstykke i elfenben. Det havde været holdt under observation meget længe; men det var i den katolske kirkes varetægt i Wien. Det var som fremragende kunstværk og kirkeligt klenodie ikke til fals. Men efter at den østrigske forbundskansler, dr. Figl, havde besøgt Frederiksborg, fandtes løsningen på gaveplanet. Motiveret som Østrigs tak for dansk humanitær hjælp efter anden verdenskrig overrakte kansleren sammen med kardinalen, dr. Innitzer, i 1951 klenodiet til Frederiksborgmuseets direktør. Det skete, som Leonora ville have sagt, »med manér«.

Det var vel næppe ventet, at også regimet efter Andrup kunne hjemføre en række, endda en temmelig lang række portrætter med tilknytning til Ulfeldtslægten. De fandtes i Tjsekkoslovakiet, men var kun af ringe betydning for dette lands historie. Efter indviklede forhandlinger lykkedes det for Jørgen Paulsen at få etableret en byttehandel, og i 1955 kunne han udstille nyerhvervelserne på Frederiksborg³⁴. Andre studier er derefter

33. H.D. Schepelern: Portrætsamlingen i Odense adelige Jomfrukloster, p. 15-19. 1959.

34. Udstilling af den nyerhvervede samling af Ulfeldt-malerier fra Tjsekkoslovakiet. Frederiksborg 1955.

resulteret i en redegørelse for de samtidige portrætter af Leonora Christina³⁵, og endelig har efterfølgeren, dr. Povl Eller fortsat forskertraditionen ved at publicere en række breve om arvestykker i Ulfeldt-slægten³⁶. I fortsættelse heraf må det være tilladt at fremsætte et fromt ønske om en videnskabelig publikation af alle de konkrete Ulfeldtminder ligervis, som Bøggild-Andersen efterlyste en samlet udgave af alle Leonora Christinas skriftlige efterladenskaber. For Leonora Christina er nu ikke sådan at blive færdig med.

Envoi

Kong Frederik III havde lovet at sikre undersåtterne i det dansk-norske monarki »et mildt og kristeligt regimente«. Set fra Blåtårn, men ikke blot fra Blåtårn, kan det være svært nok at få øje på. I forfatningskampen havde Ulfeldt-parret forfægtet den tabende sag, det gamle rigsrådsstyre; men også en anden udgang, det håb som i alt fald store dele af borgerskabet havde haft, at det folk, der til fulde havde båret krigens byrder, også skulle være medbestemmende om sine egne fremtidige vilkår, havde kongen gjort til intet. Af de tidligere nævnte kun fire renfærdige politikere i Holland blev de to skændigt myrdet af pøbelen. De midler man anvendte i den politiske kamp var ikke sarte, hverken under den ene eller den anden horisont. I dette miljø at ville måle Leonora Christinas handlinger med en abstrakt og særlig kvalificeret helgenmoral, som tiden ikke kendte eller kendtes ved, vil ikke være rimeligt og følgelig heller ikke at smide forræderibeskyldningens smuds efter hendes høje byrds sorte fløjlsbat.

---

35. Jørgen Paulsen: Samtidige portrætter af Leonora Christina; Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1958.

36. Danske Magazin 8. r. III, 1970.

Presse og parti

– den Ferslewske presse og Højre i provisorieårene med særlig henblik på Dagens Nyheder

af Niels Clemmensen

I partiet Højre afspejlede de politiske brydninger omkring 1890 sig i en strid omkring partiets presse. Striden havde kulturelle og sociale undertoner; redaktøren for Dagens Nyheder siden 1873, Carl Carstensen, var en dygtig og moderne indstillet pressemand, der arbejdede for en frigørelse af avisen, så den bedre kunne imødekomme det moderne byhøjre, hvorimod modparten Lars Dinesen gik ind for princippet om den fastlåste partipresse. Om dette og om de problemer, der lå i, at højrepressen var økonomisk afhængig af Godsejerforeningen og bladejer J.C. Ferslew, skriver adjunkt, cand.mag. Niels Clemmensen.

Problemstillinger og materiale

Den politiske kamp i provisorieårene førtes på mange fronter. Den gjaldt ikke blot forfatningen og forsvaret, men også økonomiske, sociale og kulturelle spørgsmål. Hverken Venstre eller Højre indtog en entydig holdning til disse problemer. I Venstre resulterede den taktiske uenighed i dannelsen af forhandlende og afvisende fløje, men på tværs af disse grupperinger gik der sociale og kulturpolitiske delingslinier. I Venstres presse kom de kulturpolitiske brydninger til udtryk i 1884, da Hørup og Edvard Brandes oprettede Politiken, efter at Berg med grundtvigianerne i ryggen havde smidt dem ud af Morgenbladets redaktion. Højre stod ligesom Venstre delt i periodens økonomiske, sociale og politiske spørgsmål. Der var brydninger mellem by og land, mellem håndværk og industri, mellem forligstilhængere og forligsmodstandere, og ligesom i Venstre blev modsætningerne trukket hårdt op i kulturpolitikken. Under Estrup lykkedes det så nogenlunde at holde sammen på tropperne, men da partiet efter hans afgang mistede sit samlingsmærke, kom splittelsen åbenlyst til udtryk. Pressehistorisk rejser det spørgsmål sig, hvorledes Højres presse markerede sig i dette spektrum af modstridende interesser og synspunkter.

Højre kunne mønstre en ganske anselig presse i hovedstaden, mens venstrebladene dominerede i provinsen. De vigtigste højreblade i København var det traditionsrige Dagbladet og de nyere Dagens Nyheder og Nationaltidende, der alle havde tilknytning til J.C. Ferslews bladimperium. Hertil kom Avisen, der udgaves af et aktieselskab, og Fædrelandet, der gik ind i 1881, kun et halvt år efter, at Ploug trak sig tilbage som redaktør og udgiver. Niels Thomsen og Vagn Dybdahl har udførligt gjort rede for bladenes økonomiske forhold, og hvad der yderligere kan meddeles herom er til dels supplerende¹. Fremstillingen vil primært beskæftige sig med de redaktionelle vilkår for hovedstadens højrepresse i provisorieårene. Denne målsætning rejser en række spørgsmål med henblik på partiets holdning til bladene. Det må således undersøges, om der fra centralt hold blev ført en aktiv og klart defineret pressepolitik, og om redaktørerne ønskede eller formåede at gøre sig gældende over for partiet. Med partiet menes først og fremmest partiorganisationen, hvis centrale organ, forretningsudvalget, varetog Højres forhold til pressen. Forretningsudvalgets snævre personsammenfald med rigsdagsrepræsentationen giver dog materialet en bred indfaldsvinkel til begge de hovedorganer, der konstituerer et parlamentarisk parti. Af principielle grunde deltog ministrene ikke direkte i det organisatoriske arbejde, men materialet dokumenterer nære kontakter til forretningsudvalget i spørgsmål vedrørende højrepresen. Endelig fungerede Godsejerforeningen som partiets uofficielle guldkalv i forholdet til de betrængte blade.

Den redaktionelle debat inden for parti og presse kan kaste lys over de ideologiske, sociale og økonomiske forhold, der indgik i udviklingen af Højres hovedstadspresse. Det er et af undersøgelsens hovedsynspunkter, at brydningerne i Højres presse var udtryk for ideologiske modsætninger mellem borgerlige og agrare lag i partiet. Tilsvarende modsætninger kan aflæses i en betydelig uoverensstemmelse mellem Højres liberal-konservative samfundssyn og partiets organisatoriske og politiske praksis i provisorieårene.

Der er foreløbig afstået fra en systematisk indholdsanalyse af højrepresen. Materialet er koncentreret om avisernes økonomi og redaktion og er hentet i en række privatarkiver fra de ledende mænd i Højres organisation og presse, først og fremmest redaktør af Dagens Nyheder, cand.polit. Carl Carstensen, statsrevisor Lars Dinesen og baron Tage Reedtz-Thott. Endvidere bør nævnes Godsejerforeningens arkiv. Under-

---

1. Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970, 1970. Vagn Dybdahl: Partier og erhverv, 1969.

søgelsen bygger på den antagelse, at dette materiale afspejler betydningsfulde sociale og ideologiske brydninger i parti og presse, men indholdsanalyser vil selvsagt være værdifulde til efterprøvning af de synspunkter, som her vil blive gjort gældende. Som eksempel på Højres hovedstadspresser er valgt de Ferslewske blade med hovedvægten lagt på Dagens Nyheder.

Dagens Nyheder og Godsejerforeningen

Dagens Nyheder blev grundlagt i 1868 og havde siden 1871 modtaget støtte fra Godsejerforeningen, der opfattede det dengang ikke særlig politiske blad som et konservativt modstykke til den nationalliberale presse. Først da Carl Carstensen i 1874 overtog redaktion og udgivelse, blev bladet for alvor en konservativ opinionsavis, og efterhånden som de nationalliberale blev opslugt af Højre i den almindelige kamp mod Venstre, rettede avisen skytset mod dette parti.² I de kommende år blev Dagens Nyheder hovedsagelig finansieret af den konservative Godsejerforening, der bl.a. blev ledet af baron Tage Reedtz-Thott, Gaunø, gods-ejer H. P. Ingerslev, Marselisborg, grev Chr. Moltke, Lystrup, og gods-ejer Jacob Scavenius, Gjorslev, altså folk, der spillede en afgørende rolle i Højres organisation og forretningsudvalg og senere skulle indtage betydningsfulde ministerposter.

Dagens Nyheder var fra Carstensens overtagelse behæftet med en betydelig gæld, og driften kørte med et konstant underskud, der for størstedelens vedkommende blev dækket privat af godsejerne Jacob Scavenius, Tage Reedtz-Thott og Frederik Moltke-Bregentved, mens Godsejerforeningen bidrog med mindre tilskud³. Erik Bøghs tilknytning til bladet i

---

2. Niels Thomsen op. cit. s. 254ff. Udat. notat vedr. Dagens Nyheder ca. 1892, Carl Carstensens arkiv, A.1, RA. (Rigsarkivet).

3. Drewsens papirhandel havde således et tilgodehavende på 6. 639 rbd., der skulle afdrages med 200 kr. månedligt. Desuden skyldtes et mindre beløb til bogtrykker Calberg (Gældsbevis 30/11 1874 udstedt af C. Carstensen til Drewsen og Sønner, kautioneret af F. Moltke-Bregentved og Jacob Scavenius, Carstensens arkiv, A.2, RA. August Carstensen til Carl Carstensen 24/5 1875, J. F. Scavenius' arkiv, A.I.4, RA). Fra april 1875 til april 1877 dækkede Jacob Scavenius, Tage Reedtz-Thott og F. Moltke-Bregentved bladets underbalance med godt 17.000 kr., mens andre godsejere og Godsejerforeningen ses at have bidraget med knap 5.000 kr. i samme tidsrum (C. Carstensen til J. Scavenius 3/6 1876, Scavenius' arkiv, A.I.4, RA. 3. Scavenius til T. Reedtz-Thott 8/6 og 11/12 1876, 16/6 1877, baron Tage Reedtz-Thotts arkiv, nr. 7, LA. (Landsarkivet for Sjælland)).

1877 gav en tilgang på 1.400 abonnenter i løbet af tre kvartaler, således at det samlede antal abonnenter i løbet af tre kvartaler nåede op på 4.300. I oktober 1877 regnede Carstensen derfor optimistisk med, at Dagens Nyheder for fremtiden kunne bære sig med 1.000 kr. i kvartalet fra godsejerne, hvis de ville kautionere for en konvertering af bladets gæld på 27.000 kr. og deltage i afviklingen til og med december 1878. Planen synes at være blevet realiseret, den blev i al fald anbefalet af Jacob Scavenius, og ifølge Carstensen var bladet ubehæftet i 1879⁴.

Det fremgår ikke af materialet, om kautionen og afviklingen blev gennemført privat af enkelte godsejere, eller om Godsejerforeningen var indblandet. Det sidstnævnte blev imidlertid tilfældet, efter at Carstensen i 1878 havde indledt et samarbejde med Folkets Avis, således at de to blade fik fælles driftsøkonomi. Hertil krævedes nemlig så store investeringer, at Godsejerforeningens bestyrelse i november 1880 opfordrede sine medlemmer til at kautionere for en kassekredit på 50.000 kr. til bladene, idet hvert medlem maksimalt skulle tegne sig for 2.500 kr. Det var tanken, at bladene skulle dække kassekreditten, når status havde bedret sig, men forhåbningerne blev ikke indfriet⁵.

I 1883 stod Dagens Nyheder med en papirgæld på godt 40.000 kr. til Drewsens papirhandel, der krævede fordringen indløst på grund af firmaets betalingsstandsning. I denne situation overtog foreningen simpelt hen bladet med gæld og forpligtede sig til en rentefri tilbagebetaling i 16 rater af 2.500 kr. Endvidere dækkede man et træk på kassekreditten på 41.000 kr., som blev skaffet til veje ved indsamling blandt godsejerne. Til den fortsatte drift ydede foreningen godt 6.000 kr. i de to sidste kvartaler af 1883, ligesom bladet trak godt 10.000 kr. på en kassekredit kautioneret af godsejerne⁶. I december 1883 blev det fremtidige årlige driftstilskud beregnet til 10.000 kr., men allerede i løbet af 1884 måtte der ydes omkring 20.000 kr., hvortil kom et voksende træk på kassekreditten. For at klare den videre drift blev der fra januar 1885 tegnet ekstraordinære

4. C. Carstensen til J. Scavenius 12/10 1877; J. Scavenius til T. Reedtz-Thott 16/10 1877; Carstensens årsbudget for Dagens Nyheder og Folkets Avis 17/5 1879. Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, 7 og 12, LA.

5. Årsbudget cit. i note 4. Cirkulære fra Godsejerforeningens bestyrelse nov. 1880, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 12, LA.

6. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol 16/12 1883, 16/12 1885, Godsejerforeningens arkiv, pk. 1, RA. Udat. notat vedr. Dagens Nyheder cit. i note 2. Godsejer H.P. Ingerslev til T. Reedtz-Thott 22/5 1883; direktør E. Rée til samme 12/12 1883 vedlagt afskrift af Carstensens gældsbevis til Drewsen og Sønner 29/6 1883. Reedtz-Thotts arkiv, nr. 5 og 6, LA. Status og driftsregnskab for Dagens Nyheder juli 1883 til jan. 1884, ibid. nr. 12.

bidrag blandt Godsejerforeningens medlemmer på årligt 19.000 kr. Foreløbig bandt man sig for 2 år frem, således at driften skulle være sikret til udgangen af 1886. Heller ikke denne gang kunne budgettet overholdes. Bladet trak flittigt på sin kassekredit, i de tre første kvartaler af 1885 alene 6.000 kr., og i december 1885 havde Godsejerforeningen efterhånden optaget lån på godt 27.000 kr. for at finansiere driften. Foreningen opgav derfor udgivelsen og besluttede ikke at optage yderligere lån⁷.

Carstensen forsøgte nu at føre bladet videre som ejer med godsejernes ekstraordinære tilskud i ryggen, men Dagens Nyheder var utvivlsomt gået ind, hvis ikke den københavnske bladmagnat J.C. Ferslew var dukket op på arenaen. Ferslew, der allerede havde Dags-Telegraf, Aftenposten og Nationaltidende i sin stald, overtog i 1887 trykning og distribution mod at få overladt indtægterne fra abonnementet, mens redaktionsudgifterne skulle finansieres af avertissementerne og et tilskud på 6.000 kr. årligt fra Godsejerforeningen. Til dækning af driften i 1887 og 1888 opfordrede bestyrelsen derfor foreningens medlemmer til fortsat at bidrage med de ekstraordinære tilskud, fra 1888 dog kun med halvdelen, samtidig med at Carstensen yderligere fik 2.000 kr. årligt over foreningens ordinære budget⁸. I 1889 overtog Ferslew hele driften og nedsatte abonnementsprisen til godt en tredjedel. Som følge heraf fik bladet en betydelig fremgang, over 5.000 abonnenter i perioden 1. april til 1. juni, og nåede efterhånden op på 14.000. Driften blev dog fortsat støttet af ekstraordinære og ordinære tilskud, der først ophørte fra oktober 1892, da Carstensen kom i et politisk modsætningsforhold til Godsejerforeningens bestyrelse⁹.

Godsejerforeningens støtte var motiveret af ønsket om at opretholde et konservativt organ. Som det hed i en generalforsamlingsberetning 16. december 1884: »Forsamlingen udtalte, at opretholdelsen af Dagens Nyheder under de nuværende politiske forhold må være en uafviselig pligt for Godsejerforeningen, der er den naturlige repræsentant for de konservative interesser her i landet.« Da Ferslew i 1889 overtog udgivelsen,

7. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 16/12 1883, 15/12 og 16/12 1884, 16/12 1885. Status og driftsregnskaber for Dagens Nyheder april 1884 til sept. 1885; budget for Dagens Nyheder 1885. Reedtz-Thotts arkiv, nr. 12, LA.

8. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 14/12 1886, 9/6, 16/6 og 13/12 1887.

9. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 17/12 1888, 12/6 og 14/12 1889, 22/11 1890, 15/12 1891, 15/12 1892. Cirkulære fra Godsejerforeningens bestyrelse 1/4 1889, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 12, LA. F. Salicath. til C. Carstensen 2/5 1893, Carstensens arkiv, B.1, RA. Niels Thomsen op. cit. s. 271. Anna Levin: Ferslewslægten fra Skagen, 1927, s. 331.

fortsatte foreningen med sine tilskud med den motivering, at de var betingelsen for at udøve den nødvendige indflydelse på redaktionen. Der synes ikke at have hersket åbenlyse uoverensstemmelser før i 1891, hvor foreningen klagede over Carstensen's »maskepi med europæismen« og hans manglende vilje til at »lade de store konstitutionelle stridspunkter hvile.« Dermed var angivet hovedtemaerne i den langvarige politiske konflikt, der kulminerede med Godsejerforeningens brud med Dagens Nyheder i oktober 1892, efter at bestyrelsen forgæves havde afkrævet Ferslew og Carstensen de fornødne garantier for en tilfredsstillende redaktionel linie.¹⁰

Herefter var bladet i økonomisk henseende løsrevet fra foreningen og indgik i de omfattende rokeringer inden for den Ferslewske koncern. I 1893 blev det således sluttet sammen med Dagbladet for i 1896 at blive inkorporeret i Nationaltidende, stadig med Carstensen som redaktør. Med ophøret af Godsejerforeningens understøttelse i 1892 mistede bladet samtidig sine nærmeste kontakter til de ledende mænd i Højres forretningsudvalg. Det er disse kontakter, som det først og fremmest er lønnende at følge.

Dagens Nyheder og Højre

Brydningerne mellem Carstensen og Godsejerforeningen faldt sammen med tilnærmelsen mellem Højre og Det moderate Venstre. Samarbejds- politikken ledende organisator var sekretæren for Højres forretningsudvalg, folketingsmand og statsrevisor Lars Dinesen, og det var især ham, der dirigerede slaget mod Carstensen ved at lægge tryk på de øvrige medlemmer af forretningsudvalget, først og fremmest baron Reedtz-Thott, der også var formand for Godsejerforeningen.

Carstensen's modsætningsforhold til Dinesen var af gammel dato og skyldtes dels hans ledelse af de konservative klubber, dels hans virksomhed som pressemand. I sidstnævnte egenskab havde han allerede gjort sig misliebige i konflikten omkring Journalistforeningen i 1888. I praksis var Journalistforeningen en organisation af højrejournaler, men i anled-

---

10. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 16/12 1884 (cit. 1), 14/12 1889, 16/6, 15/12 og 16/12 1891 (cit. 2), 16/6 og 15/12 1892. F. Salicath til T. Reedtz-Thott 16/12 1891, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 7, L.A. T. Reedtz-Thott til L. Dinesen 21/12 1891, Lars Dinesens arkiv, A, RA.

ning af den store udstilling i 1888 foreslog en kreds af københavnske højreredaktører at optage medlemmer fra venstrepressen, bl.a. Viggo Hørup. Selv om Journalistforeningen foreløbig bibeholdt sin karakter af højreforening, tog Højres forretningsudvalg forslaget meget unødigt op og udpegede Carstensen som hovedansvarlig¹¹. Dermed var der skabt et solidt grundlag for Dinesens mistillid, der voksede i takt med forligspolitikken og satte sig spor i en række klager til baron Reedtz-Thott, hvori Dinesen gjorde gældende, at Carstensen modarbejdede forretningsudvalget og nærrede europæiske tendenser. I løbet af 1891 tilspidsedes konflikten netop på det tidspunkt, hvor Godsejerforeningen begyndte at desavouere Carstensen. Tyranni og mistænkeliggørelse, hævdede Carstensen. Renegat og boheme, lød anklagen¹². Boheme hentydede til Carstensens påståede affinitet til europæerne, og Dinesen satte i stigende grad angrebene ind på dette punkt, idet han slog Carstensen i hartkorn med Jacob Scavenius. Både ved sin embedsførelse som kultusminister og ved sit privatliv havde Scavenius fået ry for at sympatisere med radikalismen, samtidig med at han blev opfattet som den fremmeste modstander af forligspolitikken med Venstre. Det er således et talende vidnesbyrd om Dinesens mistillid til Carstensen, at han identificerede ham med den mand, som han tillagde hovedansvaret for forretningsudvalgets vanskeligheder med at få anerkendt sin politik af Højres organisation og vælgere¹³.

I en række konkrete sager tog også ministeriet affære over for Carstensens virksomhed. I sådanne tilfælde måtte fremtrædende medlemmer af Godsejerforeningen som Reedtz-Thott og indenrigsminister Ingerslev stå skoleret for ministrene med anmodning om at læse Carstensen teksten¹⁴.

11. Svend Thorsen: Den danske Dagspresse, I, 1947, s. 176f. Brevveksling mellem C. Carstensen og formanden for Højres forretningsudvalg, Henning Matzen, dec.-febr. 1888/89, Dinesens arkiv, E. 8, RA.
12. C. Carstensen til L. Dinesen 13/12 1890, 18/4, 26/4 og 29/4 1891; L. Dinesen til C. Carstensen 14/12 1890, 20/4 og 27/4 1891 (svarkoncepter vedlagt Carstensens breve); Indenrigsminister Ingerslev til L. Dinesen 30/4, 14/5 og 13/6 1891; T. Reedtz-Thott til samme 9/4 1889, 29/12 1891. Dinesens arkiv, A, RA. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 8/4 1889, 15/6 og 23/12 1891, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA. Jvf. protokol over Højres private møder i samlingen 1889/90, 31/3 1890, Dinesens arkiv, E.4, RA. Endvidere Højres protokol forretningsudvalget 23/8 1888, Højres arkiv, A.1, RA.
13. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 23/12 1891, hvor det bl.a. hedder, at Dagens Nyheder er organ for »det gale menneske J. Scavenius, der er mange, mange læsere, som vildledes derved...« Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA. Jvf. generalauditør Steffensens notater 24/12 og 28/12 1892, Dinesens arkiv, E.3, RA. Om Højre og forligspolitikken: Vagn Dybdahl op. cit. s. 147ff. Jan Nørgaard Petersen: Brydninger i Højre 1894-1901, Jyske Samlinger, Ny Række XIII, 4, 1981, s. 217ff.
14. Justitsminister Nellemann til Henning Matzen 30/6 1889, Dinesens arkiv, A, RA. Indenrigsminister Ingerslev til T. Reedtz-Thott 12/9 1891, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 5, LA.

Helt op i ministeriet faldt det således naturligt for højres dignitarer at gøre Godsejerforeningen ansvarlig for redaktionen af Dagens Nyheder.

Bestyrelsen parerede ordre ved at true bladet med økonomiske represalier, og i begyndelsen af 1892 bar presset tilsyneladende frugt. Ferslew indvilligede i at ansætte en repræsentant for foreningen i redaktionen, og Carstensen selv lovede Reedtz-Thott at »stille en passende garanti for en i hovedpunkterne ensartet opfattelse af vore indre politiske modaliteter i en nærmere fremtid.« Kort tid efter gjorde Carstensen offentligt afbigt i Dagens Nyheder med en kritisk vurdering af Jacob Scavenius' virksomhed som folketingsmand. I artiklen refereres således Højres betænkelighed ved Scavenius' »svulmende selvfølelse, som den er fremtrådt i særstandpunkter« og hans »formentlig altfor milde syn på den danske europæisme« samt hans »lidet nænsomme kritik af taktikken over for det forhandlende Venstre...« Ifølge Dinesen var artiklen blevet dikteret Carstensen og var en stor sejr for forhandlingspolitikken og et dødeligt nederlag for Scavenius, der skulle have mistet sin væsentligste støtte i pressen. Triumfen blev dog kortvarig. Allerede samme år fyrede Ferslew Godsejerforeningens hjemmelsmand i Dagens Nyheders redaktion, og fyringen, der blev den direkte anledning til foreningens brud med avisen, betød samtidig, at Carstensen gled ud af bestyrelsens og dermed partiets kontrol¹⁵.

Det spørgsmål trænger sig på, hvorfor godsejerne holdt hånden over Carstensen så længe, når partiets ledende mænd stillede sig så kritisk til ham. Forklaringen må søges i de komplicerede økonomiske og juridiske forhold omkring Dagens Nyheder.

Dagens Nyheder og Ferslew

Bortset fra perioden 1883-85, hvor Godsejerforeningen ejede Dagens Nyheder, forelå der ingen skriftlige aftaler vedrørende foreningens forhold til bladet. Det samme gjaldt ordningen med Ferslew i 1889. Der herskede derfor usikkerhed om, hvem der egentlig ejede Dagens Nyhe-

---

15. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 16/6 og 15/12 1892. C. Carstensen til T. Reedtz-Thott 18/1 1892 (cit. 1), Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA. Dagens Nyheder 31/1 1892 (cit. 2). L. Dinesen til redaktør Chr. Nielsen 1/2 1892; Chr. Nielsen til L. Dinesen 8/2 1892 i Bøggild-Andersen og Vagn Dybdahl: Fra Jyllands-Postens brevgemmer, 1950, nr. 262 og 263. Jvf. redaktør Vogel-Jørgensen til L. Dinesen 4/2 1892, Dinesens arkiv, A, RA.

der. Var det foreningen, var det Carstensen, eller var det måske Ferslew? Spørgsmålet blev rejst i Godsejerforeningen i 1891, da Carstensens redaktionsprincipper vakte medlemmernes mishag. Carstensen holdt selv på, at han havde ejendomsret til bladet, og foreningen frafaldt senere ethvert krav, idet den nærmest tilsluttede sig Carstensens opfattelse. Man kunne altså ikke sparke Carstensen ud og erstatte ham med en anden redaktør, selv om aftalen med Ferslew synes at have indrømmet godsjerne retten til at udpege redaktøren og dermed bestemme bladets politiske linie¹⁶. Men kunne foreningen simpelthen ikke ophøre med sine tilskud til avisen i håb om, at den gik ind? Uanset den formelle ejendomsret var indflydelsen på bladet jo snævert knyttet til økonomien, men her var Ferslew den egentlige magthaver, efter at han havde overtaget driften i 1889. Carstensens krav på ejendomsretten var derfor nærmest en »bravade«, som kollegaen Bauditz fra Dagbladet udtrykte det.¹⁷ Den, der ville kontrollere Dagens Nyheder, måtte kontrollere Ferslew, og Godsejerforeningen havde ingen garanti for, hvad Ferslew kunne finde på med bladet, hvis tilskuddene ophørte. De var nemlig den nødvendige betingelse for at holde Ferslew borte fra indflydelse på redaktionen. Hvis bladet blev lettet for den belastende økonomiske og politiske binding til godsejerne, var der ingen garanti for, at Ferslew vedblivende ville anerkende den principielle forpligtelse til at holde bladet på den rette højre-vej. Det var nemlig ikke just i højreforligspolitikken, at det gode avissalg lå, og Ferslews interesse var i hovedsagen knyttet til økonomien. Følgelig vedblev foreningen med tilskuddene, idet en kontrolleret og i redaktionel henseende passiv Ferslew var at foretrække som et mindre onde frem for en ukontrolleret Ferslew i makkerskab med Carstensen. Hvis Carstensen blev frit stillet, kunne han måske oven i købet smykke sig med martyrglorien og på det grundlag starte en ny, uafhængig avis. Kultusminister Jacob Scavenius, der stod Carstensen nær og var modstander af Lars Dinesens linie, spekulerede tilsyneladende i denne mulighed i håb om at omdanne Dagens Nyheder til et organ for sin politik¹⁸.

Så længe Ferslew støttede Carstensen var der altså gode grunde til at

16. Udat. notat vedr. Dagens Nyheder cit. i note 2. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 16/12 1891. F. Salicath til T. Reedtz-Thott 16/12 1891, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 7, LA. Samme til C. Carstensen 2/5 1893, Carstensens arkiv, B. 1, RA. Redaktør F. Bauditz til L. Dinesen 15/12 1892, Dinesens arkiv, A, RA.

17. F. Bauditz til L. Dinesen 15/12 1892 cit. i note 16.

18. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 8/4 1889; F. Salicath til samme 16/12 1891; Indenrigsminister Ingerslev til samme 30/12 1891. Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, 7 og 5, LA. T. Reedtz-Thott til L. Dinesen 9/4 1889; Ingerslev til samme 7/8 1892. Dinesens arkiv, A, RA.

gøre gode miner til slet spil og i øvrigt håbe på, at han kunne og ville holde Carstensen i ørerne. Ferslew synes også flere gange at have afgivet de fornødne løfter, men uden den ønskede virkning. Skriftlige garantier ville han desværre ikke give, men måske kunne man lokke ham til at udtale sig i nærvær af Dinesen, Reedtz-Thott og generalauditør Steffensen, der derefter kunne nedfælde det skriftligt? Planen var Dinesens, men den er næppe blevet effektueret – juridisk ville den være værdiløs, og Reedtz-Thott afviste den som utilfredsstillende¹⁹. Der var imidlertid andre og mere realistiske muligheder for at klemme Ferslew, og her kom det hæderkronede Dagbladet ind i billedet.

Den tidligere nationalliberale stjerneavis, der nu var Højres loyale organ i kampen mod radikalismen, var i løbet af 80'erne gerådet i store økonomiske vanskeligheder med faldende oplagstal. I 1889 blev der indsamlet 50.000 kr. til bladet, mens Godsejerforeningen yderligere bidrog med 12.000 kr. mod til gengæld at opnå kontrol med bladets redaktionelle linie. Trods supplerende tilskud fra Højres forretningsudvalg kørte bladet dog med et årligt underskud på 20.000 kr. Skulle Dagbladet holdes i live, var det nødvendigt med et kraftigt kapitaltilskud, og hvem var vel nærmere end Ferslew, der allerede kontrollerede 4 aviser i Højres hovedstadspressen? Fra forretningsudvalget blev forhandlingerne navnlig ført af generalauditør Steffensen og den senere kultusminister professor Goos, og fra regeringen deltog bl.a. indenrigsminister Ingerslev. Ministrenes medvirken var vigtig, for det var tanken at holde Ferslew skadesløs for det økonomisk belastede Dagbladet ved at overlade ham nogle af regeringens tryksager. Ved udsigten hertil øjnede Ferslew allerede chancen for, at hans trykkeri kunne blive statens trykkeri, og selv om disse planer senere viste sig uigennemførlige, var de tilstrækkelig lokkende til, at han pr. 1. juli 1891 overtog Dagbladet og forpligtede sig til at indrømme forretningsudvalget kontrol med redaktionen²⁰.

I denne situation mente Dinesen at have fundet en udvej til at blive Carstensen kvit. Fra foråret 1891 tumlede han med forskellige planer om en sammenslutning af Dagens Nyheder og Dagbladet under en ny redaktør, mens Carstensen skulle sættes på pension. Ferslew skulle holdes i ave

---

19. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 11/12 1891; Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA. T. Reedtz-Thott til L. Dinesen 21/12 1891, Dinesens arkiv, A, LA.

20. Niels Thomsen op. cit. s. 271f. Vagn Dybdahl op. cit. s. 139f. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol cit. i note 6 12/6, 17/6, 14/12 og 16/12 1889. Generalauditør Steffensens notater 24/12 og 31/12 1892, 2/1 1893, Dinesens arkiv, E. 3, RA. Indenrigsminister Ingerslev til Steffensen 15/3 1893; redaktør F. Bauditz til samme 17/3 1893. Dinesens arkiv, E. 10, RA. Anna Levin op. cit. s. 332.

med løftet om de givtige statslige tryksager, et langt mere effektivt argument end de politiske indvendinger, som forretningsudvalget hidtil havde gjort gældende. Foreløbig blev Dagbladet dog videreført som selvstændig avis under den hidtidige redaktør Bauditz, uden at Dinesen derfor opgav tanken om at slippe af med Carstensen. Efter bruddet mellem Carstensen og Godsejerforeningen i oktober 1892, mente han forhåbningsfuldt, at Ferslew ville starte et nyt blad og følge Højres ønske om at give Carstensen løbepas som redaktør, men uden de statslige tryksager som lokkemad mistede partiet sit væsentligste pressionsmiddel over for Ferslew. Carstensen overlevede, og da Dagens Nyheder og Dagbladet blev sluttet sammen i sommeren 1893, fortsatte begge redaktører. Den nye bladsammenslutning udkom oven i købet med Dagens Nyheder som hovedtitel, selv om Bauditz havde foreslået Ferslew at lade Dagens Nyheder gå op i Dagbladet²¹.

Presse, parti og offentlig debat

I den løbende konflikt om Dagens Nyheder i provisorieårene tegner sig konturerne af historiske, ideologiske og sociale modsætninger, der ikke blot markerede sig i pressen, men overalt i politik og kulturliv. En analyse af de vigtigste standpunkter i debatten om Dagens Nyheder kan klarlægge disse modsætninger.

I slaget om Journalistforeningen, der oprindeligt kun optog højrejournalister, repræsenterede Carstensen det standpunkt, at organisationen var en faglig forening og derfor også burde stå åben for venstrejournalister. Carstensen argumenterede dog ikke først og fremmest fagpolitisk for sin sag. Hans hovedærinde var retten til den fordomsfri og uafhængige debat, der burde indrømmes den politiske journalistik, når blot hensynet til partiets hovedlinie blev tilgodeset. På dette grundlag forsvarede Carstensen det kollegiale samvær med venstrejournalisterne, hvor navnlig Hørup var en anstødssten for Højres forretningsudvalg. For partiorganisationens ledende mænd var Journalistforeningen nemlig en politisk højreforening. Et kollegialt samvær med venstrepressens medarbejdere var

21. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 13/5 1891, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA. Samme til generalauditør Steffensen 20/10 1892, Dinesens arkiv, E. 10, RA. T. Reedtz-Thott til L. Dinesen 18/5 1891, Dinesens arkiv, A, RA. Generalauditør Steffensens notater cit. i note 20 24/12 1892. F. Bauditz til L. Dinesen 15/12 1892 cit. i note 16.

derfor »vildledende for den menige højremand« og indebar risikoen for indiskretioner over for politiske modstandere²².

Sagen om Journalistforeningen rejste således det principielle spørgsmål om pressens stilling til partidisciplinen. Carstensen fremlagde sit standpunkt herom i et langt brev til medlem af forretningsudvalget generalauditør Steffensen, hvori han medgav, at pressen burde støtte regeringen i forhandlingspolitikken med Venstre, men uden at »majorisere« eller »mistænkeliggøre...skeptiske højremænd.« Inden for disse rammer gjaldt det om at genvinde højrepressens prestige og indflydelse ved at indrømme den retten til uafhængig og kritisk stillingtagen til de løbende spørgsmål. Redaktøren og ikke partiet var ansvarlig for de synspunkter, der kom til udtryk i spalterne, og hvis politikerne ønskede at benytte avisen som organ for deres anskuelser, måtte redaktionen have adgang til den nødvendige information og forbeholde sig retten til kritik²³.

I lighed med sagen om Journalistforeningen satte Højre ganske anderledes snævre rammer for redaktionel udfoldelse, og det gjaldt ikke blot forretningsudvalget. Ifølge justitsminister Nullemann var det således forbeholdt partiet at afgøre, hvilke sager der i den konkrete situation krævede partidisciplin, og pressen var derfor ikke berettiget til at skelne mellem partiets hovedlinie og de spørgsmål, der tillod private synspunkter. Dette gjaldt ikke mindst Dagens Nyheder, der både »moralisk og pekuniært« var forpligtet over for Højre. Carstensen fik senere afslag, da han anmodede generalauditør Steffensen om oplysninger fra rigsdagen, og partiet havde dermed tilbagevist hans to væsentligste kriterier for en ansvarlig og indflydelsesrig højrepresse, nemlig friheden og informationen²⁴.

Problemstillingen tilspidsedes i kulturpolitikken, hvor forretningsudvalgets kontrol ofte fik et pedantisk og latterligt skær. En velvillig anmeldelse i Dagens Nyheder af den svenske forfatter Viktor Rydbergs roman Vapensmeden, der på et kristent grundlag kritiserede den religiøse dog-

22. Brevveksling mellem C. Carstensen og H. Matzen cit. i note 11.

23. C. Carstensen til generalauditør Steffensen 5/1 1893, Dinesens arkiv, E. 13, RA. Jvf. C. Carstensen til L. Dinesen 29/4 1891, hvor det bl.a. hedder: »... hvis den danske journalistik ikke ville tilsætte den sidste rest af respekt hos besindige og dannede mennesker, så måtte der i den indføres en anden form for den offentlige forhandling, og så måtte bladene i deres egen interesse emancipere sig fra den for dem uværdige stilling som viljeløse instrumenter i de aktive politikeres hænder. Dette udelukker ikke, at et blad bør støtte sit parti i hovedspørgsmålene, men betingelsen er da, at redaktionen holdes à jour med udviklingens gang.« Dinesens arkiv, A, RA.

24. Justitsminister Nullemann til L. Dinesen udatt. ca. 1891, Dinesens arkiv, A, RA. Generalauditør Steffensens notater cit. i note 20, 28/12 1892.

matisme, gav f.eks. Dinesen anledning til detaljerede forespørgsler blandt politiske meningsfæller. Var Rydberg mon ikke europæer? Angreb han ikke kirke og samfund? Var anmelderens sympati ikke et markeret anreb på Højre? Uden at tiltro sig »nogen sikker dom i litterære sager« mente indenrigsminister Ingerslev dog at kunne sige god for Rydbergs tendens, og heller ikke journalisten Johan Grove fra Dagbladet mente, at Carstensen kunne fælles på det grundlag. Carstensens forseelse var alene den, at anmelderen havde benyttet lejligheden til at slå et slag for religiøs tolerance²⁵.

Ved en anden lejlighed beklagede Dinesen sig over, at Carstensen i en natlig samtale på Kgs. Nytorv havde erklæret sin tillid til de »europæiske åndsaristokrater« i modsætning til »alle os andre«²⁶. Denne modsætning, således som den blev oplevet af højreintelligensen, er udførlig analyseret i et brev fra journalisten Henrik Godske Nielsen til indenrigsminister Ingerslev i anledning af Højres tilbagegang ved valgene i hovedstaden. Godske Nielsen tager sit udgangspunkt i konflikten mellem by og land og borgerskabets traditionelle foragt for bønderne. Historisk forklarer han foragten med bøndernes ufri og stavnsbundne stilling, men Højres aktuelle vanskeligheder i hovedstaden skulle først og fremmest være kulturelt betinget: Modviljen mod forligspolitikken med Venstre ses som et udtryk for hovedstadens frygt for at blive regeret af bønder og »underlegne åndelige personligheder af anden eller ingen dannelse.« Dinesen vurderes derfor som en belastning for Højre: »Universitetsstaden kan og vil ikke i ham, eleven fra Grundtvigs højskole, se sin ordfører, Madvigs grammatik vil ikke anerkende landsbyskolens ABC som sin lige, og det eneste sted i landet, hvor civilisationens pulsslag fornemmes og videnskabens dyrkelse hører hjemme, vander sig ved at høre den elementære viden fra Bastholm og Balslev blande sig i striden pro et contra Darwin.« Højre havde følgelig grebet forholdet til Brandes helt forkert an. De »dannede klasser« med deres »skepsis og lette voltairianisme« tog ganske vist afstand fra Brandes' tendens og agitation, men de anerkendte ham som æstet og videnskabsmand. De frastødtes derfor af Dinesens hårdhændede og unuancerede kritik af politiske modstandere og hans voldsomme felttog mod ateismen. For at stabilisere Højre i hovedstaden foreslog Godske Nielsen, at partiet var mere omhyggeligt med sine kan-

25. Indenrigsminister Ingerslev til L. Dinesen 7/8 1892; J. Grove til samme 5/12 1892. Dinesens arkiv, A, RA. Dagens Nyheder 6/8 1892.

26. L. Dinesen til C. Carstensen 27/4 1891 (koncept vedlagt Carstensens breve til Dinesen), Dinesens arkiv, A, RA.

didater og i højere grad trak på »intelligens, personlig anseelse og parlamentarisk evne.« Eksempelvis nævntes overrettsagførerne og cand. mag.erne. Lignende synspunkter gav journalisten Aage Duus udtryk for i et brev til Dinesen, hvor han frarådede at bekæmpe Brandes med »krabsken«, da en stor del af »Højres intelligens« var sympatisk indstillet over for ham – en taktik, som justitsminister Nellesmann kunne tilslutte sig²⁷.

Der er næppe tvivl om, at Godske Nielsen repræsenterede en almindelig holdning i den mere betydende del af Højres hovedstadspresse. Da Dinesen i foråret 1891 på et møde i Århus havde erklæret det for uforeneligt at være »litterær venstremand« og »politisk højremand«, tog både Nationaltidende og Dagens Nyheder til genmæle i tolerancens og åndsfrihedens navn. Højre var et frisindet parti, der ikke blot måtte tage afstand fra radikalismens agitatoriske udskejelser, men også burde vogte sig for »pietistiske« tendenser. I et privat indlæg i Dagens Nyheder mente indsenderen, at København ville gå helt tabt for partiet, hvis den politiske kamp om forsvar og forfatning udviklede sig til en »troskamp, i hvilken samvittigheden tages fangen« – altså et synspunkt, der var identisk med Godske Nielsens²⁸.

Dinesen frygtede angiveligt en deling af partiet i et europæisk og et dansk Højre og ønskede at fastholde en dansk kurs. Set fra Dinesens synsvinkel var hovedstadsbladene og navnlig de Ferslewske derfor mistænkelige og upålidelige. Alene Dagbladet blev anset for en hæderlig undtagelse. Det var således hovedstadspressen, der gennemførte paladsrevolutionen i Journalistforeningen, og Nationaltidendes redaktør måtte ligesom Carstensen tåle anklager for europæisk sindelag og forsvare sin uafhængighed²⁹.

I den kulturpolitiske debat inden for Højre indrettede provinspressen sig tilsyneladende efter Dinesens linie. Det gjaldt både sagen om Journalistforeningen og kritikken af Dagens Nyheder. »Et højreblad, der skrives af lutter venstremænd,« mente således redaktør Vogel Jørgensen fra

27. H. Godske Nielsen til indenrigsminister Ingerslev 30/4 1892 (kopi), Reedt Thotts arkiv, nr. 12, LA. Aa. Duus til L. Dinesen udat.; justitsminister Nellesmann til samme 18/4 1891. Dinesens arkiv, A, RA. Jvf. Nellesmann til H. Matzen 26/6 1889, hvor han anmoder denne om at standse højrebladet Avisens »kævlerier« angående Giordano Bruno, da mange højrefolk er »frittænkende«. Dinesens arkiv, E. 5, RA.

28. Dagens Nyheder 24/5 (citater) og 12/6 1891. Berlingske Tidende 25/5 1891. Nationaltidende 9/6 1891.

29. L. Dinesen til red. Chr. Nielsen 28/3 1889, 30/9 1891, 9/1 1892 trykt i Bøggild-Andersen og Vagn Dybdahl op. cit. nr. 209, 255 og 275. Højres forretningsudvalg til J.B.S. Estrup 17/10 1890; cirkulære fra Højres forretningsudvalg juni 1891. Dinesens arkiv, E.10, RA. Red. H.R. Hjort Lorentzen til L. Dinesen 11/3 1891, Dinesens arkiv, A, RA.

Svendborg Amtstidende; Carstensen og hans avis stod »i litterær henseende helt i den europæiske lejr.«³⁰ Det moralske skræmmebillede var Politiken. I et indlæg i Jyllandsposten, »Provinspressen og dens opgaver«, advarede indsenderen med en henvisning til Politiken mod provinspressens »voksende tilbøjelighed til at efterligne de sletteste hovedstadsblade, bohemebladene.« Indsenderen forudså »en underhuling, ikke blot af læsernes sædelige begreber og den gode og sunde smag hos dem, men også af deres politiske sindelag.« Intet under, at indlægget vakte Dinesens bifald.³¹ Derimod kneb det for provinsbladene at holde trit i forligspolitikken, navnlig når det gjaldt valgsamarbejdet med Det moderate Venstre³².

Presse, parti og ideologi

Den københavnske højrepresses ønske om redaktionel uafhængighed var inspireret af en på en gang social og liberal konservatisme, hvis forudsætninger skal søges i en europæisk såvel som en hjemlig tradition. De europæiske konservative partier i sidste halvdel af 1800-tallet havde udviklet en betydelig skepsis over for den økonomiske liberalisme, der syntes at gøde jordbunden for sociale og politiske forskydninger. De stillede derfor krav til statsmagten om at beskytte det sociale og økonomiske samkvem mod magtfulde særinteresser, der ellers kunne dominere i ly af *laissez-faire*. Staten overskred dermed de beføjelser, som blev tildelt den i den klassiske liberalisme, men det stillede samtidig særlige

30. Se f.eks. følgende provinsredaktører til L. Dinesen: A. Damkier, Ølandenes Dagblad, 28/4 1891; H. Fogh, Horsens Avis, 5/5 1888; Th. Funch-Thomsen, Horsens Avis og Aarhus Stiftstidende, 19/3 1889; H.J. Jacobsen, Lolland-Falsters Stiftstidende, 8/5 1888, 20/7 1889; Chr. Nielsen, Jyllands-Posten, 29/3 1889, 14/8 1891; M.V. Vogel-Jørgensen, Svendborg Amtstidende, 22/5 1888, 9/11 1889 (cit. 1), 28/3 1891 (cit. 2); J. Wulff, Hjørring Amtstidende, 30/9 1892. Dinesens arkiv, A, RA.

31. Jyllands-Posten 20/12 1890. L. Dinesen til red. Chr. Nielsen 21/12 1890, trykt i Bøggild-Andersen og Vagn Dybdahl op. cit. nr. 238. På et tidspunkt beklagede Dinesen sig over nogle damebilleder i det af Højre understøttede vittighedsblad Folkets Nisse. Redaktøren M. Gjørup forsvarede sig med, at selv ansete tyske humoristiske blade bragte »temmelig dristige billeder« og vedlagde nogle prøver til dokumentation for sin påstand (M. Gjørup til L. Dinesen 13/3 1887, Dinesens arkiv, A, RA).

32. Se f.eks. red. Chr. Nielsen til L. Dinesen 13/4 og 15/4 1892, trykt i Bøggild-Andersen og Vagn Dybdahl op. cit. nr. 267-269. T. Reedtz-Thott til L. Dinesen 15/4 1892; red. H.J. Jacobsen til L. Dinesen 21/5 1892, 21/4, 23/4 28/4 og 2/6 1893. Dinesens arkiv, A, RA. L. Dinesen til T. Reedtz-Thott 14/4 1892, Reedtz-Thotts arkiv, nr. 4, LA.

krav til de politiske repræsentanter og magthavere. Det danske Højre var i god overensstemmelse med samtidig europæisk konservatisme, når det opfattede sig som det parti, der varetog samtlige samfundsklassers beretigede krav, uanset den økonomiske og politiske pression, som de forskellige grupper kunne mobilisere. Fællesinteressen var altså ikke nødvendigvis et spørgsmål om flertallet, men om den rette erkendelse. Hertil krævedes særlige kvalifikationer, mens »menigmand« snarere var tilbøjelig til at se på sine private interesser³³.

Forestillingen om den nationale fællesinteresse, der skulle sikres i et konfliktfyldt samfund, var således nært forbundet med elitetanken. Det er betegnende, at højrejournlisten Henrik Godske Nielsen kunne rose Estrups ministerium, fordi det nød respekt snarere end popularitet og havde formået at holde distancen til partiet Højre trods »forskellige underordnede agents trop de Zèle.« Ifølge denne idealistiske opfattelse af politik fik pressen sin ganske særlige betydning som formidler af den kvalificerede debat, der skulle danne grundlaget for den politiske beslutning, og det var denne offentlige funktion, som Carstensen tillagde sin avis. Over for Dinesen kunne Carstensen oven i købet påberåbe sig Højres principprogram fra 1882. Her erklærede rigsdagsgruppen sig jo netop villig til »i alle saglige forhandlinger... at vise imødekommen mod afvigende anskuelser.«³⁴

Forestillingen om den almene og samfundsgavnige beslutning, der træffes af den uafhængige og indsigtfulde repræsentant for nationen knytter tillige Højre til den hjemlige nationalliberale tradition.

Elitetanken fik sit måske mest markante udtryk i den nationalliberale politiker Orla Lehmanns berømte formulering om »de begavede, de dannede og de formuende«, der i særlig grad var motiveret til at varetage nationens vel på folkets vegne. I den liberale tradition blev politik et forum for det dannede publikums debat, og de politiske institutioner såsom parti og presse opfattedes som diskussions- og meningsfællesskaber, frigjort fra privatinteressen. Organiseret politisk virksomhed og me-

33. Vagn Dybdahl op. cit. s. 182ff. Stefan Björklund: Politiske ideer, 1971, s. 139ff.

34. H. Godske Nielsen til indenrigsminister Ingerslev 30/4 1892 cit. i note 27. Berlingske Tidende 28/12 1882. C. Carstensen til L. Dinesen 26/4 1891, hvor det blandt andet hedder: »Hvis det altså ikke er den rene skære humbug med de principper, der følges i Højre med partiets fordring om at være indehaver af det ægte frihedssind med dets proklamering af enighed i de hovedspørgsmål, som er fastslået i Højres program af 1882, men frihed i forskellige andre spørgsmål, så har der i min og i Dagens Nyheders holdning ikke været nogen grund for Dem til at se bort fra det meget, der forpligtede Dem til hensyn over for mig...« Dinesens arkiv, A, RA.

ningsdannelse afvistes som principielt uforenelige med den frie debat, hvis fornemste forum var parlamentet³⁵.

Der lader sig drage en tydelig parallel mellem Carstensens synspunkter og Fædrelandets programartikel fra 1834, hvor redaktøren, professor C. G. N. David, erklærede at ville virke fordomsfrit og upartisk for sine ideer om det offentlige liv. Om »partisk« og »upartisk« hed det således: »Den er nemlig partisk, der i sin dom lader sig bestemme af forudfattede meninger og hensyn, og der vægrer sig for at afveje grundene for og imod. Hvo der derimod, efter at have afvejet alle grundene for og imod, erklærer sig for en sag, og der, som man siger, tager dennes parti, fordi hans overbevisning siger ham, at dette er det rigtige; og at han derved hylder sandhed og pligt, er upartisk, selv om han fejler i sin overbevisning.«³⁶

Mens Carstensens idealer således var forankret i fortidens liberale

35. Povl Bagge: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. IV, 1969-70, s. 462 (cit. Det nationalliberale syn på politik og samfund er endvidere analyseret af Jens Sass Bak i *Nationalliberale partipolitiske organisationer*, *Historisk Tidsskrift* 13. rk. II, 1975. I sin disputats, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 1962, har den tyske sociolog og filosof Jürgen Habermas opstillet en model for den klassiske liberalismes funktion og selvforståelse og påvist de historiske faktorer, som konstituerede modellen og dens gradvise opløsning. Modellen er baseret på angelsaksiske og kontinentale forhold i 1700- og 1800tallet, men selv om de økonomiske og sociale betingelser i Danmark afveg betydeligt fra navnlig engelske forhold, giver modellen en udmærket indføring i den borgerlige liberale tradition, hvori også den danske nationalliberalisme indgik. Habermas ser det liberale borgerskabs sondring mellem stat og samfund som den konstituerende faktor for udviklingen af liberalismens politiske institutioner i den politiske offentlighed. Her førte privatfolk samlet som publikum den debat, der skulle sætte rammerne for statsmagts virksomhed, og som forudsatte en elite for at forhindre, at staten blev misbrugt af gruppe- og særinteresser til indgreb i den frie markedsmechanisme. Jürgen Habermas op. cit. efter norsk oversættelse: *Borgerlig offentlighed – dens framvekt og forfall*, 1971, s. 25ff., 53ff., 73ff., 103ff. 119ff.

Som fælles referenceramme for borgerskabet rakte disse forestillinger langt ind i konservatismen, selv om konservative og liberale afveg i deres vurdering af den økonomiske liberalisme og de konstituerende egenskaber hos eliten. Navnlig i engelsk konservatisme spillede den nedarvede jordbesiddelse en positiv rolle, mens liberale fremhævede dannelsen og de immaterielle kvalifikationer, som borgerskabet havde udviklet. I Danmark manglede de økonomiske og sociale betingelser for udviklingen af et borgerskab i lighed med det engelske, ligesom godsaristokratiet langt fra indtog en tilsvarende fremtrædende rolle som i England. Der var derfor ikke et klassemæssigt grundlag for en skarp sondring mellem konservatisme og liberalisme. Både konservative og liberale pegede på middelstanden som en bred sammensat gruppe, der repræsenterede både velstand og oplysning, omend de konservative især lagde vægt på ejendom og besiddelse, mens de nationalliberale fremhævede akademikere og embedsmænd. Povl Bagge op. cit. s. 461ff.

36. Fædrelandet 14/9 1834.

ræsonnerende presse, var forretningsudvalgets krav i overensstemmelse med udviklingen af den partipresse, som havde fundet sted i provinsen under indtryk af den politiske kamp i 1879-erne og 80'erne. Argumentet blev fortrængt af agitationen, og de eksisterende og nye aviser søgte ind under partiernes fane, indtil udviklingen kulminerede o. 1914 i fireblads-systemet³⁷. At partipressen i virkeligheden bundede i en overdreven forestilling om pressens direkte politiske indflydelse stod ikke klart for den generation, der havde været vidne til venstrepressens betydning for gårdmændenes organisatoriske og politiske mobilisering fra midten af århundredet. Venstre vedkendte sig jo tidligt partidisciplinen som princip både på rigsdagen og i pressen og sprængte de borgerlige liberale normer ved at stille åbenlyse krav til statsmagten om at gribe ind i landboforholdene til fordel for gårdmændenes interesser. Det organiserede parti og pressen blev et middel til at erobre og fastholde flertallet og dermed statsmagten for at gennemføre en bestemt klassepolitik. De nationalliberale og Højre slørede tilsvarende tendenser under dække af en debatterende og ræsonnerende elite, der skulle vejlede den udannede masse. At det demokratiske flertal ikke skulle findes i højrepolitikken nødvendiggjorde et landsing, der kunne fungere som elitens garanti over for folketinget³⁸.

---

37. Niels Thomsen op. cit. s. 166ff. Ikke et ord om ytringsfrihed, rapport om journalisters arbejdsvilkår på danske dagblade, 1978, s. 53ff.

38. Om bondebevægelsen og Venstre: Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 II*, 1934, s. 503ff. Einar Cohn: *Økonomi og Politik i Danmark 1848-1875*, 1967, s. 44. Anton Vinderslev: *Østifternes Folkeforening 1863-65, 1972*, duplikeret specialeafhandling ved Århus Universitet, s. 11ff. Om de nationalliberale og Højre: Jens Sass Bak op.cit. s. 285 og 316ff. Vagn Dybdahl op. cit. s. 188. I Odense Universitets skriftserie om dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse er fremsat til dels modsatte synspunkter om venstrepressen og partiets politiske praksis, der menes at have været underlagt den borgerlige offentligheds præmisser. Den borgerlige offentlighed opfattes med Habermas som borgerskabets kamouflerede klasseinteresse, mens det agrare småborgerskab ikke skulle have udviklet en alternativ politisk bevidsthed i overensstemmelse med klassens produktionsvilkår og sociale praksis i andelsbevægelsen. Der argumenteres bl.a. med Venstres »parlamentfiksering« i provisorieårene og venstrepressens mangelfulde formidling af »det agrare småborgerskabs erfaringsverden.« Povel Schmidt og Jørgen Glerup: *Introduktion til Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920*, 1976, s. 74f. 80ff. 88, 100f. og 107ff. Ulrik Lehrmann: *Avisen og agrarsmåborgerskabet*, 1978, s. 4, 70ff. 111f. og 114. Den liberale borgerlige offentligheds almene principper og abstrakte talemåder har den dag i dag betydelig klangbund i befolkningen og fik som rimeligt er også gennemslag i det 19. århundredes bondebevægelse. Alligevel er det uomtvisteligt, at bevægelsen kulturelt og politisk tegnede sig for de første og i lang tid mest betydningsfulde brud med de borgerlige liberale normer. Venstres parlamentariske praksis i provisorieårene kan ikke sløre Bondevennernes banebrydende organisatoriske indsats, og venstrepressen blev trods sin afhængighed af den byborgerlige kultur igangsættende for pressens politisering. I ovennævnte indholdsanalyse af Horsens Avis påpeges da også flere slående eksempler

Den ideologiske holdning, der kom til udtryk i officielle udtalelser fra Højre og i hovedstadspressen, havde således flere træk tilfælles med nationalliberalismen, men valgtryk og pressetryk er klare vidnesbyrd om, at partiet i praksis forholdt sig fleksibelt til idealerne. Højre viste da også stor forståelse for det organisatoriske partiarbejde, den organiserede meningsdannelse, om man vil, selv om partiet fastholdt rigsdagsgruppens selvstændighed over for partiorganisationen. Modsætningen mellem Højres teori og praksis afspejlede det gabende svælg mellem den borgerlige liberale fiktion om en rationel almeninteresse formidlet af eliten og det borgerlige samfunds faktiske konflikter. Problemet måtte blive særlig tilspidset i et parti som Højre, der spændte over meget brede befolkningsgrupper og interesser, og den betydelige organisatoriske indsats vidner om, at Højre tog bestik af situationen på trods af tradition og ideologi. Paradoksalt nok efterlevede provisorieårenes splittede Venstre i langt højere grad den liberale partiopfattelse, selv om det var bondebevægelsen, der havde anvist vejen til effektiv politisk organisering. Gennem hele perioden var Venstre hovedsagelig et rigsdagsparti trods bestræbelser på det modsatte fra vælgernes side, og der blev således ikke noget partipolitisk modstykke til den organisering, som landbefolkningen havde gennemført på produktionssiden med brandkasser, sparekasser, andelsbevægelse og brugsforeninger.

Det er nærliggende at søge årsagerne til uoverensstemmelserne inden for Højre om pressens mål og midler i partiets sammensætning af borgerlige og agrare lag. I praksis adskilte Dinesens vurdering af det politiske livs vilkår sig ikke fra bondestandens, og i sin analyse af Højres valgnerderlag i København slog Godske Nielsen simpelthen Dinesen i hartkorn med den åndsfattigdom og det snæversyn, som han mente at finde hos Venstres ledere³⁹. Den bondefødte Dinesen var i langt højere grad end den københavnske bourgeoisipresse parat til at udvikle pressen til et politisk slagkraftigt instrument over for de brede vælgergrupper, der var blevet inddraget i den politiske beslutning. Provinspressens udvikling mod firebladssystemet syntes også at bekræfte muligheden af at opretholde en presse på grundlag af læsernes partipolitiske tilhørsforhold uden at

---

på avisens brud med den borgerlige ræsonnerende meningspresse, selv om forfatteren er ude i det modsatte ærinde og også har formået at argumentere overbevisende for en betydelig afhængighed af den borgerlige presses normer. Ulrik Lehrmann op. cit. s. 33ff.

39. H. Godske Nielsen til indenrigsminister Ingerslev 30.4 1892 cit. i note 27.

satse afgørende på konkurrencen i form af prisnedsættelse eller kvalitative og kvantitative forbedringer af indholdet⁴⁰.

I den kulturpolitiske debat inden for Højre spores tilsvarende delingslinier mellem borgerlige og agrare lag. I sin analyse af kulturkampen i 1870'erne og 80'erne har Hakon Stangerup påvist, at den resulterede i en opløsning af den nationalliberale enhedskultur og en opdeling i en land- og en bykultur. Selv om Stangerup tillægger Edvard Brandes et stort personligt ansvar for denne udvikling, sammenkæder han den dog med en demokratisering af de kulturbærende lag⁴¹. Lars Dinesens personlige baggrund i landsbyen og på højskolen er i høj grad et eksempel på denne demokratisering, mens hans modstandere socialt set tilhørte de grupper, der var vokset op med den nationalliberale bourgeoisikultur og med tiden skulle vise sig forstående over for radikalismen⁴². Det var akademikere og embedsmænd, der redigerede den københavnske højrepressen, og journalisten og kollegaen fra den Ferslewske presse, Franz von Jessen, gav Carstensen det skudsmål, at han var »typen på den af fransk dannelse påvirkede, åndsfrie liberal-konservatisme, der kendetegnede så mange akademikere af hans slægtled.« Med denne forskel i social og kulturel baggrund eksemplificerede Carstensen og Dinesen således den kulturpolitiske deling mellem land og by, som prægede Højre i provisorieårene⁴³.

Carstensens evne til at manøvrere mellem de ideologiske, politiske og sociale brydninger i Højre var i sidste instans afhængig af Ferslews holdning. Også i hovedstaden var der en sammenhæng mellem parti og presse, men konkurrencesituationen var i langt højere grad end i provinsen bestemt af den journalistiske og økonomiske indsats. For Ferslew gjaldt

40. Niels Thomsen op. cit. s. 225ff.

41. Hakon Stangerup: Kulturkampen I-II, 1946, I s. 11ff. II s. 140, 194, 245 og 277.

42. Det gælder bl.a. Dinesens stærke kritiker Henrik Godske Nielsen, der havde gjort Dagbladets historie med helt tilbage fra dets nationalliberale storhedstid til dets konservative nedgangsperiode efter Topsøes død. Hakon Stangerup har påvist, at Dagbladet oprindeligt var velvilligt afventende over for brødrene Brandes og den nye litteratur og i stedet for rettede skytset mod grundtvigianerne. Stangerup ser heri »en forståelse, der på trods af alle batailler instinktivt rådede mellem det åndsaristokratiske professorblad og de åndsaristokratiske akademiske brødre.« Dagbladets senere frontstilling mod det moderne gennembrud ses som en følge af den uforsonlige polemik og agitation, som Morgenbladet indledte, efter at Hørup og Edvard Brandes havde overtaget redaktionen i 1881. Hakon Stangerup op. cit. s. 211.

43. Franz von Jessen: Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker I, 1943, s. 294. Med udgangspunkt i et tilsvarende kulturpolitisk modsætningsforhold kom Jacob Scavenius og Dinesen til at stå som eksponenter for henholdsvis et by- og et landhøjre. Divergenserne i kultursynet blev nemlig opfattet som repræsentative for deres standpunkter i den øvrige politik og fik betydning for deres geografiske og sociale opbakning i partiet. Jan Nørgaard Pedersen op. cit. s. 248.

det den økonomiske ekspansion i oplag og avertissementer, mens de politiske ambitioner kom i anden række. Bortset fra en meget generel tilslutning til Højres principper gav han sine redaktører ret frie hænder. Da det gjaldt kabalen om statens tryksager, overlod han ganske vist sin indflydelse på redaktionen af Dagbladet til Højres forretningsudvalg, men uden udsigten til direkte økonomisk gevinst var det umuligt at fastholde ham på en snæver partipolitisk kurs. Oppositionens fremgang i hovedstaden talte heller ikke til gunst for en stærk binding til Højre, og Ferslews store succes med Aftenposten i slutningen af 90'erne hang sammen med det brede publikums behov for det lette og underholdende stof. I takt med pressens markedsstyring løsnedes bindingerne til partierne, og Carstensen fik derfor en værdifuld allieret i Ferslew. En meget stærk markedsstyring indebar ganske vist også en alvorlig trussel mod den redaktionelle uafhængighed, men Carstensen fik stort set lov til at fortsætte i det gamle spor, selv om de store oplag lå i andre avistyper end den, han repræsenterede. Formlen for fremtidens seriøse presse var omnibusavisen med en nyhedsjournalistik og et bredt spektrum af emner, der appellerede til et alsidigt publikum på tværs af sociale og politiske skel. Mens partipressen var partiernes reaktion på demokratiseringen af vælgerskaren, var den afpolitiserede populærpresse og omnibusavisen konsekvenser af det udvidede læsermarked⁴⁴.

Sammenfatning

En gennemgang af højreprensens økonomiske forhold eksemplificeret i Dagens Nyheder lader ingen tvivl tilbage om, at den finansielle håndsrækning var motiveret af en klar og direkte udtalt forventning om en politisk modydelse i form af redaktionel lydørhed over for partilinen. Godsejerforeningen opfattede sig fuldt og helt som Højres politiske redskab, når det gjaldt de store tilskud til pressen. Trods betydelige ofre kunne og ville Højres godsejere dog ikke i længden præstere den nødvendige kapital til at holde Dagens Nyheder oven vande, og Ferslew kom derfor ind i billedet. Det blev redaktionens dilemma at sikre sin uafhængighed mellem partiets krav om politisk kontrol og kapitalens ønske om økonomisk udbytte. Denne opslidende og tilsyneladende håbløse opgave

---

44. Niels Thomsen op. cit. s. 289ff. og 310ff.

blev dog begunstiget af brydninger inden for Højre, ligesom Carstensen profiterede af interesse modsætninger mellem parti og kapital.

Det lykkedes således ikke for Lars Dinesen og forretningsudvalget at udvikle en partipresse i hovedstaden efter de retningslinier, som de fandt tilfredsstillende. Højres hovedstadspresse blev løbende kritiseret af forretningsudvalget for ikke at opfylde den nødvendige agitatoriske funktion over for de brede vælgerlag, der indgik i den demokratiske proces. De grupper, der tegnede den Ferslewske højrepresse, afviste principielt agitationen og fastholdt retten til at formidle en selvstændig og alsidig debat, der højst skulle være vejledende for vælgerne. Hermed var redaktionen i overensstemmelse med det borgerlige liberale samfundssyn, således som det her hjemme blev repræsenteret af de nationalliberale og i tillempet form videreført i Højres ideologi. Socialt set fornægtede hovedstadspressen således ikke sit tilhørsforhold til bourgeoisiet, der også dominerede Højres ledende organer trods vælgergruppens og organisationens alsidige og brede sammensætning.

Over for disse grundlæggende forestillinger i borgerskabet, hvad enten dette tilsluttede sig nationalliberalismen eller Højre, forsøgte Dinesen forgæves at gøre sig gældende i pressen med de midler, som bondestanden havde udviklet i sin politiske kamp. Med sin agrare baggrund havde han bedre forudsætninger for at acceptere partidisciplinen og ensretningen i politik og presse, så meget mere som Højre jo allerede havde øvet en energisk indsats i det partiorganisatoriske arbejde. Også i forholdet til forretningsudvalget var han primus motor for denne opfattelse, og måske kan de øvrige medlemmers tilbagetrukne rolle tages som et udtryk for en vis tøven over for Dinesens håndfaste pressepolitik, selv om alt tyder på, at de støttede dens hovedlinje. Forretningsudvalgets godsejere sluttede jo op bag Dinesens kritik af Dagens Nyheder og orienterede Godsejerforeningens pressestøtte efter tilsvarende retningslinier. Som udvalgets sekretær var det også rimeligt, at Dinesen spillede den vigtigste rolle i forholdet til pressen. Alligevel springer det i øjnene, at Dinesen socialt set indtog en særstilling i forhold til forretningsudvalgets øvrige medlemmer, der havde rod i godsadelen eller bourgeoisiet. Undtagelser var professor Henning Matzen og generalauditør Steffensen, der begge var født og opvokset i et landsbymiljø, og som karakteristisk nok delte Dinesens principielle syn på partipressens opgaver og arbejdede aktivt for dem. Matzen gjorde således Avisen til et provokerende og pågående højreorgan, af Carstensen karakteriseret som »plump« og »taktløs«, mens Stef-

fensen arbejdede nært sammen med Dinesen i felttoget mod Dagens Nyheder⁴⁵.

I sidste instans var konflikten udfald dog unddraget forretningsudvalgets indflydelse. Den væsentligste hindring for udviklingen af en partidisciplineret presse var markedets krav om en underholdende og alsidig nyhedsavis. En privatkapitalistisk presse var i længden uforenelig med stærke partibånd, og i Ferslew fik Dinesen en modspiller, hvis interesser var knyttet til markedet. Han blev derfor den afgørende årsag til, at de liberalkonservative redaktører trak det længste strå i kampen mod forretningsudvalget og dets krav om en partipresse.

---

45. Vagn Dybdahl op. cit. tabel XXII. C. Carstensen til H. Matzen 19/12 1888, Dinesens arkiv, E. 8, RA. At Matzen var sig sin opvækst pinligt bevidst fremgår af en klage til Carstensen over en sarkastisk artikel i Dagens Nyheder 7/2 1886 om »bondestuderer«. Artiklen var på det tidspunkt 3 år gammel! H. Matzen til C. Carstensen 31/12 1888; C. Carstensen til H. Matzen 9/1 1889. Dinesens arkiv, E. 8, RA.

Dansk sundhedspolitik 1901-21

af Knud Erik Madsen

Under forfatningskampen hørte sundhedsvæsenet til de områder, hvis udvikling blev bremsset. Stud.mag. Knud Erik Madsen beskriver i denne artikel, hvorledes efterslæbet blev indhentet og et nyt lovgrundlag etableret i årene efter systemskiftet. Først søgte Rigsdagen at afhjælpe de værste problemer, men den væsentligste omstændighed i udviklingen blev Sundhedskollegiets nedlæggelse og den følgende nedsættelse af Medicinalkommissionen, hvis arbejde blev grundlag for sundhedsvæsenets nyordning.

Sundhedsvæsenet i 1908

I løbet af den sidste halvdel af 1800-tallet havde sundhedsvæsenet været inde i en hastig teknisk udvikling. Samtidig var de lovgivningsmæssige rammer enten forblevet uændret – og dermed forældet – eller blevet modificeret for at løse øjeblikkelige behov, dvs. lapperier.

Den administrative ledelse af det danske sundhedsvæsen var lagt i hænderne på Det kongelige Sundhedskollegium. Denne institution var oprettet i 1803 og havde ikke siden oprettelsen ændret sig meget. Kollegiets arbejde bestod for det første af retsmedicinske erklæringer til domstolene, væsentligst tilregnelighedssager og faderskabssager. For det andet af råd og henstillinger til ministerierne angående medicinale forhold (navnlig til justitsministeriet, hvorunder man hørte). Endelig for det tredje af egen administration og selvstændige funktioner. Under sig havde kollegiet hele embedslægevæsenet, ligesom det skulle føre tilsyn med landets sygehuse, fattiggårde, fængsler etc. Fra embedslægerne modtog kollegiet forskellige indberetninger, som det redigerede og årligt udgav sammen med egne årsberetninger og medicinallovgivningsoversigter.

Sundhedskollegiet bestod af 10 læger og 2 apotekere. En af lægerne fungerede som kollegiets leder (dekan), hvilket han valgtes til for perioder à 6 år. De to apotekere deltog kun i behandling af sager vedrørende apotekervæsen.

Problemet med denne ordning var væsentligst kollegiets meget omstændelige forretningsgang, som bl.a. viste sig ved, at man ikke (eller kun meget sjældent) mødtes på et kontor. I stedet sad alle medlemmerne hjemme på deres bopæl og fik alle sager tilsendt til udtalelse og godkendelse – dvs. at samme sag skulle flere gange rundt til alle medlemmerne.

Dette betød en meget grundig, men samtidig meget tidskrævende behandling. Almindelige rutinesager tog det en måned at behandle, og der skulle kun få komplikationer til, før behandlingen varede op til halve år¹.

Landet var i 1908 delt i 12 fysikater, som hver omfattede et eller flere amter – fysikaternes grænser fulgte således ikke altid amtsgrænserne. Som oftest boede fysikus i stiftets hovedstad. Landet var endvidere inddelt i 103 lægedistrikter, som hver omfattede en by med tilliggende opland (nogle lægedistrikter omfattede kun en by, hvorfor distriktslægen kaldtes stadslæge). Distriktslægen boede som oftest i en købstad. Her var spørgsmålet, om man skulle fastholde de to klasser af embedslæger, og hvordan fysikaternes og distrikternes grænser kunne lægges, så de bedre stemte overens med amtslige og kommunale inddelinger².

For at drive et apotek i Danmark krævedes kongeligt privilegium. Disse privilegier kunne enten være reelle eller personlige. Ved de reelle apoteker var privilegiet salgbart. I midten af 1800-tallet rejstes kritik af dette system, og man indførte de såkaldte personlige apoteker. De allerede eksisterende reelle apoteker fortsatte uændret, men der oprettedes ikke nye af denne type. Ved de personlige apoteker blev privilegiet opslået ledig, når den tidligere indehaver holdt op. Problemet var nu at få afskaffet de reelle privilegier. I 1908 fandtes der 84 reelle og 155 personlige apoteker³.

I 1908 fandtes der 2 typer jordemødre, nemlig distriktsjordemødre og praktiserende jordemødre. Landet var i 1810 blevet inddelt i en række jordemoderdistrikter, og øvrigheden i hvert distrikt skulle ansætte en jordemoder, som skulle være forpligtet til straks at komme til enhver, der sendte bud efter hende inden for hendes distrikt. Den anden type jordemødre var de selvstændigt praktiserende, som frit kunne nedsætte sig og kun modtog løn for de forretninger, de udførte. Problemet ved denne ordning var distriktsjordemødrenes løn. Pengenes værdi var faldet, ligesom også fødslerne antal var faldet. Det havde derfor flere gange voldt amtsrådene problemer at få distriktsjordemoderstillinger besat (i landdistrikter)⁴.

-
1. G. Norrie: Hjemme og Ude. 1931, p. 230f Medicinalkommissionens første betænkning angående ordningen af sundhedsvæsenets centralstyrelse, afgivet 1909, p. 41-46. K.E. Madsen: Det kongelige Sundhedskollegiums arkiv. 1980.
  2. Medicinalkommissionens 4. betænkning angående ordningen af embedslægevæsenet og den kommunale sygepleje i Danmark, afgivet 1911, bilag II, p. 19-29.
  3. Medicinalkommissionens 5. betænkning angående ordningen af apotekervæsenet, afgivet 1912, p. 5-9 og bilag I, p. 67-70.
  4. »Reglement for Gjordemodervæsenet ...« af 21. november 1810. Instruks af 25. novem-

For at blive praktiserende tandlæge skulle man have bestået tandlægeeksamen og bl.a. i 2 år have fungeret som assistent hos en autoriseret tandlæge. Loven pålagde ikke ministeriet automatisk at autorisere alle, som havde tandlægeeksamen, og den åbnede mulighed for, at ministeriet også kunne autorisere folk, der ikke havde den omtalte eksamen. Havde man endelig fået en autorisation, gav den kun ret til at praktisere på det sted, hvor man boede. Kun efter dispensation – for hvilken der ikke fandtes faste regler – måtte tandlægerne praktisere uden for deres bopæl. Ud over et ønske om at få dette ind i fastere rammer ønskede man at få afklaret en række grænseproblemer mellem læger, tandlæger og tandteknikere. I 1908 fandtes der 323 tandlæger i landet⁵.

Intet lig måtte begravnes, før ligsyn var foretaget af en autoriseret læge, og dødsattest udstedt. Hvis der var over ¼ mil til nærmeste læge, kunne ligsyn dog foretages af ligsynsmænd, medmindre pårørende eller politimesteren specielt ønskede lægeligt ligsyn. Ligsynsmændene, der var lægmænd, arbejdede sammen to og to og var udnævnt af politimesteren efter indstilling fra by- eller sognerådet. Man var i samtiden utilfreds med brugen af ligsynsmænd. Man mente, at det udelukkende burde være læger, der foretog ligsyn⁶.

Sygeplejersker var på den tid et ret nyt fænomen i Danmark, og standen havde endnu ikke fundet sin endelige form. Sygeplejerskerne blev uddannet på forskellige sygehuse, som primært underviste i det, som sygehuset selv havde brug for, at sygeplejerskerne kunne. Samtidig var sygeplejerske-standen unddraget enhver autoritets myndighed. Sygeplejerskerne havde i 1899 stiftet »Dansk Sygeplejeråd«, der bl.a. havde som mål at få »en ensartet og alsidig, treårig uddannelse, som slutter med en statseksamen, uden hvilken ingen sygeplejerske skal have lov til at praktisere som sygeplejerske«⁷.

Sindssygevesenet var i midten af 1800-tallet blevet humaniseret, d.v.s. at man i stedet for blot at beskytte samfundet mod de sindssyge gik over til at betragte de sindssyge som syge mennesker, der kunne hjælpes ved

---

ber 1896. Medicinalkommissionens 6. betænkning angående jordemodervæsenet, afgivet 1913, p. 6-7.

5. Medicinalkommissionens 7. betænkning angående tandlægevæsenet, afgivet 1915, p. 9, bilag I, p. 45-47. Bekendtgørelse af 8. marts 1892 fra Justitsministeriet angående betingelserne for at kunne udøve Tandlægevirksomhed og Omfanget af denne, § 2.

6. Lov om ligsyn af 2. januar 1871. Medicinalkommissionens 8. betænkning angående ligsynsvæsenet, afgivet 1916, p. 11f.

7. Medicinalkommissionens 11. betænkning angående indførelse af statsanerkendelse for sygeplejersker, afgivet 1921, p. 12-28. Andragende af 26. januar 1907 fra Dansk Sygeplejeråd til Konseilspræsidenten (bilag 1 i betænkningen – p. 51-53).

behandling. Det resulterede i en voldsom tilgang til sindssygehospitalet, som hurtigt blev overbelagt. Staten havde i 1908 fire sindssygehospitalet med normeret plads til 2.268, men antallet af indlagte var i virkeligheden 2.500. På Sjælland og Lolland-Falster fandtes der stadig en række stærkt forældede amtskommunale anstalter, som kun fortsatte p.g.a. overbelægningen af statshospitalet. Men samtidig med de store pladsproblemer havde man også ledige pladser på anstalterne. Modtagelsesafdelingerne og afdelingerne for de mere urolige patienter var altid overbelagt, mens afdelinger for de rolige patienter ofte havde ledige pladser. Dette tydede på, at der manglede en overbestyrelse over statens sindssygehospitalet. I samme retning pegede den store forskel i sindssygehospitaleternes økonomi⁸.

Vaccinefremstillingen var delt på to institutioner, nemlig Statens Seruminstitut og Den kongelige Kokoppeindpodningsanstalt. På grund af den hastige udvikling på dette område var kravet til produktion steget betydeligt, samtidig med at begge institutioners produktionsarealer var stærkt begrænset. Da man nu skulle til at udvide, var spørgsmålet, om man ikke med fordel kunne slå de to institutioner sammen⁹.

Den sundhedspolitiske udvikling op til 1901

I 1901 gennemførtes »systemskiftet« d.v.s. dannelsen af den første regering, som udgik fra et flertal i folketinget (eller i det mindste ikke havde et flertal i folketinget imod sig). Indtil da havde højre – med udgangspunkt i sit flertal i landstinget – haft regeringsmagten omend under stadig stigende pres fra venstre reformpartiet, som havde et flertal i folketinget bag sig. Venstre reformpartiet søgte på forskellig vis at fravriste højre regeringsmagten, og en af måderne var at udnytte sin magt i folketinget ved at få tinget til at forkaste alle de love, som højre havde fået vedtaget i landstinget. Dette betød en delvis lammelse af al lovgivning i tiden op til 1901. For at belyse hvordan partiernes politik indenfor sundhedsområdet

8. Medicinalkommissionens 3. betænkning vedrørende sindssygeplejen, afgivet 1910, p. 11-15. Medicinalkommissionens 9. betænkning vedrørende epileptikerplejen og opførelsen af et nyt sindssygehospital, afgivet 1919, p. 25f. Medicinalkommissionens 10. betænkning vedrørende overbestyrelsen af statens sindssygehospitalet, afgivet 1920, p. 5-9, bilag I.

9. Medicinalkommissionens 2. betænkning vedrørende seruminstitutet, afgivet 1909, p. 5-10.

efter 1901 passer ind i den generelle politiske situation omkring århundredskiftet, vil i det følgende blive beskrevet, hvordan partiernes holdning til de væsentligste sundhedspolitiske spørgsmål gav sig udslag før 1901 – d.v.s. under de sidste højre regeringer.

I december 1888 fremsatte kirke- og undervisningsminister Goos (højre) forslag til lov om opførelse af nye bygninger til Frederiks Hospital m.m. Da havde man dog allerede i flere år arbejdet med planerne. Frederiks Hospital lå dengang mellem Bredgade og Amaliegade – Kunstindustrimuseet har i dag til huse i bygningerne – og var mildt sagt meget forældet og alt for lille. Efter en del overvejelser var ministeriet kommet frem til, at en udflytning til en af Københavns fællede ville være det bedste. Fællederne ejedes af Københavns Kommune, men brugtes af militæret som øvelsesområder. I 1888-89 og de følgende 3 samlinger fremsatte højre forslaget, og hver gang blev en vedtagelse forhindret af venstre i folketinget. Landbefolkningens almindelige utilfredshed med byggeriet af et stort hospital primært for Københavns borgere spillede her ind. I juni 1892 nedsatte højre en kommission, der udarbejdede konkrete byggeplaner og overslag, men et lovforslag, der byggede herpå, kom højre først frem med i 1900-01-samlingen, og heller ikke da var venstre interesseret i forslagets gennemførelse¹⁰.

Åndssvagevæsenet var et af de områder, hvor venstre på trods af den politiske situation fandt det nødvendigt at støtte et lovgivningsinitiativ. Landets åndssvageanstalter lå i begyndelsen af 90'erne alle på Sjælland og var delt i to grupper, nemlig de selvejende institutioner centreret omkring Gl. Bakkegård-Ebberødgård og de privatejede Kellerske Anstalter. Med hensyn til de sidste var fremtiden noget usikker på grund af den daværende leders lidt vaklende helbred. Kirke- og undervisningsminister Goos foreslog derfor i 1892-93-rigsdagssamlingen, at staten overtog anstalterne – hvilket socialdemokraterne støttede. Dette modsatte venstre sig dog kraftigt, idet man ønskede at fastholde det private initiativ. I stedet vedtoges et kompromisforslag, hvorefter anstalterne blev gjort til selvejende institutioner. Forud var dog gået en del rivninger mellem højre og venstre¹¹. På grund af pladmangel på de eksisterende anstalter foreslog kirke- og undervisningsminister Sthyr i 1898, at man opførte en ny anstalt i Jylland med dr. Keller som leder. Lovforslaget herom vedtoges ret hurtigt af rigsdagen blandt andet på grund af pres fra

10. Fr.Gredsted: Det kgl. Frederiks Hospital 1757-1907. 1907. p. 43ff. Rigsdagstidende (fremtidig forkortet RT) 1888-80, 1889-90, 1890-91, 1891-92, 1892-93, 1900-01.

11. RT 1892-93, 1893-94, 1894-95.

dr. Keller, som nød meget stor respekt. Venstre havde dog nået at få øget patienttallet i forslaget fra 500 til 600 og samtidig aftunget ministeren en garanti for, at det bevilgede beløb på 1¼ million kr. ikke ville blive overskredet. Det viste sig imidlertid, at man fra byggeriets ledelse havde forregnet sig, og man måtte i 1899-1900-samlingen bede om en ekstrabevilling på 150.000 kr. Dette udløste et stormløb mod ministeren fra venstre, der endda mente at kunne konstatere, at situationen var værre, end de 150.000 kr. antydede. Resultatet blev, at dr. Keller trak sig ud af byggeriets ledelse, og et udvalg nedsattes til at kuglegrave sagen. Udvalget endte med at konstatere, at der reelt manglede ca. 410.000 kr. for at færdiggøre byggeriet. Efter nye voldsomme angreb fra venstre endte man med at bevilge 282.000 kr., hvorefter byggeriet skulle kunne færdiggøres¹².

I 1874 havde rigsdagen vedtaget en lov til regulering af prostitutionen, ifølge hvilken staten godkendte, at visse kvinder drev prostitution, hvis de til gengæld overholdt visse regler bl.a. om regelmæssig lægekontrol. Til gengæld straffedes de kvinder, der drev prostitution uden denne statslige godkendelse. Hensigten med loven var at begrænse spredningen af kønssygdomme. Fra venstre kritiseredes denne lov, idet man fandt det moralsk forkasteligt, at staten således anerkendte prostitutionen. I hver rigsdagssamling mellem 1889 og 1895 og igen fra 1898 til 1901 forsøgte venstre at få gennemført en ændring af loven, men højre støttede loven og tankerne bag den og tillod kun, at et par relativt ubetydelige ændringer blev gennemført¹³.

Hele sindssygevesenet var blevet omlagt i 1884, da udgifterne blev lagt over på staten. I løbet af 90'erne dukkede flere gange forslag op fra regeringen om udvidelser af de bestående anstalter, og hver gang skar venstre de foreslåede udgifter mest muligt ned bl.a. ved at pege på udvidelser af de kommunale anstalter¹⁴.

At sundhedskollegiet var en forældet institution var ingen i tvivl om. Allerede i 1825 fremkom det første forslag om reformer, og siden dukkede med jævne mellemrum nye forslag op. Kollegiet stillede selv flere gange forslag, men da de afveg for meget fra lægernes, opgav de skiftende ministre af lave lovforslag. Først i 1891 fremkom ministeren med et lovforslag – som venstre derefter kvalte i folketingsudvalget. Lovforslaget genfremsattes i alt 6 gange, og først den 7. gang lod venstre det

12. Berlingske Tidende, den 29. marts 1900. RT 1897-98, 1899-1900, 1900-01.

13. RT 1889-90, 1891-92, 1894-95, 1898-99, 1899-1900, 1900-01.

14. RT 1883-84, 1892-93, 1894-95, 1900-01.

komme til en betænkning – som der dog ikke kom noget ud af. Venstres begrundelse for at bremse sagen, hver gang den kom frem, var, at en reform af sundhedsvæsenets centralstyrelse efter dets mening skulle kobles sammen med en reform af apoteker- og lægevæsenet¹⁵.

Situationen i sundhedspolitikken indtil systemskiftet i 1901 var altså i hovedtrækket, at venstre blokerede de reformforslag, som højre fremsatte. Eneste undtagelse fra denne regel var prostitutionen, hvor som nævnt det stik modsatte var tilfældet. Det store politiske forlig i 1894 resulterede i færre reformforslag fra højres side. Et par kommissioner blev nedsat, men først fra omkring 1898 fremkom højre på ny med sine forslag – som venstre trofast kvalte i folketinget.

Den sundhedspolitiske udvikling 1901 til 1908

Fra 1901 blev situationen imidlertid en anden. Venstre reformpartiet, der nu overtog regeringsmagten og det dermed forbundne ansvar, skiftede kurs. De forslag, som højre havde fremsat i tiden op til systemskiftet, blev nu genfremsat – og denne gang af venstre selv – og gennemført.

Den første store lov inden for sundhedsvæsenet, som venstre gennemførte, var loven om rigshospitalet fra marts 1903. I oktober 1902 havde kirke- og undervisningsminister I.C. Christensen fremsat et lovforslag, der lå meget tæt op ad det, som højre fremsatte i 1900-01. Ved fremsættelsestalen i folketinget fremhævede I.C. Christensen i øvrigt behovet for sagens snarlige gennemførelse – ironisk nok, når man erindrer sig, hvordan venstre selv gang på gang havde forhindret dens gennemførelse. Lovforslaget blev positivt modtaget i folketinget, og der foretoges kun mindre ændringer før vedtagelsen¹⁶.

Inden for åndssvagevæsenet videreførte venstre det foregående årtis lovgivning. I 1901-02-samlingen gennemførtes en ændring af anstaltens ledelsesforhold, således at alle anstalter på Sjælland kom under én bestyrelse, og anstalten i Brejning kom under en anden – i lovforslagets bemærkninger nævnes i øvrigt et tilskud på 220.000 kr. til færdiggørelse af

15. J. Lehmann: Reformbevægelsen paa vor civile Medicinalforfatnings Omraade. 1889, p. 1-2, 5-45, 113-25. Ugeskrift for Læger, 1878, p. 465; 1891, p. 169-71, 193-206. »Det kongelige Sundhedskollegium 1803-1903«. 1903 (fremtidig forkortet SK 1803-1903), p. 43-47. RT 1890-91, 1891-92, 1892-93.

16. RT 1902-03.

byggeriet i Brejning! Et par år senere vedtoges uden megen diskussion opførelsen af en ny anstalt i Ribe¹⁷.

Som nævnt var prostitutionen det eneste område, hvor venstre havde været det reformivrige parti, hvis reformforslag højre havde blokeret. Efter overtagelse af regeringsmagten havde venstre nu mulighed for at gennemføre sine reformer. I 1904-05 kom justitsminister Alberti med sit forslag. Hovedpunkterne var en ophævelse af den statstolererede og -kontrollerede prostitution, straf for prostitution som erhverv, for rufferi og for udbredelse af venerisk smitte. Forslaget mødte som ventet en del modstand fra højre, og bl.a. paragraffen om straf for prostitution som erhverv måtte Alberti opgive og i stedet bruge løsgængeriloven, d.v.s. at politiet kunne påbyde de prostituerede at tage andet arbejde og straffe dem, hvis de ikke fulgte påbudet. Efter en del diskussion vedtoges loven i marts 1906 og trådte i kraft den 11. oktober – deraf navnet »oktoberloven«¹⁸.

Også inden for sindssygevæsenet fremsatte regeringen forslag, der stærkt mindede om dem, højre tidligere havde fremsat. Omkostningerne var dog holdt nede på et absolut minimum, blandt andet ved at man satsede på omdannelsen af et par tidligere kommunale anstalter til statsanstalter. I forbindelse med vedtagelsen i marts 1904 af en udvidelse af anstalten i Viborg var Alberti ved at komme galt afsted, idet hans valg af og senere samarbejde med entreprenøren på det pågældende arbejde siden blev gjort til genstand for (berettiget) kritik¹⁹.

I november 1901 nedsatte regeringen en kommission til at undersøge tuberkulosevæsenet. Det usædvanlige ved denne kommission var, at man fra regeringens side ønskede at gå uden om sundhedskollegiet. Man fandt, at det ville betyde en unødigt forsinkelse at inddrage kollegiet, hvorfor man i stedet i kommissionen indsatte to sagkyndige læger, C. Lorentzen og Knud Faber. Kommissionens arbejde mandede ud i to lovforslag, som Alberti i den følgende samling fremsatte og fik vedtaget efter dog på flere punkter at have måttet give efter for oppositionens ønsker²⁰.

Med systemskiftet ændredes sundhedskollegiets funktion. Før systemskiftet blev kollegiet spurgt i alle sager, der vedrørte det, og kollegiets indstillinger blev fulgt. Men efter 1901 ændredes kollegiets rolle til at

---

17. RT 1899-1900, 1901-02, 1904-05.

18. RT 1901-02, 1904-05, 1905-06.

19. RT 1903-04, 1904-05, 1905-06.

20. Betænkning fra kommissionen angående foranstaltninger til bekæmpelse af tuberkulose, afgivet december 1902. RT 1903-04, 1904-05.

være et sagkyndigt organ, som politikerne kunne spørge, hvis de ville, eller lade være, og politikerne bestemte selv, om de ville følge kollegiets råd. Denne nye rolle kunne kollegiet imidlertid ikke affinde sig med. Specielt opstod der uenighed ved stillingsbesættelser. Kollegiet plejede at indstille 3 ansøgere i prioriteret rækkefølge. Ministeren havde altid forbeholdt sig at kunne vælge frit, men tog næsten altid nr. 1. Dette udnyttedes af kollegiet til som nr. 1 at sætte den mand, kollegiet ville have, og for at være helt sikker på hans udnævnelse satte man ofte et par dårligt egnede kandidater som nr. 2 og 3. Men dette fungerede ikke under Alberti, idet han i visse tilfælde tog en helt anden kandidat. Ved ansættelser og forfremmelser fulgte kollegiet i sine indstillinger anciennitetsprincippet med et vist handicap for ansøgere med dårlige eksamens karakterer. Heroverfor stod Alberti, som fandt, at det ikke skadede, hvis man nu og da fraveg anciennitetsprincippet og i stedet udpegede specielt dygtige personer eller personer, som havde et godt forhold til den lokale befolkning, d.v.s. hvis den lokale befolkning pegede specielt på én af kandidaterne. Alberti fremhævede, at afgørelsen altid ville være ministerens ansvar, lige meget om han fulgte kollegiets råd eller ej, altså også hvis han fulgte kollegiets råd, og det senere viste sig at være forkert. Derfor burde ministeren have en vis frihed²¹.

I sundhedskollegiet havde der gennem nogen tid været stigende utilfredshed med, at dets indstillinger ikke blev fulgt, og at det ofte slet ikke blev spurgt. Man havde ikke kunnet indordne sig under sin nye, mere tilbagetrukne rolle under venstreministeriet. I efteråret 1906 skulle distriktslægeembedet på Thyholm besættes og blev besat med en anden end dem, kollegiet havde indstillet. Denne forbigåelse blev dråben, der fik bægret til at flyde over. Der blev den 1. december holdt møde i sundhedskollegiet, hvilket ellers kun sjældent skete, og man diskuterede, hvad man skulle gøre. Man enedes om at tage det usædvanlige skridt at klage til kongen over Albertis handlemåde. Kongens kabinetssekretær sendte dog straks klagen videre til Alberti – som korrekt var²². Samtidig dukkede sagen op i folketinget, hvor det hurtigt viste sig, at Alberti havde parlamentarisk dækning for sin holdning over for kollegiet. Kort efter svarede Alberti kollegiet på dets klage, at han anså dets besværinger og klagemål for ganske ubeføjede²³. Fra kollegiets side fandt man, at svaret på denne ydmygelse måtte være, at man anmodede om afsked. Der var

---

21. G.Norrie: Hjemme og Ude, p. 233. RT 1905-06.

22. Sundhedskollegiets dekanatsprotokol, 1. december 1906.

23. RT 1906-07, 1907-08.

lidt uenighed i kollegiet om, hvordan dette skulle ske, men man enedes om den 9. marts 1907 at søge om afsked så snart som muligt. Alberti svarede imidlertid igen ved kun at ville bevilge kollegiet afsked, hvis det selv pegede på nogle personer, der kunne og ville overtage pladserne. Dette ophidsede blot yderligere kollegiet, som herefter besluttede straks at nedlægge sine funktioner, men at lade dekanen E.M. Hoff fortsætte forretningerne indtil videre, en ordning Hoff kunne være tilfreds med, idet den placerede ham i en særdeles central rolle, når en afløser for kollegiet skulle findes²⁴.

Hele denne udvikling var ganske vist ikke helt uventet fra regeringens side, men kom alligevel så tidligt, at regeringen endnu ikke havde fået gjort sig klart, hvordan en reform af den centrale sundhedsadministration skulle være. I tiden fra systemskiftet og til sundhedskollegiets afgang var regeringen flere gange blevet rykket for en reform, men havde hver gang udskudt den meget komplicerede sag. Ved kollegiets skridt blev regeringen imidlertid tvunget til at gøre noget.

Skabelsen af en afløser for sundhedskollegiet

Alberti havde med nogen sindsro kunnet følge udviklingen i sundhedskollegiet. Dets trussel om at gå af kunne ikke skræmme ham. Dels fordi han godt var klar over, at en nyordning var nødvendig, og at kollegiets afgang derfor højst ville fremskynde en reform, dels fordi han vidste, at han havde rigsdagen bag sig, og endelig fordi han allerede fra flere sider havde modtaget tilsagn om støtte, hvis kollegiet skulle gøre alvor af sine trusler.

Det danske lægevæsen var nemlig langt fra enig om betydningen af sundhedskollegiets skridt. En stor del af kollegiets medlemmer og med dem mange læger ud over landet mente ganske vist, at kollegiet ved sin afgang kunne rive Alberti med sig i faldet – eller i det mindste kunne være en kraftig medvirkende årsag til Albertis fald. En anden ikke klart afgrænset gruppe havde det mere begrænsede mål at fremtvinge en snarlig medicinalreform, noget som alle i øvrigt ønskede. Endelig var der en lille gruppe læger med nære forbindelser til regeringen og regeringspartiet, som bedre kunne vurdere situationen. De var klar over, at kollegiets

---

24. RT 1907-08. G.Norrie: Hjemme og Ude, p. 228. Knud Fabers levnedbeskrivelse i Ordenskapitlets Arkiv.

afgang ikke ville svække Albertis politiske position, for han havde jo rigsdagen bag sig, og de indså tillige, at arbejdet på en medicinalreform nok ville blive fremskyndet, men at Alberti ikke ville haste arbejdet igennem, hvorfor der ville opstå et farligt tomrum mellem sundhedskollegiet og den nye institution, som skulle erstatte kollegiet. Rygterne fortalte, at Alberti ville udfylde dette tomrum med en jurist, som skulle passe alle de løbende forretninger og i tvivlstilfælde skulle kunne spørge embedslægerne – en ordning som skabte rædsel i lægekredse.

Så snart denne sidste gruppe læger så, hvor det bar henad, greb de på forskellig vis ind for at forhindre, at kollegiets initiativ skulle tabes på gulvet. Allerede inden kollegiets afgang havde flere af lægerne således haft kontakt med Alberti. Lørdag den 30. marts 1907 afleverede Hoff kollegiets erklæring om, at det opløste sig selv. Det medfølgende tilbud om at lade Hoff fortsætte var Alberti ikke videre interesseret i. I stedet indkaldte han professor C. Lorentzen (ministeriets tuberkulose-konsulent og knyttet til Albertis avis Dannebrog) og den fremtrædende læge og venstremand professor Ehlers til forhandlinger. De fik løfte om, at Alberti ville nedsætte en (evt. parlamentarisk) medicinalkommission, hvis forslag han forpligtede sig til straks at forelægge rigsdagen. Til gengæld fik de frie hænder til at stable en midlertidig ordning på benene, en ordning som skulle bestå af et mindre antal konsulenter og en leder²⁵.

Ehlers og Lorentzen indledte herefter forhandlinger med alle, de kunne tænke ville være villige til at være leder af en sådan midlertidig ordning, men ingen var interesseret, og samtidig lagde Alberti et stadig større pres på dem for snarest at få sagen i orden. Alberti begyndte også at tale om, at han havde en anden mulig løsning – hvilket Ehlers og Lorentzen opfattede som en trussel om at sætte en jurist i spidsen for ordningen. Efter en uges forhandlinger måtte Ehlers og Lorentzen give op. Den, de sidst havde forhandlet med, Knud Faber, fortsatte dog sonderingerne på egen hånd og fik pludselig samme dag et tilsagn fra dr. med. N. Muus (specialist i kirurgi og obstetrik og uden administrativ erfaring). Efter at Ehlers og Lorentzen havde sagt god for Muus, skyndte Faber sig ind til rigsdagen for at få fat i Alberti. I mellemtiden havde Alberti imidlertid haft kontakt med »den anden side« og havde besluttet, hvem han ville have. »Den anden side« dækkede dog ikke over en løsning med en jurist, men derimod en tidligere henvendelse fra professor Salomonsen, som Alberti nu havde kontaktet og var ad den vej blevet gjort opmærksom på Muus som en egnet kandidat til posten. Alberti havde

25. C.Lorentzens arkiv (Rigsarkivet). G. Norrie: Hjemme og Ude, p. 236-37. RT 1907-08.

derfor netop sendt bud efter Muus, da Faber opsøgte ham!²⁶

Muus fik herefter tilbudt posten som formand for den midlertidige ordning, hvilket han tog imod, efter at han havde forhørt sig hos Knud Faber, den tidligere dekan Hoff og bestyrelsesformanden for Den almindelige danske Lægeforening, og alle havde anbefalet ham at tage imod tilbudet. Resultatet blev, at Muus accepterede tilbudet i sikker forvisning om, at han derved tjente alles interesser på bedste vis, og at alle var fuldt indforstået hermed²⁷.

Med udnævnelsen af N. Muus den 6. april blev fundamentet til den midlertidige ordning lagt. Denne ordning skulle kun føre de løbende forretninger videre, indtil man havde fundet den endelige erstatning for sundhedskollegiet. I løbet af de følgende måneder blev der udarbejdet en bekendtgørelse for »Statskontoret for Sundhedsvæsen«, som den midlertidige ordning kom til at hedde. Samtidig fik man efterhånden de enkelte konsulentposter besat, således at ordningen kom til at se ud som følger: *N. Muus*, kontorets leder og konsulent i alle sager, der ikke var særligt undtaget; *C. Lorentzen*, konsulent i sager vedrørende tuberkulosebekæmpelse; *H.E. Koefoed*, konsulent i sager vedrørende apotekervæsenet og *C. Christensen*, konsulent i sager vedrørende tandlægevæsenet²⁸.

Det havde hele tiden stået klart, at statskontoret kun skulle være en midlertidig ordning, som skulle fungere, indtil man fik vedtaget en endelig ordning i rigsdagen. Allerede om efteråret samme år kunne Alberti fremsætte lovforslag om nedsættelse af en medicinalkommission bestående af 24 medlemmer, hvoraf de 12 skulle være fagfolk udpeget af ministeren, de 6 valgt af folketinget, og de resterende 6 valgt af landstinget.

Forslaget fik en velvillig modtagelse. Socialdemokraterne og de radikale fandt dog, at fagkundskaben var for stærkt repræsenteret. Ligesom Alberti under striden med sundhedskollegiet mente også de, at fagfolkene skulle råde, men ikke bestemme. Højre ville ikke være med til at slække på fagfolkenes indflydelse, og Albertis forslag vedtoges. Endelig behandlede kommissionens arbejdsområde. Alberti mente, at kommissionen skulle behandle alt vedrørende statens civile sundhedsvæsen. Han indrømmede, at det var en stor opgave, men foreslog, at kommissionen

26. Ehlers redegørelse i N. Neergaards arkiv (Rigsarkivet) C. Lorentzens arkiv. Ugeskrift for Læger 1908, p. 1178-80. (fremtidig forkortet UfL) K. Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. 1939. p. 42f. K. Fabers levnedbeskrivelse i Ordenskapitlets arkiv.

27. UfL 1908, p. 1180-82, 1234, 1291-92, 1323-24.

28. Justitsministeriets 1. kontor, journalsager 1907, H 2360, H 2513, H 4553. Hospitalstidende 1907, p. 731-32.

skulle behandle de enkelte sager i den rækkefølge, kommissionen fandt, at de hastede. Herefter vedtoges lovforslaget²⁹.

Den 8. september 1908 meldte justitsminister Alberti sig selv som storsvindler. I lægekredse blev det startskud til en meget voldsom og følelsesladet debat om omstændighederne omkring sundhedskollegiets nedlæggelse og statskontorets oprettelse. »Ugeskrift for Læger« havde opmærksomt fulgt udviklingen og taget parti for sundhedskollegiet og mod Alberti. Men efter kollegiets afgang havde man fuldt ud accepteret Muus som leder af en midlertidig ordning – omend med bekymring. Nedsættelsen af medicinalkommissionen udtrykte ugeskriftet accept af, mens Albertis fald hilstes med afdæmpet tilfredshed. Denne afdæmpede redaktionelle holdning fik forhenværende distriktslæge Arntz til at hvæsse pennen og skrive et harmdirrende og meget personligt indlæg mod Muus. Muus svarede med redeligt at forklare, hvad der egentlig var sket i den bevægede tid omkring kollegiets afgang m.v. og redegjorde for sine bevæggrunde for at påtage sig posten. Til støtte for sine synspunkter havde Muus henvendt sig til Salomonsen, Leopold Meyer og Knud Faber, der alle afgav erklæringer, hvor de refererede samtalerne, der havde været ført i forbindelse med Muus' ansættelse, og alle ydede ham fuld støtte i de synspunkter og bevæggrunde, han anførte. Det var først hermed, at lægeverdenen fik kendskab til, hvad der egentlig var sket, og ugeskriftet hilste med tilfredshed, at oplysningerne kom frem, samtidig med at man afviste Arntz' krav om Muus' tilbagetræden³⁰.

Nu startede imidlertid en mere personlig vendetta fra Hoff. Med hvad Faber kaldte en »eksempelløs fanatisme« angreb Hoff de personer, der havde været med til at forplumre betydningen af sundhedskollegiets tilbagetræden, et angreb der specielt blev rettet mod Muus. Hoffs angreb blev stadig voldsommere, indtil professor T. Rovsing til sidst greb ind og rettede våbnene mod Hoff. Rovsing klarlagde i et par indlæg, at Hoff bevidst havde stræbt efter at få den stilling, Muus havde fået, og at Hoff nu på upassende vis forsøgte at få Muus væltet af pinden for selv at overtage stillingen. Hoff kunne efter Rovsings mening ikke nu angribe Muus for at have gjort det, han selv så gerne ville³¹.

Hoff havde tabt denne runde i striden og var – som bl.a. denne debat

29. C. Lorentzens arkiv. Politiken den 10. april 1907. UfL 1907, p. 386-90. Justitsministeriets 1. kontor, journalsag H 5701, 1907. RT 1907-08.

30. UfL 1907, p. 4-5, 387-90, 675-79, 1055-56. UfL 1908, p. 1107, 1175-83.

31. Fabers levnedsskildring. UfL 1908, p. 1209-10, 1182, 1256-63, 1291-95, 1317-30, 1428-32. C. Lorentzens arkiv. Hospitalstidende 1908, p. 1409-16, 1463-80. Hospitalstidende 1909, p. 26-32.

afslørede – en bitter mand. Et par år senere lykkedes det ham dog at få revanche, men da var medicinalreformen gennemført, og Muus var blevet medicinaldirektør³².

Medicinalkommissionen 1908-1921

Den 13. marts 1908 stadfæstedes lov om »Kommission til forberedelse af en omordning af statens civile sundhedsvæsen«, i daglig tale kaldet »Medicinalkommissionen«, og den 18. maj samme år holdt den sit første møde. Kommissionen bestod af følgende ministervalgte medlemmer:

- professor, dr. med. *Knud Faber* – formand
- tandlæge, professor *C. Christensen* – ministeriets konsulent i sager vedrørende tandlægevæsen,
- professor, dr. phil. *H.E. Koefoed* – ministeriets konsulent i sager vedrørende apotekervæsen,
- dr.med. *N.Muus* – ministeriets konsulent i medicinalsager
- professor, dr. med. *C. Lorentzen* – ministeriets konsulent i sager vedrørende tuberkulosevæsen,
- kontorchef *V.J. Rønnenkamp-Holst* fra justitsministeriet
- fabriksejer, apoteker *B.P.L.A. Benzon* – udpeget af »Danmarks Apotekerforening«,
- distriktslæge *A.C. Faartoft* – udpeget af »Distriktslægeforeningen«,
- apoteker *Th. C. N. Kjær* – udpeget af »Farmaceutisk Medhjælperforening«,
- læge *Joh.Kuhn* – udpeget af »Den almindelige danske Lægeforening«,

32. Muus blev i 1911 afskediget af justitsminister Bülow på grund af en mindre forseelse, som ellers kun ville være blevet takseret til en »næse«. Bülow høstede megen kritik for dette, og specielt da han udnævnte sin gode ven Hoff til ny medicinaldirektør – og det kom frem, at denne, mens han var stadslæge, flere gange havde begået lignende forseelser. De heftige debatter og den megen avisomtale svækkede Bülows position alvorligt, og han måtte afslutte sagen med at give forhøjet pension til Muus. Muus havde – bortset fra denne mindre fadæse – været en samvittighedsfuld og dygtig medicinaldirektør, som alle nu med beklagelse så fjernet. For Hoff blev det en skuffelse at vende tilbage, idet han blev mødt med kulde fra medarbejderne, og han førte en betydningsløs tilværelse som medicinaldirektør, indtil han trådte tilbage i 1918 i en alder af 74 år (N.R. Muus' privatarkiv (Rigsarkivet); P. Munch: Erindringer 1909-1914. 1960. p. 91-94; Sv. Thorsen: De danske Ministerier 1901-21. 1972. p. 225; UfL 1911, p. 1736-38; Nationaltidende den 20. november 1911; Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. p. 52-53.)

fysikus *H.J.G. Schierbeck* – udpeget af fysici
sygekasseinspektør, læge *Fr. Wittrup*.

Landstinget havde den 9. april valgt:

gårdejer *Broberg* fra venstrereformpartiet,
gehejmeetatsråd, dr. jur. *Goos* fra højre,
redaktør *Harald Jensen* fra socialdemokratiet,
gårdejer *H.P. Pedersen* fra venstrereformpartiet,
proprietær *Piper* fra højre,
og etatsråd *Tolderlund* fra højre.

Folketinget havde den 14. april valgt:

husmand *Laust Jensen*,
lærer *Kierkegaard* og
lærer *Kr. Sørensen*, alle fra venstrereformpartiet,
kreditforeningsdirektør *Klaus Berntsen* fra det forhandlende ven-
stre,
bryggeribestyrer *Sigvald Olsen* fra socialdemokratiet
og korpslæge *Rørdam* fra folketingets venstre (radikale)³³.

Da hverken rigsdagen eller ministeriet havde givet bestemte anvisninger på, hvilke opgaver kommissionen skulle tage op, eller i hvilken rækkefølge og på hvilken måde det skulle ske, indledte kommissionen sit arbejde med en drøftelse af disse spørgsmål. Formanden mente, at de påtrængende problemer var sundhedsvæsenets centraladministration og embedslægevæsenet. Andre spørgsmål såsom jordmodervæsenet, tandlægevæsenet og apotekervæsenet kunne vente lidt. Klaus Berntsen videreførte venstres holdning fra modstanden i 90'erne mod højres reformforslag, idet han gjorde gældende, at spørgsmålet om et overordnet sundhedsråd kun kunne løses i forbindelse med embedslægevæsenet og apoteker-spørgsmålene. Resultatet blev, at kommissionens sagkyndige skulle udarbejde redegørelser vedrørende en overordnet sundhedsorganisation, lægevæsenet og apotekervæsenet.

Angående kommissionens arbejdsform var der almindelig enighed om, at man af hensyn til de medlemmer, der var udenbys, skulle mødes til sessioner af kortere eller længere varighed.

Kommissionens første session strakte sig over 7 møder, der afholdtes fra den 26. juni til den 4. juli 1908.

2. session fandt sted fra den 15. til den 23. oktober 1908. Inden da var Alberti imidlertid blevet afsløret som storsvindler. Det udløste som tidligere beskrevet et stormløb mod den midlertidige ordning (Statskontoret

33. UfL 1908, p. 585 f.

for Sundhedsvæsen). I medicinalkommissionen besluttede man at få gennemført en ny ordning hurtigst muligt. Det betød blandt andet, at venstre opgav sin hidtidige holdning, som gik ud på, at reformer af sundhedsvæsenets centralstyrelse, embedslægevæsenet og apotekervæsenet skulle gennemføres samlet – en tanke, som stammede tilbage fra 90'erne, hvor den havde været brugt til at bremse højres forskellige reformforslag. At venstre nu slog ind på en mere pragmatisk kurs kan måske også hænge sammen med, at Kl. Berntsen, som havde været meget aktiv i kommissionen, og som havde været med i 90'erne, nu gik ud af den for at blive indenrigsminister, og at Kierkegaard, den nye leder af venstrefolkene i kommissionen, ikke havde været med dengang. Som Berntsens afløser indtrådte gårdejer Aadal.

Kommissionens lægeudvalg kastede sig straks over sagen, og efter intet arbejde vinteren igennem kunne det allerede i foråret 1909 forelægge kommissionen forslag til en ordning med tilhørende betænkning. Også i kommissionen fik sagen en hurtig behandling, og allerede i marts 1909 afgav den sin betænkning.

Først diskuterede man i lægeudvalget, hvordan ordningen skulle fungere i forhold til ministeriet. Alle var enige om, at der skulle være en eller anden form for forbindelse og en sikkerhed for, at ministeren ikke kunne gå uden om »rådet«, sådan som Alberti havde gjort med sundhedskollegiet. Dette udmøntede man i bestemmelser om, at centraladministrationens forskellige afdelinger havde pligt til at indhente »rådet«s betænkning i alle sager, der hørte under det, og i en bestemmelse om at medicinaldirektøren skulle have direkte adgang til mundtlig forhandling med alle myndigheder. Justitsministeriets repræsentant udtrykte senere ministerens utilfredshed med denne del af forslaget, men kommissionen stod fast på bestemmelserne.

Dernæst diskuterede man hvordan den nye ordning skulle opbygges rent praktisk. Man enedes om en ordning bestående af et lægeråd og et apotekerråd med en fælles formand. Dertil skulle knyttes et antal sagkyndige konsulenter. Desuden skulle der oprettes et retslægeråd under justitsministeriet. Med hensyn til virksomhedsområdet udvidedes styrelsens myndighed til også at kunne fradømme læger deres ret til at praktisere (*jus practicandi*). Et forslag fra Faber om oprettelse af et sundhedsråd på 20 bestående af repræsentanter for medicinalpersonalets organisationer og samfundets større organisationer løb ud i sandet. Ideen blev støttet, men den praktiske udformning viste sig at volde uløselige problemer.

Den 18. februar 1909 havde udvalget afsluttet sit arbejde og sendt sagen til kommissionen. Udvalgsforslaget havde hele udvalgets støtte –

bortset fra at Sigvald Olsen havde den reservation, at han også ønskede det militære sundhedsvæsen ind under sundhedsstyrelsen. Dette blev afvist af udvalgets andre medlemmer med henvisning til, at kommissionens opgave var begrænset til en omordning af statens civile sundhedsvæsen. Ved kommissionsbehandlingen afslutning tog Sigvald Olsen og Harald Jensen forbehold med hensyn til forholdet mellem sundhedsstyrelsen og de militære sundhedsmyndigheder, men stillede ikke ændringsforslag, og kommissionen underskrev forslaget.

Det er bemærkelsesværdigt, så lidt politikerne blandede sig i denne debat. Det var tydeligvis Faber, der styrede forhandlingerne og svarede på fagfolkernes kritik. Blandt politikerne nåede socialdemokraterne dog at markere sig ved at stille principielle krav og fastholde disse. Alle var enige om nødvendigheden af en sundhedsstyrelse, og den konkrete udformning heraf havde så mange begrænsninger, at der næppe heller var store valgmuligheder og derfor heller ikke anledning til de store politiske diskussioner³⁴.

I marts 1909 afgav medicinalkommissionen sin betænkning, og den 14. april fremsatte justitsminister Svend Høgsbro lovforslaget. Det var i det store og hele samme lovforslag som det, kommissionen havde fremsat. Dog havde han foretaget en række mindre modifikationer, hvoraf de to væsentligste var, at centraladministrationen kun »som regel« skulle høre sundhedsstyrelsen og ikke som oprindelig foreslået »altid«. For det andet havde man strøget lovbestemmelsen om, at medicinaldirektøren havde adgang til direkte mundtlig forhandling med centraladministrationen. Medicinalkommissionens medlemmer i de to ting fik dog hurtigt ført forslaget tilbage til sin oprindelige form, hvori det hurtigt vedtoges – omend ministeren var lidt utilfreds. Loven stadfæstedes den 1. april 1909³⁵.

Medicinalkommissionens næste betænkning omhandlede seruminstitutet. Der var flere grunde til, at denne sag kom på bordet. For det første havde man i loven om sundhedsstyrelsen knyttet et laboratorium til retslægerådet og i den forbindelse peget på flere forskellige laboratorier. Hvis seruminstitutet nu kunne overtage alle sundhedsstyrelsens laboratorieopgaver, ville man have forenklet sagen meget. For det andet havde seruminstitutet, som var oprettet i 1901, pladsproblemer, og en udvidelse var forestående. Endelig for det tredje, og det var den direkte

---

34. Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. p. 84. MF oktober 1908 – marts 1909.

35. RT 1908-09.

anledning til, at sagen blev rejst, ønskede også den kongelige vaccinationsanstalt at udvide.

Kommissionen enedes hurtigt om, at vaccinationsanstalten burde nedlægges, og at seruminstituttet burde udvides kraftigt. Indtil denne udvidelse var færdig, foreslog man en række midlertidige moderniseringer og udvidelser på vaccinationsanstalten. Behandlingen af spørgsmålet om seruminstituttet var nærmest kun administrativ og forløb ret hurtigt. Som omstændighederne var, pegede alt i den retning, som kommissionsbetænkningen gik, og man nåede frem hertil uden større diskussion³⁶.

Også denne lov fik en meget hurtig behandling af rigsdagen. Før fremsættelsen havde justitsministeren delt udgiften over 3 år i stedet for at afholde den på én gang, og desuden havde man strøget en mindre udvidelse af kokoppeindpodningsanstalten med henvisning til, at anstalten alligevel skulle nedlægges i løbet af nogle år. Rigsdagen var betænkelig ved de to ændringer, men ministeren stod fast og fik forslaget gennemført, som han ønskede det. Loven stadfæstedes den 1. april 1910³⁷.

Den næste sag, medicinalkommissionen afgav betænkning om, var sindssygevæsenet. Den direkte anledning var, at kommissionen havde modtaget en række henvendelser, hvori den akutte mangel på plads stærkt var blevet fremhævet. Kommissionen startede behandlingen af dette spørgsmål med at indkalde eksperter udefra for at belyse problemerne og diskutere mulige løsninger. Problemet var enkelt nok, nemlig en stor pladsmangel. Hvordan man løste det var derimod mere indviklet. Man kunne sende de bedste af patienterne i familiepleje. Det ville sige, at de sindssyge kom ud på gårde, hvor de hjalp lidt til, mod at gårdejeren fik et mindre beløb for at tage sig af dem. En sådan ordning havde man haft megen glæde af i udlandet, men den var ikke rigtig slået an herhjemme. En anden mulighed var en udbygning af de kommunale anstalter, men efter eksperternes mening var det ikke nogen farbar vej. De mente, at bestyrelserne ikke var interesseret i patienternes tarv, men kun i, at anstalterne blev drevet så økonomisk som muligt. Politikerne fandt ellers stor behag i denne løsning, der var let og frem for alt billig. Kommissionen nedsatte et udvalg til at undersøge, hvordan pladsmanglen kunne afhjælpes, og dette udvalg drog rundt til landets anstalter for at få indblik i forholdene. I udvalget blev man chokeret over de dårlige forhold på de kommunale anstalter, og i udvalgets indstilling til kommissionen afviste man på det kraftigste at udvide de kommunale anstalter. I kommissionen

---

36. MF februar – oktober 1909.

37. RT 1909-10.

vakte denne holdning så stor forundring, at det endte med, at hele kommissionen måtte ud at se en af disse anstalter. Et kig på Sakskebøbinganstalten var imidlertid nok. Alle var enige om, at dette ikke var vejen frem. Enkelte foreslog endog, at man rev den pågældende anstalt ned – men stillet over for problemet, hvad man så skulle gøre med patienterne på anstalten, måtte man give op og besluttede at lade anstalten fortsætte, indtil pladsproblemerne var afhjulpet ad anden vej. En udvidelse af de eksisterende statslige hospitaler måtte også opgives fordi der simpelthen ikke var plads til det. Den eneste løsning var derfor at opføre en eller flere nye statslige hospitaler for at tilvejebringe de ca. 1500 pladser, man manglede. Angående det nye hospitals størrelse havde man mange og lange overvejelser. I det nedsatte udvalg arbejdede man sig efterhånden frem til et forslag om opførelse af to mindre anstalter, hvoraf den første med plads til ca. 600 straks skulle opføres. Anstalten skulle bygges således, at den senere kunne udvides til ca. 1000 patienter. Efter et par års forløb kunne man så yderligere opføre en lignende anstalt med samme udvidelsesmuligheder. Kommissionen afgav herefter betænkning om sagen i februar 1910.

I debatten om sindssygevesenet var politikerne langt mere inde i forhandlingerne, end de før havde været, hvilket skyldtes, at dette spørgsmål ikke var særligt teknisk betonet, men mere økonomisk og alment menneskeligt (moralsk). Det er værd at bemærke, at venstre fortsatte sin pragmatiske linie, idet man ret hurtigt opgav sin tidligere stærke støtte til de kommunale anstalter, der ellers både var meget billige og samtidig lokalt ledede. Grunden hertil var både fagfolkernes modstand og egne moralske overvejelser, efter man ved selvsyn havde set de meget dårlige forhold, der var på anstalterne. Højre var navnlig interesseret i en så billig løsning som muligt, og man støttede således de kommunale anstalter på grund af deres billighed, ligesom man foreslog opførelse af én stor anstalt udelukkende for uhelbredelige patienter på trods af de menneskeligt set uheldige konsekvenser af, at både patienter og personale ville forsumpe i trøstesløsheden. Endelig satte socialdemokraterne fingeren på et væsentligt problem, nemlig den manglende overbestyrelse af sindssygehospitalerne. Efter udvalgets rejse rundt til de statslige anstalter havde bl.a. H. Jensen (socialdemokratiet) undret sig over den store forskel, der var på behandlingen på de forskellige anstalter, og havde fundet, at behandlingsmetoderne varierede efter overlægenes personlige anskuelser. Det tolkede H. Jensen som tegn på, at man manglede en inspektør udefra, som kunne harmonisere forholdene. Dette vandt al-

mindelig støtte og blev en sag, kommissionen senere tog op til nærmere behandling³⁸.

I februar 1910 afgav medicinalkommissionen betænkning angående ordningen af sindssygeplejen i Danmark, hvori man anbefalede opførelse af et nyt sindssygehospital i Nordsjælland. I marts 1912 fremsatte justitsminister Bülow forslaget for folketinget og pegede på et areal ved Hille-rød som placering. Der opstod imidlertid strid om placeringen, og først i den følgende samling vedtoges loven, idet det blev overladt til ministeren at fastsætte placeringen. Loven stadfæstedes i april 1913, og i 1913-15 opførtes anstalten ved Nykøbing Sjælland³⁹.

Den næste sag, medicinalkommissionen afgav betænkning om, var embedslægevæsenet. Det drejede sig om en reform af det hidtil herskende system med distriktslæger og fysici, en sag, som udvalget i første omgang havde regnet med at kunne gøre færdig samtidig med betænkningen om sundhedsvæsenets centralstyrelse. Men for det første hastede det med en reform af centralstyrelsen, og for det andet viste det sig, at en reform af embedslægevæsenet ville trække ud. Grunden hertil var, at principielle holdninger stod stejlt mod hinanden og flere gange truede med at splitte kommissionen. Først efter at have behandlet sagen i ikke mindre end 73 møder over 2 år kunne kommissionen i oktober 1911 afgive sin betænkning. Betænkningen var enstemmig, men indeholdt som afspejling af de store uenigheder under behandlingen 2 mindretalsudtalelser. Man havde lagt meget stor vægt på, at indstillingen skulle være enstemmig, idet man regnede med, at en betænkning med flere ændringsforslag ikke så let ville kunne vedtages i rigsdagen.

Først havde man behandlet et forslag om at udskille den kommunale sygepleje. Forslaget blev fra venstre mødt med en del skepsis, idet man frygtede, der ville opstå stridigheder mellem lægerne og kommunerne med hensyn til betalingen. Venstre ville derfor gerne have den »ventil«, at kredslægerne skulle kunne gribe ind og behandle kommunens fattige, hvis der opstod strid. Forslaget herom stødte på megen modstand fra lægerne. Langvarige og drøje diskussioner endte med, at man fastholdt den foreslåede ordning, men med oprettelse af et voldgiftsråd som mæglende instans til afgørelse af eventuelle stridsspørgsmål mellem læger og kommuner. Venstres lidt nervøse holdning over for løsningen af faglige konflikter mellem læger og kommunerne skal ses på baggrund af landbe-

---

38. MF januar 1909 – februar 1910. Medicinalkommissionens betænkning nr. 3 angående ordningen af sindssygeplejen, afgivet 1910, lovforslaget § 1-4, betænkningen p. 33-61.

39. RT 1911-12.

folkningens mangel på lægehjælp, hvis en strejke brød ud, mens der i byerne altid ville være andre læger, der kunne træde til.

Sideløbende diskuteredes spørgsmålet om embedslægevæsenet. Faber havde oprindeligt foreslået to klasser af læger, nemlig amtslæger og kreds-læger. Venstre ønskede dog at begrænse antallet af personale under ordningen og fik derfor strøget amtslægerne fra forslaget, mod at kredslægen i amtmandens kreds mod et løntillæg tillige fungerede som »amtslæge«.

Det mest omdiskuterede spørgsmål var dog hvor mange lægekredse, landet skulle deles i. Dette havde forbindelse til et andet spørgsmål, nemlig om kredslægen måtte have en privatpraksis ved siden af sin embedslægegerning. Efter formandens forslag var det meningen, at embedslægen skulle have privatpraksis ved siden af, og at landet skulle deles i 78 kredse. En gruppe bestående af Lorentzen, Rørdam og Tolderlund fremsatte et forslag, der som hovedprincip havde fjernelse af enhver sammenblanding af privat og offentlig embedsvirksomhed. Efter deres forslag skulle kredslægerne arbejde fuldtid på deres embedsgerning, men til gengæld skulle deres antal skæres ned til ca. 40. Rørdam mente, at det ville være en fordel således at gøre embedslægerne uafhængige af befolkningen. Forslaget mødte udbredt modstand og resulterede i lange forhandlinger. Kun socialdemokraterne kunne støtte det. Man nåede ikke frem til nogen enighed mellem Lorentzens gruppe og venstrefolkene og med dem hele den øvrige kommission men da man lagde stor vægt på, at kommissionens betænkning var enstemmig, lod Lorentzen, Rørdam og Tolderlund sig nøje med en mindretalsudtalelse, som også Sigvald Olsen og H. Jensen fra socialdemokratiet tilsluttede sig.

Som beskrevet var politikerne også meget inde i diskussionen i forbindelse med embedslægevæsenet. Der opstod en alliance mellem en venstresindet læge (Lorentzen), en radikal politiker, der også var læge (Rørdam) og en højrepolitiker (Tolderlund). Nogen forklaring på, hvorfor netop disse tre fandt sammen, giver kilderne ikke. At socialdemokraterne støttede de tres forslag kan forklares med, at de socialdemokratiske vælgere boede i byerne, hvor de let ville få adgang til de fuldtidsansatte embedslæger, som sandsynligvis ville slå sig ned der. At venstre var imod skyldtes, at forslaget betød ringere vilkår for venstres vælgere (= landbefolkningen). Der ville efter forslaget blive færre læger, og det ville betyde større rejseafstande og dermed større rejseomkostninger for landbefolkningen. Samtidig ønskede venstre at fastholde den nære kontakt, der eksisterede mellem befolkningen og lægerne, og venstre så derfor forslaget om færre embedslæger med mange patienter som en trussel mod denne nære forbindelse. I øvrigt forløb forhandlingerne på trods af den

store uenighed i fordragelighed, idet alle erkendte nødvendigheden af at finde en løsning, man kunne enes om⁴⁰.

Efter medicinalkommissionens formand Knud Fabers mening var embedslægevæsenets ordning kommissionens hovedarbejde. Kommissionen afleverede den fælles betænkning i oktober 1911, men lovforslagene blev imidlertid ikke straks fremsat i rigsdagen, fordi justitsminister Bülow havde sendt dem til udtalelse hos den nyudnævnte medicinaldirektør Hoff, som benyttede lejligheden til ved at stille sit eget forslag til en nyordning at tage afstand fra medicinalkommissionen og dens arbejde. Hoff var selv godt klar over det uholdbare heri og bad derfor Bülow om alene at fremsætte lovforslaget om den kommunale lægehjælp. Det blev dog øjeblikkelig stoppet af venstre i folketinget, som ville at begge sager skulle vedtages under et.

I sommeren 1913 gik Bülow af, og Zahle blev ny justitsminister. Hermed forsvandt grundlaget for Hoff's initiativer, og i december 1913 fremsatte Zahle de to lovforslag i deres oprindelige skikkelse. De to forslag blev i begge ting behandlet under et og blev fra alle sider mødt med stor velvilje. Loven blev stadfæstet den 21. april 1914⁴¹.

Problemerne omkring apotekervæsenet skulle egentlig have været afklaret samtidig med embedslægevæsenet, således at de to betænkninger kunne have været afgivet på en gang. Men behandlingen af apotekervæsenet trak ud. Først i juni 1912, d.v.s. 8 måneder efter betænkningen om embedslægevæsenet, kom betænkningen om apotekervæsenet. På trods af en meget langvarig behandling fordelt på 84 møder løste kommissionen ikke problemet med afløsning af de reelle privilegier. Allerede på det første møde om sagen den 3. juli 1908 blev der bl.a. fra venstre klart fremsat ønske om at få disse reelle og salgbare privilegier afskaffet. Problemet var bare hvordan. I det nedsatte udvalg til udarbejdelse af et samlet forslag om apotekervæsenet havde venstre straks fra begyndelsen ønsket, at afløsningen skulle ske med fuld erstatning. Men da man kunne se, at det ville blive for dyrt, foreslog L. Jensen fra venstre, at man udskød afløsningen til et senere tidspunkt, idet en afløsning jo ikke direkte var til nogen fordel for kunderne, hvilket politikerne tilsluttede sig. Kun fagfolkene i udvalget og navnlig Benzons arbejdede videre med forslagene til en

40. MF oktober 1908-oktober 1911. Medicinalkommissionens betænkning nr. 4 angående embedslægevæsenet og den kommunale sygepleje, afgivet 1911, p. 23, 28-33, 38, 47.

41. Fabers levnedbeskrivelse. Sundhedsstyrelsens Aarsberetning for 1912, p. 11-54. Justitsministeriets 2. kontor, journalsag 7171, 1911. Sundhedsstyrelsen, journalsag nr. 359, 1912. Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. p. 76-78. RT 1912-13. RT 1913-14.

afløsning. Benzon foreslog således, at staten skulle yde en garanti. Også et gammelt forslag om at lade de reelle privilegier ophøre i løbet af 50 år og uden erstatning til ejerne blev fremsat. Man nåede ikke til nogen afklaring af afløsningsspørgsmålet væsentligst på grund af modstand fra apotekerne, og kommissionen endte sin behandling af apotekervæsenet blandt andet med at beslutte, at betænkningen ikke skulle indeholde nogen redegørelse for de overvejelser, man havde haft desangående, for ikke at komplicere rigsdagsforhandlingerne unødigt.

De personlige apotekerprivilegieholdere betalte en årlig afgift, som indgik i en større apotekerfond. Kommissionen overvejede meget, hvordan pengene i denne fond skulle bruges. Der var navnlig tre ting, man tænkte på, nemlig pension af apotekererker, pension af gamle og svagelige apotekere og endelig støtte til små og urentable apoteker. I alle tre tilfælde ville man skabe væsentlig bedre forhold ved apotekerne. Den praktiske udformning af forslag herom enedes man ret hurtigt om.

Ved behandlingen af apotekervæsenet var det mere end i nogen af de hidtidige forhandlinger lægerne og navnlig farmaceuterne (og heriblandt navnlig Benzon), der havde domineret forhandlingerne. Kun i begyndelsen havde parlamentarikerne været kraftigt inde i diskussionen om kommissionsarbejdets mål, nemlig at skaffe befolkningen så god medicin så billigt som muligt fra apoteker, hvortil man havde så let adgang som muligt. Venstre ønskede her specielt at opretholde de små landapoteker af hensyn til landbefolkningen.

Kommissionen kunne omsider i juni 1912 afgive sin betænkning i sagen. Heller ikke denne gang undgik man mindretalsudtalelser bl.a. fra kommissionens to socialdemokratiske repræsentanter, som mente, at apotekervæsenet burde overtages af det offentlige, og at man burde afskaffe de reelle privilegier ved efter et passende åremål at lade dem gå over til at blive personlige uden nogen form for erstatning⁴².

Medicinalkommissionens betænkning om apotekervæsenets ordning blev afgivet i juni 1912. Dette lovforslag var det første forsøg på at samle alle bestemmelser vedrørende apotekervæsen i en lov. Også dette lovforslag forsøgte Hoff om end uden held at sætte sit eget præg på. Lovforslaget (i den oprindelige form) fik en meget velvillig behandling i rigsdagen, og loven kunne den 29. april 1913 stadfæstes⁴³.

42. MF juli 1908-maj 1912. S. Hansen: Håndbog i Medicinallovgivning. 1917. p. 489. Medicinalkommissionens betænkning nr. 5 angående apotekervæsenet, afgivet 1912, § 6, 7, 12, 13, 18, 23, p. 37-38, 40-42.

43. Sundhedsstyrelsens Aarsberetning for 1912, p. 193-202. Sundhedsstyrelsens journalsag nr. 1328, 1912. RT 1912-13.

Med betænkningen om apotekervæsenet var medicinalkommissionen kommet igennem alle de store sager, som hastede. Indtil nu havde man benyttet den fremgangsmåde, at man behandlede flere sager sideløbende og i det hele taget fremskyndet behandlingen mest muligt. Ved de følgende mindre sager gik man over til kun at behandle en sag ad gangen og tage sig bedre tid til behandlingen.

Den første af de mindre sager, man gav sig i kast med, var jordemodervæsenet. Udgangspunktet var en henvendelse fra den almindelige danske jordemoderforening, der først og fremmest ønskede lønforhøjelse. Der var vanskeligheder med at få distriktsjordemødre i visse landdistrikter, og det forlød, at årsagen var, at der uddannedes for få. Dette kunne kommissionen dog hurtigt afvise: Det var lønnen, der var for dårlig. Ønsket om lønforhøjelse vandt derfor straks forståelse i kommissionen; spørgsmålet var blot, hvordan den skulle ydes. Det kunne ske ved en forhøjelse af grundlønnen og/eller en forhøjelse af taksten for den enkelte fødsel. Venstre ønskede, at grundlønnen forhøjedes mere end taksten, ellers ville jordemødrene, mente man, klumpe sig sammen, hvor der var flest fødsler, til skade for tyndtbefolkede landdistrikter. Der fremkom en række andre forslag, men man endte med alle at støtte venstres forslag. Desuden vedtoges en pensionsordning for jordemødre.

Ved løsningen af spørgsmålene om jordemodervæsenet fornemmer man en vis famlen fra politikernes side – specielt over for pensionsspørgsmålet. Man forholdt sig afventende og forsøgte ud fra rygmarvsfornemmelse at forsvare de forskellige vælgergruppers interesser, så godt man nu kunne⁴⁴.

Medicinalkommissionen havde i december 1913 afgivet sin betænkning om jordemodervæsenet. Betænkningens lovforslag var også her det første forsøg på at samle alle de gældende bestemmelser inden for området i en lov. Lovforslaget fik en meget velvillig modtagelse og undergik kun mindre modifikationer før vedtagelsen. Loven blev stadfæstet den 1. april 1914⁴⁵.

Endnu før kommissionen helt havde færdiggjort betænkningen om jordemodervæsenet gik den i december 1913 i gang med tandlægesagen. Først og fremmest ønskede man at fastslå, at for at blive tandlæge skulle man have tandlægeeksamen. Det var den første paragraf i lovforslaget, og den blev vedtaget i fuld enighed og uden megen diskussion. Et af

---

44. MF juli 1908, juli 1912 – februar 1913. Medicinalkommissionens betænkning nr. 6 angående jordemodervæsenet, afgivet 1913, § 7, 8, 11, 12, 13, p. 14-16, 31-32.

45. RT 1913-14.

anklagepunkterne mod Alberti havde været, at han havde givet personer, der ikke havde tandlægeeksamen, ret til at praktisere som tandlæger.

Et spørgsmål, der rejste diskussion, var forholdet mellem tandlæger og læger. Lægerne ønskede nemlig ret til at kalde sig tandlæger, når de var specialister i tandsygdomme m.v. Det var tandlægerne imod, medmindre lægen forinden havde aflagt tandlægeeksamen. Enden på diskussionen blev, at det vedtoges, at læger autoriseret til almindelig lægepraksis ikke kunne kalde sig tandlæger (men nok udføre tandlægearbejde). Også på andre punkter opstod der uenighed mellem tandlæger og læger. Således om hvor grænsen skulle gå mellem tandlægernes og lægernes virksomhedsområde. Det var Christensen, der udløste diskussionen om placeringen af en række grænseproblemer (tandbylder, ganespalteoperationer etc.), som endte med, at der i lovforslaget klart blev beskrevet, hvad tandlægernes virksomhedsområde var.

Det sidste punkt, der gav anledning til længere diskussion, var tandteknikernes stilling. Deres arbejde var jo nærmest modsat tandlægernes: Mens tandlægerne ved behandling søgte at bevare tænderne, var det tandteknikernes hovedopgave at få alle tænder fjernet for derefter at indsætte en protese i stedet. Fra tandteknikernes side havde man ønsket en ordning, hvorefter næringsbevis afhang af en eksamen. Samtidig ønskede de at blive betragtet som medicinalpersoner og dermed underlagt sundhedsstyrelsen. Dette mødte dog modstand fra mange sider, og diskussionen endte med, at man helt undlod at omtale spørgsmålet i lovforslaget.

Løsningen af tandlægevæsenet var omtrent et rent teknisk problem, som kun fagfolkene diskuterede. Kun i spørgsmålet om tandteknikernes placering var der dyb uenighed blandt fagfolkene, og at politikerne blandede sig i debatten gjorde ikke sagen klarere, idet også politikerne her var famlende. Det endte med, at man måtte opgive at afgive betænkning om denne del af spørgsmålet⁴⁶.

I januar 1916 fremsatte justitsminister Zahle lovforslaget om tandlægevæsenet i landstinget. Sagsbehandlingen blev meget kort, idet kun et par småting blev rettet i kommissionens forslag. Forhandlingerne formede sig nærmest som en fælles lovprisning af medicinalkommissionen og dens gode og dygtige formand Knud Faber. Loven stadfæstedes den 25. februar 1916⁴⁷.

---

46. MF december 1913-april 1915. Medicinalkommissionens betænkning nr. 7 angående tandlægevæsenet, afgivet 1915, § 2, 3, 5, p. 27-28.

47. RT 1915-16.

I december 1913 havde medicinalkommissionen et møde, hvor man kort forberedte sig til behandling af problemerne ved ligsynsvæsenet. Ifølge formanden var sagen startet af tuberkulosekommissionen, som i 1903-04 havde ønsket mere pålidelige oplysninger om tuberkulosedødsfald end dem, den eksisterende statistik gav. En stor del af statistikken for landdistrikterne var blevet lavet af ligsynsmænd og var ret dårlig. I kommissionen ønskede også Seedorff en ændring af ligsynsordningen. Venstrefolkene Broberg og Kierkegaard var ikke interesseret i at afskaffe ligsynsmændene, idet en overgang til læger ville betyde stærkt øgede udgifter for befolkningen i de større landkommuner, hvor de store afstande ville medføre stærkt forøgede kørselsomkostninger. I stedet for tvunget, lægeligt ligsyn forestillede Broberg sig, at ligsynsmændenes erklæringer kunne suppleres med en erklæring fra den læge, som sidst havde behandlet den afdøde. Først i slutningen af april 1915 fik kommissionen sagen til behandling. Efter den gældende ordning havde man tvunget ligsyn inden for 2 km ($\frac{1}{4}$ mil) fra lægens bopæl. Ved større afstande fra lægens bopæl skulle ligsynsmænd træde til. Formanden foreslog nu, at man udvidede denne grænse så langt, man nu kunne blive enige om, og at man for de resterende områder lod ligsynsmændenes attester suppleres med erklæringer fra de sidst behandlende læger. Fra lægeside ønskedes imidlertid, at der generelt indførtes tvunget, lægeligt ligsyn, hvad den radikale Rørdam også støttede. Venstrefolkene var imod tvunget ligsyn og støttede den af formanden foreslåede kombinerede ordning.

Ud over lange diskussioner om betalingen var det der optog kommissionen mest diskussioner om grænsen for, hvornår en læge skulle foretage ligsynet, og hvornår ligsynsmænd kunne gøre det, samt hvilken rejsegodtgørelse lægen skulle have. Under forhandlingerne voksede afstanden for lægernes ligsyn efterhånden fra de oprindelige 2 km ($\frac{1}{4}$ mil) for til slut at ende ved 15 km (2 mil). Herved blev der kun ganske få områder tilbage, som ville få ligsyn ved ligsynsmænd, og i de tilfælde skulle erklæringen suppleres med en erklæring fra den sidst behandlende læge.

I debatten om ligsynsvæsenet var det således væsentligst lægernes ønske om generelt lægeligt ligsyn, der tørnede imod venstres ønske om at begrænse landkommunernes og landbefolkningens udgifter. Både i denne og den foregående sag er det i øvrigt værd at bemærke, at Rørdam støttede lægerne i diskussionen⁴⁸.

48. MF december 1913-oktober 1915. Medicinalkommissionens betænkning nr. 8 angående ligsynsvæsen, afgivet 1916, § 7, p. 22-23, 26, 38.

Medicinalkommissionens betænkning om ligsynsvæsenet førte ikke til lovgivning, idet man i stedet rent administrativt indførte, at de behandlende læger skulle give kredslægen oplysninger om dødsårsagen. Ved finansloven 1920-21 indførtes, at lægerne fik 2 kr. for en sådan erklæring⁴⁹.

Den næste opgave for kommissionen var epilepsivæsenet. Der fandtes kun 3 anstalter i landet, nemlig et privat hjem (med statstilskud) i Nyborg med plads til 70 fortrinsvis unge patienter, et hjem i Ruds Vedby drevet af diakonissestiftelsen med plads til 36 piger samt kolonien Philadelphia ved Dianalund med plads til i alt 300 voksne. Man havde altså institutionsplads til ca. 400. Efter indsamling af statistisk materiale kunne man fastslå, at man manglede ca. 200 institutionspladser. Ret hurtigt nåede man frem til enighed om at foreslå opførelse af en anstalt i Jylland med plads til 250 voksne og at udvide Nyborg-anstalten til 75 drenge og 50 piger.

Epilepsivæsenet var igen en af de sager, hvor politikerne holdt sig i baggrunden. Kun socialdemokraterne fandt lejlighed til at fremkomme med deres generelle ønske om statsovertagelse⁵⁰.

Kommissionen gik herefter over til at diskutere pladsforholdene på statens sindssygeanstalter. I kommissionens betænkning fra 1910 om sindssygevæsenet havde man fremsat ønske om, at der senere opførtes en anstalt i Jylland. Nu ville man prøve at se nærmere på udviklingen siden betænkningen. Der viste sig som ventet at være behov for flere pladser, og samtidig var man kommet frem til marts 1919 og kunne begynde at forudse Sønderjyllands tilbagekomst. Kommissionen besluttede derfor at lave et lovforslag om opførelse af en sindssygeanstalt i Jylland, eventuelt i Sønderjylland. Nærmere beslutning om størrelse, placering og indretning kom man ikke ind på i lovforslaget. Begge de to lovforslag blev samlet i én betænkning, som blev afgivet i maj 1919⁵¹. På grund af de politiske forhold i efterkrigstiden blev det først i 1929, at der blev oprettet et nyt sindssygehospital og da på Augustenborg slot i de genforenede landsdele.

Lovforslaget om epileptikerplejen blev heller ikke fremsat. I stedet fik man ved 1931-32-finansloven en bevilling til en udvidelse af Nyborganstalten.

Ved flere lejligheder havde kommissionen konstateret en alvorlig mangel på koordinering både blandt de forskellige sindssygeanstalter og

49. Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. p. 101-02.

50. MF september 1915-marts 1919.

51. MF marts 1919.

mellem sindssyge-, åndssvage- og epileptikeranstalter. Kommissionen nedsatte derfor i oktober 1919 et udvalg til at overveje, om man skulle indføre en overbestyrelse af sindssygeanstalterne. I det gældende system havde hver sindssygeanstalt en direktion med en overlæge som formand. Over direktionen stod den rådgivende sundhedsstyrelse og derover igen justitsministeren. Det, som man overvejede at indføre, var et organ mellem minister og direktion, der kunne afhjælpe pladsproblemerne, skabe større ensartethed i den økonomiske ledelse, behandle klager og inspicere hospitalerne samt have »det store overblik« både over sindssyge-, åndssvage- og epileptikerhospitalerne. Alle i udvalget og alle indkaldte eksperter kunne støtte oprettelsen af et sådant organ, spørgsmålet var blot, hvordan organet konkret skulle udformes. Der fremkom mange forslag, men man endte med en ordning med en »direktør for statens sindssygehospitaler«, som skulle arbejde sammen med direktøren for sundhedsstyrelsen.

Også forslaget om overbestyrelse af statens sindssygehospitaler blev vedtaget i rigsdagen med alles støtte og kun med nogle få, mindre modifikationer. Loven blev stadfæstet i maj 1921.

Sagen om overbestyrelsen af statens sindssygehospitaler var oprindelig rejst af socialdemokraterne og blev det eneste forslag, socialdemokraterne egentlig fik gennemført. I kommissionen var alle enige om det gode i ideen, men fagfolkene var stærkt uenige om den konkrete udformning. Man enedes til sidst, uden at politikerne havde blandet sig synderligt i den del af debatten⁵².

Den sidste betænkning, medicinalkommissionen afgav, var om statsanerkendelse for sygeplejersker. Sagen var gentagne gange blevet forelagt kommissionen, men hver gang kun kort diskuteret og derefter udskudt. Årsagen hertil var, at »Dansk Sygeplejeråd« og »Centralforeningen af Sygeplejevirkosomhed uden for København« ikke var enige om et fælles krav. Dansk Sygeplejeråd ønskede autorisation af alle sygeplejersker, der havde gennemgået en 3-årig uddannelse. Centralforeningen havde derimod oprindelig kun ønsket en 1-års uddannelse for at opnå autorisation, men som tiden gik voksede kravet til uddannelsestid, så man i 1920 var nået frem til samme ønsker som sygeplejerådet. Sagen gik derefter hurtigt igennem kommissionen, idet venstrefolkene dog var noget betænkelige ved så lang en uddannelse til hjemmesygeplejersker.

---

52. MF marts 1919-november 1920. Medicinalkommissionens betænkning nr. 9 angående epilepsivæsen og opførelse af et nyt sindssygehospital, afgivet 1919, p. 29-30. RT 1920-21.

Betænkningen blev afgivet i januar 1921.

Lovforslaget blev i oktober fremsat i landstinget, men blev bremset i udvalget. Baggrunden herfor var en uro blandt sygeplejeforeninger landet over, som skyldtes ængstelse for, at kravet om 3-års uddannelse ville volde problemer i foreningernes arbejde. Udvalget fik derfor at vide, at sygeplejeforeningerne var ved at indsamle materiale til belysning af sagen, og man bad om, at udvalget ville vente lidt med at foretage sig videre, hvilket det bøjede sig for. Først i 1925-26 samlingen kom materialet frem, men udvalget nåede ikke at færdigbehandle sagen før samlingens udløb. Først i 1932-33 lykkedes det endelig at få vedtaget en lov om autorisation af sygeplejersker⁵³.

Også i denne sag gik venstres overvejelser ud fra hensynet til landbefolkningen, som venstre ikke ønskede at pålægge unødige udgifter til højtuddannede og højtlønnede hjemmesygeplejersker. Lægerne ønskede derimod så god en uddannelse som muligt for alle sygeplejersker. I denne uenighed blev det lægernes synspunkt, der vandt – og det blev den eneste gang kommissionen afgav en betænkning, som venstre ikke helhjertet kunne gå ind for⁵⁴.

Medicinalkommissionen holdt den 20. januar 1921 sit sidste møde. Kommissionen havde da i de forløbne ca. 13 år vist vejen for, hvordan det danske sundhedsvæsen kunne moderniseres. Faber kaldte det at opføre sundhedskollegiets dødsbo, idet kommissionen havde peget på løsninger på alle de stridspunkter, der i sin tid havde været mellem sundhedskollegium og justitsminister/rigsdag.

Samtidig havde kommissionen bragt læger og politikere sammen til et hidtil uset samarbejde. Nok må formanden Knud Faber bære sin del af æren for det vellykkede arbejde, men også kommissionens medlemmer havde vist smidighed over for andres synspunkter. Medlemmerne glemte ikke, hvem de repræsenterede i kommissionen og kæmpede for deres gruppes synspunkter, men viste i sidste ende den respekt for deres ansvar, at de alle bøjede sig for flertallet, således at kommissionen altid kunne afgive betænkninger, som alle støttede – om end enkelte gange med indføjede mindretalsudtalelser.

I kommissionens arbejde havde man hurtigt fundet ind i en fast gænge. Når en sag skulle behandles, blev der først holdt et indledende foredrag

53. RT 1921-22 RT 1924-25.

54. MF december 1908, april 1913-oktober 1913, april 1915-januar 1921. Medicinalkommissionens betænkning nr. 11 angående statsanerkendelse af sygeplejersker, afgivet 1921, bilag I, p. 51-56.

af formanden, hvorefter de sagkyndige kom med deres indlæg. Efter de indledende forhandlinger udarbejdede formanden et udkast til et lovforslag, som sattes under forhandling, hvorunder man arbejdede sig frem til det endelige lovforslag.

Først lidt inde i forhandlingerne begyndte de rigsdagsvalgte at blande sig i diskussionerne og som oftest med udgangspunkt i de stillede forslags konsekvenser over for det enkelte partis vælgere. Venstre var således meget øm over landbefolkningen og meget på vagt over for forsøg på at lægge unødige udgifter på denne del af befolkningen – samtidig med at man tilstræbte så højt et serviceniveau på landet som muligt. I gruppen af parlamentarikere var venstrefolkene de mest centrale og indflydelsesrige. Uden deres støtte kunne man ikke forvente, at et lovforslag senere ville kunne vedtages af rigsdagen. Som eksempel herpå kan anføres sygeplejerskespørgsmålet, som kommissionen løste på en måde, venstrefolkene ikke fuldt kunne støtte, og senere viste det sig at det i rigsdagen skulle blive det af lovforslagene, det tog længst tid at få vedtaget. Samtidig var venstrefolkene meget pragmatisk indstillet. De gik således ind i kommissionsarbejdet med visse faste forestillinger om, at centralstyrelsen, embedslægevæsenet og apotekervæsenet skulle reformeres gennem én reform, og at de kommunale sindssygeanstalter var gode institutioner, men da man opdagede, at omstændighederne var anderledes end forventet, var man straks parat til at afpasse sin politik derefter. Venstres gruppe i kommissionen blev i starten ledet af Kierkegaard og senere af Brorsen.

I modsætning til de pragmatisk indstillede medlemmer af kommissionen stod socialdemokraterne fast på deres principielle holdninger. De ønskede statsovertagelse af hele sundhedsvæsenet og var i det hele taget interesseret i de ideelle løsninger, som nok under store omkostninger ville kunne realiseres i de større byer, hvor partiet hentede sine stemmer, men ville volde meget store vanskeligheder at gennemføre ude i landdistrikterne – i hvert fald på det tidspunkt! Socialdemokraterne fik sjældent noget ud af at stille de yderliggåede krav, idet de ofte endte som mindretalsudtalelser til betænkningerne. Kun i spørgsmålet om overbestyrelsen af sindssygeanstalterne pegede socialdemokraterne på et problem, alle var enige om burde løses, og som derefter gennemførtes som det eneste af deres forslag – dog havde de kun peget på problemet, løsningen heraf blev væsentligst varetaget af kommissionens fagfolk, hvis forslag politikerne så senere tilsluttede sig. Den socialdemokratiske profil blev oftest tegnet af Harald Jensen.

Højres repræsentanter blev mere end blot repræsentanter for deres

parti, der mest arbejdede for at holde udgifterne nede. Goos ydede således en værdifuld hjælp ved de juridiske problemer, man løb ind i, blandt andet ved den konkrete udformning af lovforslagene. Piper stillede sin store viden om kommunale spørgsmål til kommissionens rådighed.

Endelig var der de radikales repræsentant H. Rørdam, som på det tidspunkt var den eneste læge, der var medlem af rigsdagen. Hans stilling i kommissionen forekommer ikke helt klar, idet der synes at være en tendens til, at han søgte sammen med lægerne fremfor med politikerne. Først da Elna Munch overtog Rørdams plads i kommissionen, fornemmes politisk bestemte træk i den radikale repræsentants holdning.

Det var altså lægerne og de andre fagfolk, der førte det store ord i kommissionen. Det var lægerne Faber og Muus, der i et nært og godt samarbejde ledede forhandlingerne, og det var på grundlag af fagfolkernes indledende foredrag, at politikerne tog deres standpunkter – i al fald i de tilfælde, hvor de ikke i forvejen havde en holdning til sagen. Men man må også sige, at lægerne var sig deres store ansvar bevidst, idet de ved fremsættelse af deres ønsker var yderst rimelige og honorerede den tillid, som politikerne, specielt venstrefolkene, havde til dem. Venstres positive holdning kan ses som en afspejling af den tillid, landbefolkningen havde til lægerne, og i kommissionsarbejdet så man, at venstre ivrigt arbejdede for bibeholdelsen af dette nære og tillidsfulde forhold f.eks. i debatten om embedslægevæsenet, hvor venstre ønskede mange kredslæger med forholdsvis få patienter og med nær kontakt med dem og advarede mod fuldtidskredslæger med mange patienter og store kredse og deraf følgende mangel på kontakt og tillid mellem læge og patient.

Man undgik ikke faglige sammenstød mellem de ministervalgte, væsentligst mellem læger og apotekere, men også mellem læger og tandlæger, d.v.s. på områder, hvor gruppernes interesser var sammenfaldende, men ønskerne forskellige. Alligevel løste kommissionen de opgaver, den stillede sig selv. Det eneste større problem, som kommissionen måtte lade uløst, var afløsningen af de reelle apotekerprivilegier. Apotekerne i kommissionen var stærkt imod en afløsning, og kommissionens øvrige medlemmer kunne ikke blive enige, hvorfor man udskød sagen.

Rigsdagens behandling af medicinalkommissionens lovforslag var yderst velvillig. Ofte førte man lovforslag, som ministeren havde ændret, tilbage til deres oprindelige form. Samtidig var den parlamentariske behandling af lovforslagene meget hurtig. Grunden til alt dette var, at medicinalkommissionen havde gjort sit arbejde usædvanlig godt.

De forslag, kommissionen fremkom med, var blevet til som et resultat af forhandlinger mellem fagfolk valgt af organisationerne, hvilket betød,

at der ikke kunne rokkes ret meget ved de faglige kvaliteter i lovforslagene; visse kompromisser var man jo nødt til at indgå. Samtidig var de politiske slagsmål allerede udkæmpet i kommissionen, og partierne havde fået deres særstandpunkter frem og behandlet, eventuelt udtrykt i form af mindretalsudtalelser i forbindelse med betænkningerne, således at sagerne også var udformet, så der var parlamentarisk dækning for dem. Endelig var ordførerne ved rigsdagsbehandlingerne ofte de samme, som havde været deres partiers repræsentanter i kommissionen.

Afslutning

I denne artikel er udviklingen inden for sundhedspolitikken fra 1901 til 1921 beskrevet. Det var en periode med stor lovgivningsaktivitet inden for sundhedsvæsenet; i flere tilfælde var det første gang, der i Danmark blev lovgivet for det pågældende område. Men også kvalitativt var lovgivningen vellykket. Dens værdi ses deraf, at principperne fra dengang stadig findes i de gældende love om sundhedsvæsenet. Naturligvis er der også sket store ændringer siden dengang. En stor teknisk udvikling og en socialpolitisk udvikling, der er gået i retning af at udvide statens forpligtelser over for den enkelte, har nødvendiggjort løbende ændringer.

Sundhedsstyrelsen eksisterer den dag i dag med nogenlunde samme virksomhedsområde som ved oprettelsen. Loven er siden ændret og ajourført i 1932, 1965 og 1974, men det centrale virksomhedsområde er så godt som uændret siden 1909. Reformen i 1932 betød, at styrelsen fik en mere udadgående virksomhed. Desuden har sundhedsstyrelsen flyttet ministerium. Oprindeligt hørte den, ligesom dens forgænger sundhedskollegiet, under justitsministeriet, men under Madsen-Mygdals regering fra 1926-29 samledes den med det øvrige sundhedsvæsen under et særligt sundhedsministerium. Ministeriet blev imidlertid nedlagt i 1929, hvorefter sundhedsvæsenet blev flyttet hen under indenrigsministeriet, hvor det stadig er.

Åndssvagevæsenet bestod dengang af to selvejende institutioner; siden er der sket det – ud over at der er kommet flere institutioner til – at staten i 1933 overtog driften. Inden for de allerseneste år er der en ny udvikling i gang, idet institutionerne er ved at blive overført til amter og primærkommuner.

Inden for lægevæsenet har man stadig amts- og kredslæger, men udviklingen særlig inden for socialvæsenet nødvendiggjorde en mere omfattende

de lov, som nærmere beskrev lægers opgaver. Den kom i 1935 og er siden flere gange blevet forbedret og udbygget.

De reelle apotekerprivilegier blev først afskaffet ved en apotekerreform i 1932, og året efter, i 1933, kom loven om statsanerkendelse af sygeplejerskerne. Endelig er seruminstituttet flere gange blevet udvidet.

Således er udviklingen i sundhedspolitikken i store træk en videreførelse af den politik, der formuleredes i århundredets begyndelse – et klart udtryk for, at der (også) fostredes sunde tanker hos dem, der havde indflydelse på sundhedsvæsenet i de dage.

Omkring »Ravn«

af Jens Chr. Manniche

Ud fra en anden tilgangsvinkel på problemstillingen retter universitetslektor, cand. mag. Jens Chr. Manniche her en kritik af Leo Tandrup's Erslev-biografi Ravn I-II. Han søger at påvise inkonsekvenser og forvanskninger af den historiske virkelighed, udspringende af Leo Tandrup's intuitive metode med »fageksternt« sigte.

Da Leo Tandrup's store Erslev-biografi *Ravn I-II. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og hans syn på historien og dens værdi indtil 1912* udkom i vinteren 1980, høstede den straks megen anerkendelse hos dagbladsanmelderne. Men næsten ingen forsøgte at diskutere den som fremstilling af en række centrale træk i dansk historievidenskabshistorie. Kun den anonyme anmelder i *Berlingske Tidende* (31.1. 1980 (Kristian Hvidt?)) savnede en »forståelse for Erslevs placering i tiden og vekselvirkningen mellem historikeren og hans offentlige virksomhed«. Med få undtagelser havde anmeldelserne karakter af omfavnelser. Tandrup's opfattelse slugtes mere eller mindre råt, og på baggrund heraf udledte de enkelte anmeldere en række konsekvenser, som sagde nok så meget om deres syn på og oplevelse af faget historie som om den historiske virkelighed, som faget histories udvikling og Erslevs rolle heri også er. Tandrup's tekst fik med andre ord en eksistentiel betydning for dem, og en sådan tekst forholder man sig ikke kritisk til i normal forstand. Man betjener sig af den til at udsige noget om livets (eller in casu historiens) vilkår, sådan som man selv opfatter det. Det er måske ikke ukarakteristisk, at nogle af de mere markante anmeldelser af denne type er skrevet af teologer (P. G. Lindhardt i *Jyllandsposten* 31.1. 1980, Johannes Møllehave i *Kristeligt Dagblad* 24.4. 1980, Niels Højlund i *Højskolebladet* 105. årg., nr. 20, s. 310-14; desuden Johan Bender i *Aarhus Stiftstidende* 29. 1. 1980 efter samme model, og delvis Ebbe Kløvedal Reich i *Politiken* 4.2. 1980).

Tandrup ønskede med sin bog bl.a. at gøre op med myten om Erslev som den følelseskolde, objektive historiker. Inden hans nye opfattelse

selv går hen og bliver en historiografisk myte, kan der være grund til kritik og diskussion af denne opfattelses grundlag og holdbarhed¹.

Min egen baggrund for diskussionen kan findes i min nys udkomne *Den radikale historikertradition* (Jysk Selskab for Historie, 1981). Denne har i vid udstrækning fælles tema med Tandrup's bog, men var stort set færdigskrevet, da »Ravn« udkom, hvorfor jeg valgte ikke at indarbejde en gennemgående diskussion og kritik af Tandrup's synspunkter, som kunne have virket for påklistret. De følgende bemærkninger er funderet i resultaterne fra min egen undersøgelse, naturligt nok, men jeg håber diskussionen vil være tilgængelig også for dem, der ikke har kendskab til mit arbejde. Hvad angår en nærmere præsentation af Tandrup's synspunkter skal jeg nøjes med at henvise til P.G. Lindhardts dækkende redegørelse i anmeldelsen i *Historie* (XIII, 4, 1981, s. 350-54).

Tandrup's bog er primært en biografi, dvs. at Erslev ansues ud fra en biografisk synsvinkel, hans udvikling som menneske er i centrum, og hans historiografiske indsats ses primært i lyset heraf. Det betyder ikke, at Tandrup ikke har blik for, at Erslev som historiker er under indflydelse af tidens idéhistoriske, politiske og sociale strømninger, for de spiller en stor rolle, men det betyder, at hovedvægten ligger på at fremstille Erslev's arbejde som historiker, således som det afspejles primært i hans afhandlinger og større fremstillinger, som en funktion af hans udvikling som menneske.

Dualismen

Tandrup's udgangspunkt og den helt grundlæggende præmis i hans fremstilling er et dualistisk synspunkt, først og fremmest formuleret i en menneskeopfattelse, der opfatter tilværelsen som en stadig konflikt mellem *følelse* og *fornuft*, hvor det for det enkelte menneske drejer sig om at opnå harmoni mellem de to kræfter. Erslev's liv, hedder det, var præget af »den enerverende og stærke splittelse mellem fornuft og følelse ... Denne splittelse har nok eksisteret i alle tænkende mennesker til vel nok alle tider, men i mere eller mindre intens grad« (II:211). Det er endvidere Tandrup's påstand, at denne splittelse blev »næsten ulidelig at bære« for

---

1. Bent Egea Kristensen har allerede taget et vigtigt skridt i den retning i sin efter min mening træffende kritik i *Fortid og Nutid* XXIX, 1, 1981, s. 36-56. Se også Povl Bagges polemiske udfald i *Historisk Tidsskrift*, 80, 1980, s. 452-57.

mange i den generation, Erslev tilhørte, og ikke mindst for Erslev selv (sst.).

Tandrup kobler denne grundantagelse sammen med den skelnen, Erslev opstillede i *Historieskrivning* fra 1911 mellem *historieforskning* og *historieskrivning*:

»Hvor forskeren overvejende betjente sig af sin fornuft og talte til sine læses logiske sans og erkendelsestrang, dér fik historieskriveren også brug for sit fantasiliv, talte ikke blot til sine læses forstand, men også, og først og fremmest, til den følelsesmæssige side af sjælelivet. Hvor forskeren kunne nå vidt uden hensyn til sjælelivets dybde, der var dette af afgørende betydning for historieskriverens succes.

Denne skelnen fra Kristians side mellem forstandslivet og følelselivet, der ligger bag hans skelnen mellem historieforskning og historieskrivning, ligger også bag tankegangen i denne bog« (I:15).

Videre hedder det senere, at der hos Erslev var en »konflikt mellem historieforskeren og historieskriveren, der i så udtalt grad skulle sætte sit præg på hele hans historikergerning« (I:199).

Der er ingen tvivl om, at Tandrup i en afgørende forstand foretrækker historieskrivningen, som han definerer den, i modsætning til historieforskning. I overensstemmelse med den traditionelle opfattelse mener han, at Erslev ved historieforskning forstod »den virksomhed i forskningsprocessen, der bestod i indsamling af kilderne, kildeudgivelser og specialundersøgelser af ret begrænsede emner på grundlag af førstehåndskildestudier« – og altså ikke nogen form for synteser, et synspunkt, jeg selv har sat spørgsmålstegn ved. *Historieskrivning* omfatter så »de mere oversigtsprægede, syntetiske fremstillinger af større emner«, der overvejende måtte bygge på andres (og egne) specialundersøgelser (I:15).

Forskellen mellem de to virksomheder (og de værdinormer, Tandrup forbinder med dem) anskueliggøres på forskellig vis. Historieforskningen er altså forstandens virksomhed med udelukkelse af følelserne; for Erslevs vedkommende, mener Tandrup, ville hans »følelsesliv let udtørres, hvis (han) næsten udelukkende og i længere tid valgte at koncentrere sig om sit udmarvende kritisk-historiske rydningsarbejde, med en trættende og tør udgivervirksomhed, med administration og seje forhandlinger...« (I:252). *Historieskrivningen* derimod var det livfulde, folke- og menneskeopdragende, fantasinærende og udtryk for kunstnerisk stræben (f.eks. I:164 ff). *Historieskrivning* og åndelig udvikling hører nøje sammen, både sådan at forstå, at Erslevs *historieskrivning* ses som udtryk for en

rig, indre åndelig udvikling (f.eks. I:251), og omvendt, at »levende og anskuelig historieskrivning kunne tjene til at udvikle ham personligt...« (II:347, jf. 213-16 og 264). En sådan historieskrivning måtte nemlig »nødvendigvis til dels ... baseres på fantasi, stemninger, følelser« (I: 255); ydermere er det karakteristisk for historieskrivningen, at den psykologiske personkarakteristik spiller en helt afgørende rolle, den drejer sig om (og bør vist også gøre det efter Tandrup's opfattelse) »mennesket både som handlende væsen og som åndsvæsen«. Erslevs *Det sekstende århundrede* er for Tandrup højdepunktet i Erslevs produktion, og den karakteriseres således:

»I Det sekstende århundrede fik dette menneske lov til helt at dominere fremstillingen, idet begivenhedshistorien og åndshistorien fik lige stor plads. De (økonomisk-) sociale drivkræfter i historien, som stod centralt i oversigten (over middelalderens historie, jcm) fra 1891-95, havde ikke den ivrige historieskrivers interesse. I takt med en rig indre udvikling hos Kristian var det enkelte menneske og dets sjæleliv efterhånden blevet hans store interesse i årene op mod 1910« (II:182).

Der er næppe tvivl om, at Tandrup også selv går ind for denne holdning til faget, at dets fornemste mål er at være en sådan personcentreret »historieskrivning« af litterært tilsnit (jf. II:87, 147, 192, og i øvrigt hans indledende Erslev-citater, der opstilles som bogens »mål«). Det understreges yderligere af, at der gøres meget lidt ud af Erslevs »historieforskning« – hele hans strøm af kildekritiske afhandlinger affærdiges stort set på nogle få sider, der også kort refererer de kildekritiske synspunkter i *Grundsætninger* og *Historisk Teknik* (II:78-82). Det er Erslev og hans udvikling som »historieskriver«, Tandrup er interesseret i, ikke »historieforskeren«. Hvad vi får at vide om denne sidste er baseret nok så meget på andres opfattelser som på egne analyser i materialet.

Ved at fastholde denne dualistiske model får Tandrup i øvrigt nogen vanskelighed med at indpasse Erslevs arbejde med fagets teori. Det er åbenlyst ikke »historieskrivning«, men Tandrup vil heller ikke placere det inden for »historieforskningen«s rammer. Af gode grunde. Det er nemlig hans hovedpåstand – som jeg skal vende tilbage til – at Erslevs udvikling i perioden fra omkring århundredskiftet til 1912 er præget af historieskrivningen, ja at han faktisk opgav historieforskningen og altså lod følelessiden få mest spillerum (f.eks. II:264). Det må derfor være yderst generende for ham, at Erslev selv (ganske vist først i 1929, men tidsafstande spiller i øvrigt sjældent den store rolle for Tandrup) hævdede, at de forelæsninger, han i 1907 holdt over historisk videnskab med

tilhørende diskussioner spillede »mest rolle for (hans) personlige udvikling« (II: 198). Der går let hen over dette, ja faktisk bringes det som bevis på Tandrup's tese om, at Erslev opgav forskningen, hvilket forekommer problematisk, enten for Tandrup's tvedeling eller for hans fase-teori (jf. også II:323)

Den dualistiske model overføres ydermere temmelig hårdhændet på en videnskabsteoretisk sammenhæng. Tandrup sætter nemlig »historieforskningen« i forbindelse med *positivismen* og »historieskrivningen« i forbindelse med den tyske *idealisme og nyidealisme*. Her som i øvrigt mener Tandrup nok, at de rene yderpositioner er ensidigheder. Men ikke desto mindre kommer hans argumentation, her som i øvrigt, til at fremstå som en plæder for den enes overlegenhed. Det er Tandrup's påstand, at det er positivismen med dens »strengt verificeringskrav til de opstillede hypoteser«, der er skyld i, at »man kom til at nære en overdreven frygt for historieskrivningen og dens hovedformål: de store sammenfattende fremstillinger« (I:132, jf. II:77 note 38, 125). Dette er nu, som jeg i min bog har peget på, en yderst problematisk opfattelse. For de store positivistske historikere (Buckle, Sars, Taine f.eks.) var syntesen næsten hovedformålet, mens det derimod i høj grad var de tyske idealistske historikere, der stod som eksponenter for den begrænsede detailanalyse. At positivismen efterhånden også gled over i den af Tandrup beskrevne retning er rigtigt, men det er et åbent spørgsmål, hvor holdbar påstanden er for den periode, der her er tale om, sidste tredjedel af 19. århundrede.

Følgen af synspunktet bliver imidlertid, at når Erslev og andre går i gang med at skrive synteser, er de ikke længere positivister. Syntesen, der opfattes som ensbetydende med historieskrivning i erslevsk 1911-forstand, bliver kriterium for antagelse af idealistske/nyidealistske synspunkter og opgivelse af positivisme, hvilket synes problematisk. (At drejningen mod nyidealisme, som Tandrup ser i 1890'erne, ligefrem skulle føre til, at positivismen tabte terræn blandt de radikale historikere – der tidligere er omtalt som »dybt nervøse for de store synteser« (I:176) – og at de »nu igen(!) for alvor vendte blikket tilbage mod den romantiske idealisme« (II:134), forekommer direkte forkert).

Men Tandrup mener tydeligt nok, at den positivistske indflydelse på Erslev (og andre) var skadelig. Det hævdes, at »Brandesdisciplen inderst inde (var) en idealist, der i kampen mod idealismens ensidigheder førtes længere over i positivismen, end *der egentlig var dækning for hos ham*« (I:142, min udh.). Angsten for store synteser uden en forudgående stor og moderne detailforskning fik ham til at »i det hele *vige tilbage for* den anskuelige historieskrivning i de første mange år«; eller der tales om, at

Erslev »aldrig helt overvandt positivismen i sit historiesyn«, som om det skulle have været et mål for ham (II:215 note 42). Og måske mest afslørende hedder det i en kommentar til Erslevs kritik af retshistorikeren Holberg, hvis nyskabende arbejder han ikke havde det fulde blik for: »Mere end nogensinde syntes Kristian bidt af sin positivistiske arv, der *heldigvis* siden skulle få mindre spillerum« (II:144, min udh. – går bemærkningen i øvrigt generelt på Erslevs holdning til Holberg, er den næppe alt for gunstig for den overordnede faseopdeling af Erslevs liv, som jeg skal vende tilbage til). Men Erslev kunne alligevel ikke »rigtigt bære at ændre« sit af positivismen prægede livs- og historiesyn, og det førte i sidste ende til hans fallit som historiker, han måtte opgive faget (II:32).

Når der tales om, at Rubin måske flygter »bort fra de nationalliberales overspændte nationalfølelse, der bundede i en overbetoning af åndslivet, ud i en materiel realisme, hvor ingen farer af den art lurede«, så er det en »flugt, der ikke gav kunstnersjælen de rette udfoldelsesmuligheder« (I:158), og igen er det positivismen, der fremstår som skurken, som det indskrænkende, hæmmende element (jf. også billedtekst overfor I:97).

Alle disse tolkninger hænger igen sammen med et forhold, som også stærkt præger bogen, nemlig Tandrup's egen indfølelse, intuitive metode. Ingen dansk historiker i dag er vel som han i stand til at leve sig ind i, hvad personerne »inderst inde« tænker, mener, føler. Det synes sjældent eller aldrig at kunne hægtes op på anden form for dokumentation end den, der ligger i hans hovedtese, og forekommer overalt til syvende og sidst at være udtryk for Tandrup's egen helhedsopfattelse og forståelse af disse personer, så at man ofte må spørge sig selv, hvor hører personen op, og hvor begynder Tandrup eller omvendt (Eksempler bl.a. I:103, 142, 177, II:163, 177, 201 note 2, 215, 253).

Eftersom en meget væsentlig del af argumentationen omkring bogens hovedtese, faseopdelingen af Erslevs liv, til syvende og sidst er baseret herpå, er det et væsentligt problem ved bogen. Men det skal siges, at man sjældent lades i tvivl om, hvornår Tandrup begiver sig ud på den slags gyngende grund, idet teksten så belæsses med forbehold (om end af en på sin vis særpræget karakter, idet »utvivlsomt« eller tilsvarende er hovedsignalet – f.eks. II:18 f, 76 f, 109, 115, 194 f, 236 f, kap. 54).

Det dualistiske udgangspunkt sætter sig således igennem på en lang række punkter i Tandrup's bog. Man kan opstille de vigtigste modsætninger således (og sympatien ligger utvetydigt på de førstnævnte begrebs side):

følelse – fornuft
 historieskrivning – historieforskning
 syntese – detailundersøgelse
 romantik – rationalisme
 idealisme/nyidealisme – positivisme

Tandrup har – i sagens tjeneste – nok en tilbøjelighed til at formulere sig mere i absolutter, end han, når det kommer til stykket, måske vil stå inde for – visse bemærkninger rundt omkring kunne tyde på det. Ovenstående skema er derfor muligvis for firkantet. Men hans tænkning er dog grundlæggende præget af sådanne modstillinger. Hvorvidt det er en adækvat teori for en biografi skal jeg ikke diskutere, men som historiografisk grundkonception forekommer den utilfredsstillende. Selv foretrækker jeg den struktur- eller systembetragtning, der er indeholdt i en række nyere videnskabshistoriske overvejelser omkring »paradigmer« eller traditioner, som bedre værende i stand til at få fat om den historiske virkelighed, en videnskabs udvikling er.

Faseinddelingen

»Ser man tilbage på Kristians liv, falder det naturligt i fire faser: årene til og med den store udenlandsrejse, en rig vækstperiode for Kristian som menneske og historiker. Tiden fra 1879 til lige op imod århundredskiftet, grundforskerfasen, det var i meget en stagnationsperiode menneskeligt set, men til gengæld udviklede han sig stærkt som forsker. Tiden fra ind i 90'erne til omkring 1912, bygmesterfasen; det var Kristians anden store vækstperiode som menneske og historiker. Endelig årene fra da af og indtil hans død i 1930; da var han i stagnation som historiker, men nød som menneske godt af sit forhold til Anna (Hude), mere vistnok end af sin mæcenvirksomhed og administrative gerning.« (II:343).

Således refererer Tandrup sin hovedtese i bogens sammenfatning. I en historiografisk sammenhæng er det især de tre sidste faser og overgangene mellem dem, der må interessere. Her rejser allerede det gengivne citat et problem: sker overgangen mellem 2. (»grundforskerfasen«) og 3. fase (»bygmesterfasen«) »lige op imod århundredskiftet«, eller sker den »fra ind i 90'erne«? Overgangen er central i hele Tandrup's argumentation, idet den kobles sammen med dels forstand-følelse dualismen (hos Erslev selv og i åndslivet) og dels en generel krise i åndslivet omkring århun-

dredskiftet, som ifølge Tandrup munder ud i nyidealismens dominans. Den dualistiske model stiller modsætninger op, som vanskeliggør en flydende overgangsfase, og der tales da også direkte om »to så temmelig skarpt adskilte perioder, ... de yngre års forskning og de ældre års historieskrivning« (II:214). Det er den tidligere nævnte påståede splittelse mellem fornuft og følelse, der gøres til forklaring på, at Erslev bliver historieskriver »i stedet for« historieforsker (LTs udh., II:213 og jf. 323: den »omtrentlige opgivelse fra omkring århundredskiftet af selve forskningen etc.«).

Det er imidlertid uklart, hvornår denne historieskriverfase begynder. Han blev inspireret af en »kærlighedsoplevelse« med Anna Hude, mener Tandrup; det var i 1888 (kap. 42). Han påvirkedes af sin diskussion med Steenstrup i 1891 (II:108 ff). Han indfangedes af fin de siècle-strømninger i europæisk åndsliv (nyidealismen) (se i øvrigt II:348 f). »Den endelige vending skete i årene lige op imod og omkring århundredskiftet, fra ca. 1895 til ca. 1901« (II:109). Da bruddet opfattes som næsten totalt (»han opgav stort set forskningen for virkelig at få tid til at indhente de mange års forsømmelser af historieskrivningen, tillige for virkelig at få tid til at beskæftige sig med sit fags hele natur, med teori og historiefilosofi« (II:109)), så får Tandrup imidlertid vanskeligheder med at forklare en lang række kildekritiske afhandlinger, jo flere jo tidligere skellet lægges. Usikkerheden hænger måske til syvende og sidst sammen med den svage dokumentation, der fremlægges. Det er i hvert fald vanskeligt at få øje på andet belæg for Erslevs splittelse mellem fornuft og følelse og den deraf følgende konflikt mellem historieskrivning og historieforskning og for følelssidens overtag som forudsætningen for opgivelsen af historieforskningen end en tilbageprojicering af Erslevs sondring mellem de to former for historie på hans produktion i 1890'erne i forbindelse med en konstatering af, at antallet af synteser stiger, samtidig med at antallet af kildekritiske afhandlinger falder (men vel at mærke uden nogensinde at opføre).

Det kan selvfølgelig være, hvad det er. Ofte nok må man støtte sig på indiciebeviser i den slags anliggender, og historiografisk er Erslevs personlige situation i en vis udstrækning måske af mindre interesse. Men historiografisk relevant bliver den i og med, at den som nævnt sættes direkte i forbindelse med strømninger i åndslivet, nærmere betegnet den fremtrængende nyidealisme, som Tandrup primært associerer med Dilthey, Rickert og Croce. Det er hans påstand, at skiftet i Erslevs holdning til faget ikke mindst skyldes indflydelse fra nyidealismen.

Det hedder, at Erslev efter slutningen af 1880'erne »tog stadig større

indtryk af den fremtrængende nyidealisme i emnevalg og emnesammensætning, i menneske- og historiesyn« (II:132). Disse strømninger, hævdes det, danner baggrunden for initiativet til *Danmarks Riges Historie* i 1889 (II:136). Andetsteds gøres Erslevs engagement for en sammenslutning af Studenterforeningen og Studentersamfundet i 1898 til udtryk for en drejning mod nyidealismen (selv om den havde et håndfast praktisk formål som udgangspunkt), og et sted tages leksikonartiklen om historie i Salmonsens fra 1898 som udtryk for overensstemmelse med nyidealistiske teoretikere (uden blik for dens klare positivistiske ståsted og i øvrigt uden blik for den fundamentale forskel på kildekritikkens placering i videnskabeligheden i forhold til 1911) (II:311).

Alle disse argumenter og indicier og flere til, for at Erslev under indflydelse af nyidealismen opgiver historieforskningen og bliver historieskriver (se fortrinsvis kap. 43, 50, 59-62), får imidlertid et skud for boven ved, at Erslev jo rent faktisk ikke opgav at drive videnskab, ej heller efter den tandrupske definition (det antydes muligvis af Tandrup selv i en formulering om, at Erslev i årene 1912-15 tog fat på undersøgelsen over Augustenborgerne »efter ikke i mange år at have beskæftiget sig *videre* med historieforskning« (II: 241, min udh.). Endnu mere svækkes påstanden ved at Erslev, som Tandrup selv må indrømme (II:306 note 6), først i 1907 stiftede dybere bekendtskab med nyidealismens teoridannelser. Påstanden om Diltheys store betydning (II:302) er i øvrigt højst diskutabel, idet det næppe kan dokumenteres, at Erslev nogensinde har læst ham, mens Rickert ganske vist har spillet en ikke ubetydelig rolle for Erslev, men efter min opfattelse snarere ved – firkantet sagt – at forsyne ham med den ikke-videnskabelige historieskrivnings karakteristika end ved at inspirere ham til nogen ændring af sin opfattelse af faget historie som videnskab.

Også påstanden om, at Erslev fra o. 1912 »i det hele opgav at beskæftige sig med« historien er problematisk (II: 342), igen fordi der fokuseres snævert på synteserne uden hensyn til, at der faktisk kom »historieforskning«s arbejder fra Erslev, og at hele arbejdet i Rigsarkivet vel heller ikke kan siges at være en opgivelse af faget. Også her har Tandrup tilsyneladende – men måske ubevidst – problemer med sin egen tese. I hvert fald taler han også skiftevis om »stagnation som historiker« (II:343), eller om at han gik i stå som historiker (II:353) – men begge dele er vel noget andet end at opgive faget. Og flere steder søger han at vikle sig ud af problemet ved at tale om, at Erslev opgav »historien, det vil sige historieskrivningen« (II:194, jf. 350) – men det er unægtelig en væsentlig indskrænkning af den normale forståelse af begrebet »historien«.

Om Erslevs »Historieskrivning«

Som det er fremgået, spiller Erslevs *Historieskrivning* en hovedrolle i Tandrup's analyse. Han ser modsætningerne og problemerne i den som primært udtryk for Erslevs personlige problemer (om end disse samtidig er tidens) (II:213 f). Det er en central påstand, at Erslevs videnskabsbegreb i 1911 er blevet forvandlet fra det positivistiske i begyndelsen af 1890'erne til et nyidealistisk (II:305). Jeg har i min egen bog forsøgt at argumentere for, at der, præcis når det gælder videnskabsbegrebet, ikke er sket nogen afgørende ændring. Men jeg er enig i, at Erslev har været under indflydelse af nyidealismen (fortrinsvis Rickert), og at han tager de problemer, denne har rejst for faget op til diskussion, men at han søger at bevare sit positivistiske videnskabsbegreb ved at henføre nykantianernes synspunkter primært til historieskrivningen, som falder uden for videnskabens område. Det må dog også medgives, at en række af de metodiske formuleringer i 1911 hænger sammen med en voksende indsigt hos Erslev i det erkendende subjekts betydning for erkendelsesprocessen, som vel ikke mindst skyldes nykantianernes erkendelsesteoretiske overvejelser, men måske lige så meget Høffding.

Tandrup holder hårdnakket fast ved, at Erslev ikke vil indrømme et skel mellem historieforskning og historieskrivning, der er kun tale om en »skelnen« – hvad der så i øvrigt er forskellen på de to begreber. Hans eget teoretiske apparat synes at modsige denne tolkning, og han gør i øvrigt, hvad han kan, for at neddyse Erslevs ord om, at »der ved siden af al lighed og slægtskab er en bestemt modsætning mellem historievidenskab og historieskrivning« (HS:262 – henvisninger til Kr. Erslev: *Historiske afhandlinger* II, 1937) – (se f.eks. I:15, II:352).

Hvad der i øvrigt gør Tandrup's brug af *Historieskrivning* ikke så lidt problematisk i mine øjne, er ikke så meget den stadige brug af dette sene skrift i argumenter omkring tidlige arbejder, selv om dette kan være generende nok (f.eks. I:164 ff, II:76, 86, 152). Det er snarere Tandrup's tolkninger og citeringer, der falder for brystet. Han taler et sted om, at det på grund af selvmodsigelserne i skriftet er »nødvendigt at tolke hans syn meget forsigtigt, at undgå isolerede udtalelser, og altid se disse ud fra helheden, ud fra ånden i skrifterne, om man vil« (II:314 note 2). Det springende punkt er imidlertid, om ikke det er Tandrup's ikke uproblematisk opfattelse af denne »ånd«, der bestemmer tolkningen – og ofte gør vold på bogstaven.

Der er alt for mange eksempler på, at Erslevs referater og beskrivelser

af andres synspunkter på fænomenet »historieskrivning« udlægges, som om de var hans egne i den hensigt at styrke argumentationen omkring Tandrup's opfattelse af Erslevs syn på historieskrivning og hans udvikling som historiker. (Se f.eks. II:52, hvor Erslevs referat af Ottokar Lorenz' synspunkter (HS:228 f) gøres til Erslevs egne; II:202 (i et i det hele problematisk kapitel, hvor Tandrup søger at argumentere for, at Erslev tog stærkt indtryk af Nietzsche) – her refererer Erslev »pædagogernes« opfattelse af fagets betydning (HS:251 f), men Tandrup udlægger det som hans egen (se også II:205, 209); og II:315, hvor et forhold, der af Erslev henføres til historieskriveren (HS:248) af Tandrup henføres til historieforskeren, hvorved Erslevs argumentation fortegnes.)

Ligeledes er der eksempler på, at citater afbrydes, før de ville svække argumentationen (f.eks. II:315), eller at citater sammentrækkes på en måde, der forvrider Erslevs mening (II:311 – her gælder det et citat fra *Historisk Teknik* § 97-98).

Alt i alt er Tandrup's tolkning og brug af *Historieskrivning* efter min opfattelse problemfyldt, og da hele bogen i den grad er struktureret omkring opfattelsen af dette skrift, har det således vidtrækkende konsekvenser. I øvrigt synes Tandrup heller ikke selv ganske konsekvent; således hævdes det (II:312), at Erslevs videnskabsbegreb i 1911 var dybt præget af »den relativisme og den skepticisme, der martrede hans nyidealistiske kolleger«, mens der kort efter tales om Erslevs »angst for denne relativisme, som han nægtede at anerkende og ikke syntes, han orkede at leve med«, og som derfor fik ham til at lave sin skelnen, hvor videnskab var »den sikre objektive viden, erhvervet ved en sikker kildekritisk metodik« (II:320).

Historiografiske synspunkter

I sine historiografiske synspunkter må Tandrup i det store og hele betegnes som traditionalist, af »kontinuitetsskolen«. Han lægger megen vægt på at betone Erslevs afhængighed af forgængerne (især Paludan-Müller, I:152 f, jf. 126), og han ser på Erslev og hans samtidige som en enhed, 70'er-generationen, til trods for de utvivlsomme forskelle, der er imellem dem (f.eks. I:160 ff og jf. II:221, hvor der bl.a. tales om »den erslevske generations arbejde, Danmarks Riges Historie« – som om dette værk var nogen enhed).

Tydeligst og mest problematisk viser det sig i hans opfattelse af Steen-

strup og Erslevs forhold til denne. Forskellene mellem dem »var (mere) gradforskelle end grundforskelle« hævdes det, og blev det mere og mere fra 1890'erne, fordi Erslev nærmede sig Steenstrups opfattelser (II:107). Opfattelsen kan næppe baseres på andet end påstanden om Erslevs overgang til nyidealismen og så måske, at Tandrup i flere henseender i grunden synes at foretrække den konservative historist Steenstrup som historiker frem for den radikale positivist Erslev (jf. I:96-101). Men under alle omstændigheder ville Tandrup få svært ved at forklare Erslevs mange sarkastiske bemærkninger om Steenstrup – og han gør da heller ikke noget forsøg på det.

Jeg har i det foregående især hæftet mig ved de efter min opfattelse problematiske sider ved Tandrup's bog. Det bør dog ikke skjules, at der også er positive ting at hente i den. Således har han i sin omfattende eftersøgning af Erslevs forudsætninger sikkert med rette peget på f.eks. Lotze og Taine som vigtige. Men det er vel også karakteristisk, at han mest hæfter sig ved idealistiske forudsætninger, mens f.eks. Høffding og Mill praktisk taget ikke berøres nærmere trods kildebelæg for deres store betydning for Erslev (f.eks. II:35, 42). Tandrup påpeger også evolutionsprincippet's betydning for Erslev i hans strukturering af historiske sammenhænge, og trods alt er der også gode og rammende iagttagelser at hente om *Historieskrivning*. Man får en række grundige indføringer i Erslevs synteser, og i det hele taget kan man kun være enig i en af Tandrup's centrale pointer, nemlig rehabiliteringen af Erslev som syntetiker, men jeg finder den ramme, den indsættes i, diskutabel.

Tandrup har villet præstere et stykke »historieskrivning« i erslevsk forstand (som udlagt af Tandrup). At det har været en succes synes de fleste dagbladsanmeldelser at vise. Men som »historieforskning« er hans bog ikke uproblematisk, og betragtet som bidrag til den historiografiske litteratur bør den – trods positive træk – behandles og benyttes med den største forsigtighed.

Men det er måske et spørgsmål, hvor rimeligt det er at anlægge en sådan historiografisk målestok på »Ravn«. Under alle omstændigheder turde det være indlysende, at Tandrup og jeg selv i min bog griber denne side af sagen an på så forskellig en måde, at det er et spørgsmål, i hvor høj grad de handler om det samme. Jeg har primært søgt at skildre en fagopfattelse og dens tankemønstre, som deles af en stor gruppe historikere, mens Tandrup's ærinde jo er en enkelt af disse historikeres personlige udvikling. Dette gør naturligvis en væsentlig forskel. Dertil kommer nogle nærmest »paradigmatiske« forskelle: Jeg har – groft sagt – taget udgangspunkt i nogle ikke mindst af den svenske videnskabshistoriker

Sven-Eric Liedman inspirerede overvejelser omkring videnskabshistorie og humanvidenskab, som fører til en historiografi, der ved at blotlægge og bevidstgøre om de faglige forudsætninger og normer for arbejdet med fortiden i sidste instans forhåbentlig kan gøre os til bedre historikere – altså en primært fagintern intention. Heroverfor synes det – uden at stille det alt for meget på spidsen – at være Tandrupps opfattelse, at forskeren bør realisere sit subjektive følelsesliv i videnskaben, og at dette personlige engagement i sig selv vil engagere andre og dermed være af betydning ud over forskeren selv – altså også en fagekstern intention. Denne sidste opfattelse og dens konsekvenser viger jeg – vel sagtens dybt stikkende i den fantasiløse »historieforskning«s kedsommelige morads – tilbage for.

Den ovenstående vurdering af »Ravn« er naturligvis et godt stykke ad vejen også funderet i disse forskelle i tilgangsvinklen, som til syvende og sidst resulterer i en ægte uenighed om tolkningen af en række centrale kilder og i vurderingen af Erslevs placering i det historiografiske mønster.

Om historieskrivningens metodik

Et svar fra en »troid« til en bonde

I sit svar på J. C. Manniches artikel om Ravn kommer lektor, dr. phil. Leo Tandrup med en række principielle overvejelser over forudsætninger for skabelsen af en videnskabelig historieskrivning, så den bliver frugtbar for historikeren selv og dermed for læseren.

Afstanden mellem teori og praksis

Det er ikke ligetil at skulle debattere med et menneske, der som Manniche¹ har en historieopfattelse og et menneskesyn så vidt forskelligt fra ens eget. Skønt Manniche i politisk opfattelse står til venstre, repræsenterer han fagligt en af rationalismen præget historieopfattelse, ifølge hvilken det er helligbrøde at »realisere sit subjektive følelsesliv« i videnskaben og skrive ud fra et personligt engagement, skønt dette er forudsætning for, at ens tanker når ud og engagerer andre.

Manniche adskiller dermed sin videnskab fra sit eget liv, fra sin nutidige personlige politiske holdning. Det fører til, at han forbliver »dybt stikkende i den fantasiløse »historieforskning«s kedsommelige morads«, som han selv siger² (for at blive modsagt?), idet han i overensstemmelse med den moderne udvandede positivisme og i modsætning til den dialektiske materialisme nægter om ikke at anerkende så i hvert fald at anvende den ifølge denne opfattelse nødvendige dialektik mellem den i nutiden stikkende historikers liv og ideverden og den fortid, som han behandler, mellem subjekt og objekt.

Heri adskiller han sig ikke fra flertallet af dagens danske historikere, der holder sig til den »neutrale« analyse. Derved kommer de til at dyrke fortiden for dens egen skyld, hvilket passer dem godt, lumsk kede som de er af at sætte deres eget selv og deres livssyn på spil, for hvori består i grunden det. De har en valen holdning til det vitale spørgsmål om histori-

---

1. – eller for den sags skyld som Bent Egaa Kristensen, hvis temmelig nedladende kritik af *Ravn i Fortid og Nutid XXIX*, 1981 s. 36-56 Manniche bifalder (jvf. herover s. 273 n.1). Det er min hensigt senere at svare på Egaa Kristensens debatindlæg, der præges af en række fejltolkninger.

2. Herover s. 284.

ens nytte, fordi de ikke er interesserede i at anvende deres videnskab til en omdannelse af samfundet og mentaliteten i dette. Af samme grund har de mistet forholdet til den brede befolkning og skriver hovedsagelig for at meritere sig blandt fagfæller af samme observans som dem selv.

Manniche adskiller sig til gengæld fra det nævnte flertal ved at have gjort sig nærmere overvejelser om historiens metode og teori, som det især fremgår af hans bog om *Den radikale historikertradition*.³ Det er imidlertid forbløffende, i hvor ringe udstrækning han har ladet disse overvejelser få indflydelse på sin vurdering af *Ravn*. Denne er i høj grad en syntese, så vidst som Erslevs liv og udvikling ses i snæver sammenhæng med udviklingen i samfund og åndsliv. Skønt Manniche synes enig med Kristof K. Kristiansen og J. R. Rasmussen i deres højst berettigede anke over, at forskningen er blevet mere kildestyret end problemstyret og over, at »den faglige debat ... altid (drejede sig) om dokumentationen for en tese, aldrig (om) tesens relevans eller perspektiv«,⁴ så gør han sig, modsat for eks. Steen Busck, Jens Henrik Tiemroth, Harry Christensen, Johan Bender, Niels Højlund og Johs. Møllehave,⁵ ingen nærmere tanker om den relevans og det perspektiv i *Ravn*.⁶

Hvad han siger, er mest misvisende, fortegnet eller overfladisk. Det sidste gælder den ikke svære iagttagelse, at jeg uden tvivl går ind for en personcentreret historieskrivning af litterært tilsnit.⁷ Han glemmer imidlertid at spørge hvorfor? Dvs. han gør sig ingen nærmere overvejelser over, hvad der er hensigt og ideologi bag værket. Det er desto mere påfaldende, som han erklærer sig for påvirket af Sven-Eric Liedman, der med rette hævder, at de humanistiske fags egentlige betydning ligger på det ideologiske område, og »att en humanistisk forskning värd namnet inte kan ha någon annan nytta än den ideologiska«.⁸

3. Udkommet på Jysk Selskab for Historie 1981, herefter citeret som *M*.

4. *Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab, Fortid og Nutid XXVI*, 1976 s. 520. *M*. s. 219.

5. Steen Busck: *Tandrup's oprør, Den jyske historiker nr. 21*, 1982 s. 111-16; Jens H. Tiemroths anm. i *Hist. Tidsskr. bd. 81*, 1981 s. 271-84; Harry Christensens anm. i *Personalhist. Tidsskr. 1981* s. 104-09; Johan Bender i kronikken: *Kristian og Leo i Aarhus Stiftstidende 29.1.1980*; Niels Højlunds anm. i *Højskolebladet 1980 nr. 20* s. 310-14; Johs. Møllehaves kronikanm. i *Kristeligt Dagblad 24.4.1980*.

6. Det til trods for, at han til sin rådighed har haft både min artikel i *Noter om historie og undervisning nr. 66, dec. 1980* s. 5-11 (*Hjertet kræver handling. Et manifest om historikeren som formidler af oprøret*), der behandler baggrunden for og kompositionen af *Ravn*, samt en endnu utrykt artikel (*Om historikeren, uroplevelsen og historien*) om mine personlige forudsætninger for *Ravn*, holdt som foredrag ved symposium om bogen på Historisk Institut ved Kbh.s Universitet i april 1980.

7. Herover s. 275.

8. Citeret i *M*. s. 29.

Tilmed har han blik for værdien af analyseapparatet hos den svenske videnskabsteoretiker H. Törnebohm, der påpeger nødvendigheden af ikke udelukkende at holde sig til historieforskningens verifikationssystem (med vægten på kildekritikken), men at udvide den til at omfatte bl.a. historikerens historiesyn; hans forestillinger om samfundet og mennesket; hans kompositions- og stilidealer; hans etiske og æstetiske opfattelser.⁹ Da Manniche imidlertid ikke kommer nærmere ind på nogen af delene, således slet ikke de etiske eller kunstneriske dimensioner i værket, og da det, som bl.a. Bender, Steen Busck og Lindhardt klart har set, er en hovedhensigt med Ravn-bogen at bygge bro mellem videnskab og kunst,¹⁰ turde det være et spørgsmål, hvor egnet Manniche er til at vurdere Ravn historiografisk.

Oveni understreger Manniche i princippet akkurat som Liedman, Törnebohm og i øvrigt også Jens Henrik Tiemroth¹¹ »nødvendigheden af en totalitetsbetragtning på videnskabelige forskningsprocesser og på deres produkter«. ¹² Det indebærer, at han går ind for nødvendigheden af at anvende et funktionelt kildebegreb, som han i øvrigt på udmærket vis (her er han på hjemmebane) i sin bog påpeger, at Erslev efterhånden udvikler sig frem imod at bruge.

Hvis man vil forstå en historikers kildebennyttelse, gælder det med andre ord om at se denne som en funktion af hans ideologi og hans hensigt med sit arbejde. Kilderne er ikke uproblematiske fakta. Man kan derfor ikke, som den unge Erslev troede, nå frem til et rensset, objektivt kildemateriale ved hjælp af en selv nok så forfinet moderne kildekritik. Der findes med andre ord sådan set ingen »rigtig« eller »forkert« brug af kilderne.

Det ved Manniche. Men alligevel forfalder han til at duellere med mig ud fra dette i dansk historieforskning gamle og prøvede grundlag. Da han ikke kan eller vil føre en debat på den eksistentielle og kunstneriske dimension, og han er nødt til at acceptere, at i hvert fald andre opfatter Ravn som kunstnerisk, synes det at have været ham om at gøre at placere mig blandt de »videnskabelige« eller i det mindste »utilfredsstillende videnskabelige forskere« ved anvendelse af en argumentation, styret af

---

9. Citeret i *M.* s. 21.

10. Jvf. n. 5. P. G. Lindhardt i *Jyllandsposten* 31.1.1980. Samme hovedhensigt ligger bag min nye bog, *Lyseslukkerne og stjernekafterne, 1981*, der er et videnskabsteoretisk manifest.

11. I den gode historiografiske studie *Erslev – Arup – Christensen, 1978*, s. 16 ff.

12. *M.* s. 28.

empiri og formallogiske kriterier.¹³ Det er således et problem for Manniche (men næppe for mange andre), om Erslevs overgang mellem 2. og 3. fase sker »lige op imod århundredskiftet« eller »fra ind i 90'erne«.¹⁴

Bonden, trolden og mennesket

På den måde er Manniche med til at grave den eksisterende kløft mellem videnskab og kunst endnu dybere, hvis det kan lade sig gøre, akkurat som han, erklæret uden forståelse for den kunstneriske dimension,¹⁵ naturligt nok, i øvrigt ligesom Povl Bagge,¹⁶ argumenterer for, at Erslev i *Historieskrivning* (1911) laver et skel mellem historieforskning og historieskrivning.

Han optræder dermed som bonden over for trolden. De to kunne ikke komme til rette om afgrøden, men gjorde så ifølge Martin A. Hansen,¹⁷ og han må jo vide det, den aftale, at trolden det ene år skulle have, hvad der groede under jorden, mens bonden skulle indkassere, hvad der stak op af den. Næste år skulle det være omvendt. Første år såede bonden korn, næste år gulerødder.

13. Citater fra *M.* s. 21. – Det uanset Manniche er klar over, hvor vigtigt det er at være opmærksom på, hvordan de med hensyn til videnskabsteori og ideologi fundamentalt forskellige videnskabelige traditioner (hvor Manniche i realiteten tilhører den udvandede positivistisk materialistiske tradition, mens jeg selv er gået over i en modtradition med bånd til skønlitteraturen, nyidealismen og den dialektiske marxisme) afgrænser sig paradigmatisk, dvs. de holder de i deres selvforståelse »videnskabelige« forskere udenfor.

14. Manniche gør ligeledes et stort nummer ud af mine forskellige formuleringer vedr. Erslevs opgivelse af historien fra o. 1912 (jvf. herover s. 280). Enhver, der har læst bogen, ved dog, hvad der tales om: Erslev opgiver historieskrivningen, fungerer videre for stærkt nedskruet blus (en ny formulering!) som grundforsker uden at udvikle sit metodiske grundlag videre, end det er nået i 2. fase. Blandt mange andre eks. på Manniches »kildekritiske« metodik kan nævnes, at han bebrejder mig, at et forhold henføres til historieforskeren, hvor det af Erslev henføres til historieskriveren. Manniche burde her have læst primærkilden (Festskrift udg. af Kbh.s Univ. 1911 s. 37) i stedet for sekundærkilden (*Historiske Afhandlinger II*, 1937 s. 248). For i primærkilden står der ikke »historieskriveren«, men: »Hvor *historikeren* (udh. her) kun tager sig for at fremstille et eller andet begrænset emne ...« (dvs. fungerer som forsker; det modsatte (historieskriver) giver jo ingen mening i sammenhængen); jvf. herover s. 282.

15. *M.* s. 259. Manniche skriver her, at han ikke er i stand til at vurdere de æstetiske normer for, hvad der er god historieskrivning, in casu Erslevs afsnit i *Danmarks Riges Historie*.

16. Jvf. *Ravn II* kap. 60-62, hvor jeg argumenterer imod Baggés opfattelse fra 1940 til fortrydelse for denne mere end en menneskealder senere.

17. *Leviathan*, 2. udg. 1970 s. 22.

Bonden er videnskaben, trolden er kunsten; og trolden må i vort århundrede finde sig i at blive taget ved næsen. Den fremrykkede videnskab tildeler blot kunsten kornets rødder og gulerøddernes top, hvorfor det ikke er så underligt, om troldene efterhånden uddør.

Manniche er bonden, og det er hans hensigt at gøre mig til en trold, for trolde er uskadelige og lette at snyde. Han har dog glemt, at nogen trolde er klogere end andre. For at overleve er de begyndt at parre sig med bønderne, så deres afkom bliver trolde og bønder i ét, også kaldet mennesker. Måske det er et sådant væsen, Manniche her har med at gøre. Men det kan læseren jo selv afgøre.

Verstehung

Forskellen på bønder og mennesker er bl.a., at kun de sidste anvender deres indlevende intuition (Verstehung), og Manniche ironiserer da også fordømmende over denne og over min brug heraf, og det skønt (fordi) den er et hovedvilkår for, at den videnskabelige historieskrivning får en kunstnerisk dimension. Enkeltmenneskets personlige udvikling i dets sam- og modspil med gruppen og samfundet interesserer imidlertid ikke Manniche; dets etiske anfægtelser over tilværelsen heller ikke. Manniche er derfor imod den Verstehung, som Theodor Schieder med rette kaldte en »grundformel for den moralske menneskeværen,« dvs. »at den for historisk tænken grundlæggende metode også er et grundelement i al menneskelig eksistens.«¹⁸ Han tror tilmed, at denne intuition hos mig får lov at stå alene. Han kan ikke finde ud af, hvor Erslev hører op, og hvor Tandrup begynder.

De anførte afskrækkende eksempler på min metode¹⁹ er dog slette. Når bortses fra et banalt »sikkert ... indest inde«²⁰ er der altid dokumentation for, hvad jeg siger. I den forbindelse er der grund til at påpege, at intuitionen hyppigt indfinder sig ret tidligt i forskningsprocessen. Efter ca. ti måneders intens læsning af kildemateriale og sekundærlitteratur gik det i 1966 en morgenstund op for mig, hvorledes Erslevs udvikling i faser

18. Manniches referat i *M.* s. 80.

19. Herover s. 277.

20. *Ravn I* s. 177. Jeg begår her den forbrydelse at skrive, at Erslev »inderst inde sikkert« godtede sig over, at den snakkesalige Mollerup fortalte den andægtigt fædrelandskærlige bibliotekar Thorsen, at Erslev var særdeles tilfreds med den mod Danmark tidligere propaganderende Georg Waitz!

og i forhold til idealismen og positivismen skulle opfattes. Jeg forstod med ét de indre modsætninger i nøgleskriftet *Historieskrivning*, forstod, at Erslev måtte opgive historieskrivningen, fordi han blev blokeret af den indre uafgjorte kamp i ham selv mellem et positivistisk præget videnskabs- og historiesyn opbygget i 2. fase (grundforskerfasen) og et (ny)idealistisk præget videnskabs- og historiesyn, funderet i 1. fase (ungdomstiden) og udviklet yderligere i 3. fase (historieskriverfasen). Og i bind I (s. 142) formuleres så den vitale del af bogens tese, at Erslev »inderst inde var en idealist, der i kampen mod idealismens ensidigheder førtes længe over i positivismen, end der egentlig var dækning for hos ham«. ²¹ Denne overordnede tese kalder Manniche for udokumenteret intuition, skønt jeg bruger det meste af bind II på at sandsynliggøre den ved hjælp af kildematerialet.

Sagen er jo nemlig, at den personlige intuitive opfattelse, skønt den kommer som en åbenbaring, ikke dukker op af den frie luft, som Manniche åbenbart tror. Det intensive og engagerede studium har fået indholdet af kilder og teoretiske værker til at lejre sig i underbevidstheden, hvor stoffet bearbejdes og sættes sammen i strukturer og mønstre, fordi forskeren higer sådan efter at forstå sammenhæng og udvikling. Og så en skøn dag dukker de med ét op på bevidsthedsplanet. Her bliver det så bevidsthedens opgave at verificere eller modificere disse strukturer og sætte dem i forbindelse med hinanden, alt i en stadig konfrontation med kildematerialet.

Det turde i den forbindelse være overflødigt at nævne, at det for den videnskabelige historieskriver ville være uantageligt at lade de opdukken- de intuitive hypoteser forblive ubearbejdede (medmindre man gør opmærksom på det). I så fald ville han jo unddrage sig ansvarligheden for sine videnskabelige vurderinger.

Dualisme eller dialektisk monisme

Disse kræver imidlertid også et teoretisk begrebsapparat, som de intuitive hypoteser må konfronteres med og leve op til. Også dette begrebsapparat stiller Manniche sig skeptisk overfor som historiografisk hjælpemiddel, og han misopfatter desuden min brug af det. Han er selv klar over, at han måske udtrykker sig for firkantet, hvilket er mildt sagt.

21. Jvf. den flg. tekst i *Ravn I* s. 142 og konklusionen i *Ravn II* s. 344-54.

Han tror således, at jeg er tilhænger af et dualistisk menneskesyn, idet han finder, at min sympati utvetydigt ligger på venstresiden af det begrebspar, han har opstillet på s. 278: følelse frem for fornuft, romantik frem for rationalisme, idealisme/nyidealisme frem for positivisme etc. Af Ravnbogen fremgår det imidlertid tydeligt, at min sympati ligger hos det af den realistiske romantik prægede menneskesyn, som Goethe, Grundtvig, Goldschmidt og Erslev søgte at leve op til; et menneskesyn, som fornægtede den del af den franske rationalisme, der stod for en prosaisk, snæver, materialistisk livsbetragtning; et menneskesyn, som til gengæld drog næring af den del af romantikken, som krævede lidenskab, fantasi, en farverig og personlig stil, og som forstod, hvor sammensat menneskets natur var, og hvor relativistisk den historiske verden var; et menneskesyn, der derfor også tog afstand fra den del af romantikken, som var fornufts fjendtlig, og som sværmende for det irrationelle efterhånden degenererede til en livsfjern idealisme; et menneskesyn, der med andre ord pointerede nødvendigheden af en snæver dialektisk forbindelse ikke blot mellem fornuft og følelse, men også mellem privatsfæren og den sociale sfære, mellem historieskrivning og historieforskning; den dialektik, som af romantiske historikere formuleredes i maksimen om, at historien på én gang skulle være kunst og videnskab.²²

Manniches problem turde være, at hans eget udgangspunkt er dualistisk i og med, at han i stil med de fleste moderne historikere foretrækker højresiden af begrebsparrene²³ og derfor (af beklethed herover?) har behov for at pådutte mig venstresiden.²⁴ Dualismen viser sig i hans egen bog, der er skrevet i et nærigt, abstrakt og ukunstnerisk sprog, og i, at han er uden blik for, at den ældre Erslev som jeg selv ikke kunne drømme om at lave en historieskrivning, der ikke tilstræbte både at blive kunstnerisk og at være funderet i den eksisterende forskning og i en selvstændig forskningsindsats.

I sin svigtende forståelse for kunsten og dens betydning opponerer Manniche imod, at hans »rationalistiske«²⁵ Erslev, der nok helst skal

---

22. Jvf. blandt mange steder i *Ravn*, bd. I s. 60-71. Jvf. også min bog *Lyseslukkerne og stjernekasternerne*, 1981, især s. 49-62 og s. 97 f.

23. Retfærdigvis skal det dog siges, at Manniche ikke har noget imod syntesebestræbelser, bare de ikke er af idealistisk observans.

24. Når Manniche ikke forstår mit monistiske udgangspunkt, hænger det sammen med, at han identificerer mine synspunkter med det problem, jeg især er optaget af, den stigende dualisme i 19. og 20. årh. mellem forstand og følelse, videnskab og kunst. Flere andre anmeldere forstår dog klart, hvad mit ærinde er, f.eks. Johan Bender, Steen Busck og Harry Christensen i de i n. 5 nævnte anmeldelser.

25. Manniche mener (*M* s. 273), at Erslev har et »rationalistisk menneskesyn«. Han belæg-

lige Manniche selv, skulle være særlig optaget af den frigørende kunstneriske historieskrivning i 3. fase med hovedvægt på enkeltmennesket og dets sjæleliv. Derfor gør han også alt for at bortforklare kildernes tydelige vidnesbyrd herom.²⁶ I den bestræbelse smækker han så trumf Es på bordet: det må være yderst generende for Tandrups opfattelse, at Erslev selv hævdede, at hans 1907-forelæsninger over historisk videnskab spillede »mest rolle for (hans) personlige udvikling«. ²⁷ Men esset er trukket ud af ærmet, og trolden lader sig ikke bondefange. Han kan tilmed ikke dy sig for at genere bonden med, at denne selv ikke er for god til at rense jorden, for disse forelæsninger handlede om historiens eller »historievidenskabens metode«, ²⁸ dvs. om »hvorledes historikeren ud fra alle de enkelte iagttagelser skal danne sig en samlet forestilling om et menneskes livsskæbne og personlighed, om et folks eller en tidsalders historie, hvorledes han skal følge sammenhæng og udvikling«. ²⁹

Positivism og nyidealisme

Et andet udtryk for Manniches noget firkantede opfattelse er, at han placerer idealisme/nyidealisme til venstre i begrebskemaet og hævder, at jeg ensidigt fordømmer positivismen. Det er imidlertid ikke rimeligt at placere nyidealismen således, så vidst som den bør opfattes som en syntese af idealisme og positivism, akkurat som positivismen må betragtes

---

ger det imidlertid blot med, at Erslev foretrækker rationelt handlende personer, og hvem gør ikke det?

26. I den forbindelse er det metodisk utilfredsstillende, at han ofte tolker Erslevs teoretiske udtalelser uden hensyn til Erslevs praksis, hans historieskrivning. Han kritiserer mig således (herover s. 282) for at udlægge Erslevs referat af »pædagogerne«s opfattelse af fagets betydning i *Historieskrivning* for Erslevs egen opfattelse, hvad jeg selvsagt ikke ville gøre, hvis denne opfattelse ikke nøje afspejledes i Erslevs egen historieskrivning. Hvad skulle han i øvrigt i den nævnte sammenhæng referere den for, hvis han ikke selv stod for den? Et andet eksempel: Manniche bortforklarer Erslevs udtalelse om sjælelivet som forskningens højeste mål som en lapsus (*M.* s. 333), idet han lader hånt om, hvor indgående Erslev skildrer Erik af Pommern, personer i *Danmarks Riges Historie* og i *Det 16. Aarhundrede* (især Luther); jvf. *Ravn II* s. 149-65, 180-93.
27. Herover s. 275 f.
28. Jvf. Kr. Erslev: *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie*, 1922 s. 52. Om forundersøgelsen, de kildekritiske problemer, brugte Erslev begrebet Historisk teknik.
29. Formuleret i *Historisk Teknik*, 1911 § 97. Jvf. i den forbindelse breve fra elever til Erslev (i Kgl. Bibl.), hvor de takker for disse forelæsninger, og hvoraf det fremgår, at de handlede om synteseproblemer.

som en syntese af rationalismen og idealismen. Nyidealisterne udgjorde en blandet flok, men karakteristisk for dem var, at de sympatiserede med, ja insisterede på den videnskabeliggørelse af historien, som under indtryk af den naturvidenskabelige positivisme fandt sted i anden halvdel af 19. århundrede.³⁰ Det samme gør jeg selv.

Manniche finder endvidere den påstand problematisk, at det er positivismen med dens strenge verifikationskrav til de opstillede hypoteser, der er skyld i, at man kom til at nære frygt for historieskrivningen. Og han anfører som modbevis »de store positivistiske historikere« Buckle, Sars og Taine.³¹ Det uheldige heri er, at disse historikere havde deres forudsætninger og tildels deres produktion før den forfaldstid i 70'erne og 80'erne, som jeg anfører som positivistisk, og før naturvidenskabeliggørelsen af de humanistiske fag havde ædt sig ind i sjælene. Hertil kom, at de af Manniche anførte »positivister« alle var blandingsprodukter mellem idealisme og positivisme, og at i hvert fald Taine havde sit fundament i romantikken.³²

De positivistisk prægede historikere fra den tid lagde imidlertid vægten i syntesen andetsteds end idealisterne. Massen og de sociale tilstande fik langt større plads end hos disse, og deres årsagsforklaringer var ret udialektiske, idet de økonomisk-soziale forhold og arv og miljø næsten altid betingede personlighedernes handlinger og udviklingens gang. Idealisterne lagde til gengæld eftertryk på de ydre politiske forhold og på personhistorien og åndslivet, idet de mente, at de ledende personligheder som redskaber for Gud eller ånden var bestemmende for udviklingen.

De af nyidealismen prægede folk skabte her synteser af idealismen og positivismen, idet de ikke som mange idealister ville negligere de materielle forholds betydning, og derfor som Erslev i *Den romerske Kejsertids Kultur* og i *Det sekstende Aarhundrede* betonedede vekselvirkningen mellem disse forhold og personernes indsats. Men netop vekselvirkningen, i modsætning til de af den udartede positivisme prægede folk, der hyppigt

---

30. Manniches egen skildring af Erslevs synteser i den i note 3 anførte bog lider under den svaghed, at han vil gøre nyidealisterne til næsten rene arvtagere efter den idealistiske tradition, hvad de langt fra er. Bl.a. derfor opfatter han Erslev som betydelig mindre nyidealistisk inspireret end jeg. På samme måde opfatter han positivismen som en mere udtalt reaktionsbevægelse mod idealismen, end tilfældet er. Dette er med til at forklare, hvorfor han mener, at jeg overfører »den dualistiske model« temmelig hårdhændet på en videnskabsteoretisk sammenhæng.

31. Herover s. 276.

32. Jvf. Ole Bjørn Petersen: *En romantisk oprører. En analyse af Hippolyte Taines livssyn set i lyset af hans romantiske krise og med særligt henblik på videnskabens og kunstens funktion i historien*. 1982. Utrykt speciale.

endte i en skinbarlig, handlingslammende determinisme ved hovedsagelig at opfatte mennesket som et produkt af arv og miljø.

I og med at dette skete, blev det efterhånden også ligegyldigt for dem at beskæftige sig nærmere med enkeltmennesket, der alligevel blot var et produkt, og derfor lod de det falde mere og mere ud af syntesen, som det af samme grund blev mindre nødvendigt at lave. Hvad skulle man skildre den store sammenhæng i tilværelsen for, når menneskene alligevel ikke kunne bruge den til noget. F.eks. til det oprør mod de belastende sociale og mentale tilstande, som det mere og mere følte som en umulighed at foretage.

Det var den situation, som udviklede sig i 1860'erne, 70'erne og især i 80'erne, og som mere og mere gjorde både den idealistiske tyske traditions folk samt de mere af positivismen og naturalismen prægede folk til udvandede udialektiske positivistiske analytikere. Og det var den situation og den positivisme, som Erslev og andre af den nye idealistiske tidsånd prægede historikere gjorde oprør mod fra 90'erne og op til verdenskrigen med stigende styrke, et oprør, der i øvrigt for Erslevs vedkommende førtes med bl.a. hjælp fra romantikeren Taines skrifter.³³

Disse historikere ville give mennesket dets selvstændighed, handlekraft og fællesskabsfølelse tilbage. Derfor havde de fortsat folket som nøglebegreb, og derfor skabte de synteser, hvor enkeltmennesket som handlende væsen og som åndsvæsen var i centrum (som Luther kom det i Erslevs *Det sekstende Aarhundrede*). På den anden side ville de ikke forbigå positivismens landvindinger vedrørende de materielle vilkår, selv om de fik begrænset plads i skildringerne.

Manniche har for så vidt ret i, at jeg foretrækker det nyidealistiske systembyggeri fremfor den oprindelige positivismes, men som komposition og tankegang i Ravnbogen gerne skulle vise, er jeg ikke blot nervøs for en historieskrivning, der som idealisternes og nogle nyidealisters i for høj grad negligerer de materielle forudsætninger for menneskets vækst,³⁴ men også, og det er især nødvendigt at påpege i dag, for en historieskrivning, der ikke tilstrækkeligt betoner, at mennesket ikke blot er betinget af, men selv har mulighed for at påvirke udviklingen^{34a}.

33. Jvf. *Ravn II* s. 169 f, 175-77. Ole Bjørn Petersen er nået til en rigtigere opfattelse af Taine som mere romantisk, end jeg giver udtryk for i Ravn.

34. Jeg synes således, at Erslev gør for lidt ud af disse i *Det sekstende Aarhundrede*; jvf. *Ravn II* s. 180.

34.a Jvf. mit debatindlæg imod Steffen Heibergs deterministisk prægede historiesyn i *Fortid og Nutid 1982* om *De »dybe kræfter«, historieskrivningen og menneskets fremtid. Et svar fra en nulevende.*

Intuition og idealtyper

Der er også en anden grund til, at jeg foretrækker nyidealismens syntesebyggeri frem for idealisternes og »positivisternes«. Mens de sidste i reglen i teorien fornægtede enhver anden forklaring end den kausale årsagsvirknings forklaring, betonedede idealisterne betydningen af *Verstehung*, bestræbelsen på at føle sig ind i en historisk handling ved at sætte sig i aktørens sted, identificere sig med denne. Men de fandt det ikke nødvendigt nærmere at verificere deres intuitive indsigt, fordi den var givet dem af Gud eller Ånden.

I opposition herimod begyndte Dilthey og fortsatte bl.a. Max Weber at udvikle metoder, der ved siden af de ufuldstændige kausale forklaringer skulle tjene til at sandsynliggøre de intuitioner eller snarere intuitive hypoteser, som indfandt sig under forskningsprocessen. Den såkaldte idealtipe, der kunne ligge på alle abstraktionsniveauer, så lyset. Den kan, som fremhævet af Weber, siges at være dannet af den ensidige accentuering af et eller flere synspunkter og af syntesen af en mængde spredte, adskilte mere eller mindre tilstedeværende og til tider fraværende individuelle fænomener. Disse ordnes i overensstemmelse med ensidigt understregede synspunkter i en samlet analytisk konstruktion. I sin renhed kan man ikke finde den nogetsteds i den fortidige virkelighed. Den er en utopi, en ideel, vilkårligheden begrænsende begrebsdannelse, som den »virkelige« udvikling sammenlignes med i den hensigt at forklare visse af dennes vigtige komponenter.³⁵

Idealtypen tilsigter ikke at indføre et nyt begrebmæssigt redskab. Den ønsker kun at gøre historikerne og læserne bevidst om, hvad det er, historikeren gør, når han anvender begreber som »kapitalisme«; »stat«; det 'rationelle', »romantiske« eller »naturalistiske« menneske. Jeg skal forsøge at forklare, hvordan jeg har brugt idealtypen i konstruktionen af Erslevs udvikling.

Den intuitive hypotetiske faseopfattelse³⁶ i dens sammenhæng med Erslevs placering i den ideologiske udvikling mellem idealisme, positivism og nyidealisme, mellem romantik, naturalisme og nyromantik, kan i sig selv opfattes som en idealtipe.

35. Max Weber: *Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* i *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 2. udg. 1951, s. 146-214. Jvf. den fortræffelige gennemgang af hans livsværk i H. Stuart Hughes: *Bevidsthed og Samfund*, 1980, kap. 8.

36. Omtalt herover s. 289f.

I skildringen af de enkelte faser accentueres netop de synspunkter, som det efter min kildelæsning, indlevelsessevne og opfattelse af tiden, mine livsoplevelser og mit livssyn forekommer væsentligt at lægge eftertryk på. I 2. fase betones således karriereaspektet, fordi dette tjente til at udhule Erslev menneskeligt og fik ham til at lægge vægt på den i samfundets øjne meriterende (natur)videnskabelige og værdifulde forskning af ekspertkarakter. Denne kildekritiske forskning behandles kun kort,³⁷ da den efter min opfattelse ikke bidrager til at udvikle Erslev som menneske, men tværtimod medvirker stærkt til hans stagnation.³⁸ Bunden nås, da krisen indfinder sig, og han ud fra snævert videnskabelige kildekritiske principper fordømmende søger at fratage Holberg hans navn som videnskabsmand, sådan som Bagge³⁹ og delvis Egaa Kristensen og Manniche på tilsvarende vis forsøger det over for mig.

I 3. fase betones Erslev som oprøreren mod det spidsborgerlige materialistiske samfund og dets menneskefortærende mentalitet. Først i denne fase optræder han for alvor som elev af Georg Brandes og Julius Lange. Oprøret foretages især i hans store værdifulde historieskrivning, som derfor får hovedopmærksomheden og analyseres intensivt⁴⁰.

I 4. fase har Erslev opgivet historieskrivningen og dermed oprøret og fungerer som veltilpasset samfundsborger i ledende administrative stillinger. Som sådan kan han ikke virke frigørende på læseren, og derfor slutter Ravn med hans kapitulation som historieskriver o. 1912.

Spørgsmålet er imidlertid, om det er videnskabelig forsvarligt at accentuere netop de valgte synspunkter. Spørgsmålet er med andre ord, om accentueringen giver et realistisk billede af Erslevs udvikling som menneske og historiker. Her nøjes historikeren ofte med den godtagelse fra den videnskabelige positivistiske forskningstradition, som han er udgået fra, men det gør jeg ikke.

Denne tradition har nemlig både forsømt studiet af enkeltmennesket og dets indre udvikling og, sammenhængende hermed, i realiteten taget afstand fra maksimen om historien som på én gang kunst og videnskab,

37. Hvad så positivistisk prægede historikere som Manniche (herover s. 275) og Egaa Kristensen (*Fortid og Nutid 1981*, s. 42) ikke kan forlige sig med.

38. Egaa Kristensen (a. st. s. 42) har heller ikke opdaget, men benægter tilmed, at jeg gør Erslevs karrierestræb og berømmelsessyge, »hvorom forfatteren udtaler sig med så megen styrke«, til genstand for nærmere undersøgelse. Se imidlertid *Ravn II*, kap. 33, 34 og 36, der giver indgående vidnesbyrd herom.

39. – i *Hist. Tidsskr.* 80, s. 452-57. Og det uden at have læst bogen i sin helhed grundigt.

40. For en nærmere redegørelse for oprørdimensionen og dens betydning for komposition, vægtning og indhold i Ravnbogen henvises til den i note 6 omtalte artikel i *Noter om historie og undervisning nr. 66*.

hvorfor dens tilhængerer opfattelser er mindre interessante at lytte til.

Langt vigtigere har det været at konfrontere min konstruktion af Erslevs udvikling med de konstruktioner, som datidens førende virkelighedsnære og ikke at forglemme virkelighedsoverskridende forfattere lavede over deres samtidige intellektuelles udvikling. Her valgte jeg den realistiske romantiker Goldschmidt, der var afgørende præget af Goethe og Kierkegaard, og Henrik Pontoppidan, der som forbillederne Brandes, Kierkegaard og Nietzsche opponerede mod tidens altadskillende spidsborgerlighed og tillige mod naturalismens mere og mere pessimistiske menneskebillede. Jeg fandt det desuden rigtigst i meget at fastholde de accentueringer og begreber, præget af organismetænkningen, som disse forfattere brugte til at karakterisere deres karakterers udvikling, så vidst som disse forfatteres konstruktioner i høj grad var bevidsthedsskabende for tidens vågne lærere,⁴¹ hvortil Erslev livet igennem hørte.

Det var i øvrigt C. O. Bøggild-Andersen, der i 1966 efter læsningen af mit manuskript gjorde mig opmærksom på, hvor meget Henrik Pontoppidan mindede om Erslev,⁴² hvorfor jeg i 1967 gennemlæste hans dygtigt virkelighedstolkende forfatterskab og opdagede, i hvor høj grad min konstruktion af Erslevs udvikling mindede om Pontoppidans af *Lykke-Per*.⁴³ Det bekræftede mig selvsagt i troen på, at min Erslev-konstruktion var virkelighedsnær.

Formen er indholdet

Heller ikke i den følgende del af skabelsesprocessen er der noget, der kan forklares som intuitivt i betydningen tilfældigt eller personligt subjektivt og vilkårligt.⁴⁴ Jeg søgte at skrive værket med samme præcision og konse-

---

41. Jvf. Aage Henriksen, der i *Ideologihistorie bd. I, 1975* s. 8 taler om »de store, tvingende virkelighedstolkninger« og om livsanskuelserne som »overordnede magters indbrud i og omformning af det enkelte menneskes tilværelse«.

42. Brev til mig af 23/12 1966.

43. Jvf. *Ravn II* s. 275-78. – Bagefter kunne jeg sige mig selv, at min 'datamatiske' underbevidsthed havde optaget tankegangen fra mit langt tidligere bekendtskab med Pontoppidans (og andres) forfatterskaber, og at det er med til at forklare, hvorfor 'datamaten' kunne konstruere det billede, der derefter pludselig dukkede op på bevidsthedsplanet og siden modificeredes under indtryk af de nye konfrontationer med kildematerialet. Således endte Erslev jo, ikke mindst i kraft af forholdet til Anna Hude og af sine andre opvækstbetingelser, sit liv på en anden måde end Lykke-Per.

44. – hvad både Manniche og Egaa Kristensen beskylder mig for at være, idet de dels ikke accepterer, dels ikke indser den vægt jeg lægger på Erslevs personlige situation i de forskellige perioder af hans liv (sammenholdt med min egen tilsvarende situation) som

kvens, som jeg som matematisk studerende i gymnasiet lærte at løse matematiske opgaver. Mit udgangspunkt var, at formen ikke blot skulle svare til indholdet, form og indhold skulle være ét, som den er det i kunstværket.

Jeg ophængte Erslev i spændingen mellem det romantiske og naturalistiske menneskebillede, som jeg skrev i indledningen til Ravn.⁴⁵ Erslev søgte at leve op til sin romantiske Goethearv, men det lykkedes kun i begrænset omfang. Han blev, sådan som de fleste af tidens intellektuelle, mere og mere præget af det pessimistiske menneskesyn, der til sidst modernistisk opfattede mennesket som en udhulet, følelse og fornuft adskillende skuespiller, der agerede i de roller, som samfundet og hensynet til karrieren krævede af det. Derfor måtte jeg i kompositionen skabe en mellemting mellem den romantiske udviklingsroman og en modernistisk (s)tilstandsskildring.

Den første lægger i reglen vægten på barndommen, ungdommen og den tidlige manddom og går rent kronologisk frem, visende hvorledes mennesket i puberteten kommer mere og mere til bevidsthed om sig selv og efterhånden bliver af ånd, i og med at det lykkes det at få fornuft og følelse til at samarbejde. Kun i så fald bliver mennesket i stand til at udvikle og ændre samfundet – og sig selv. Menneskets liv i den senere manddom bliver således mindre vigtigt. Det foregår inden for rammerne af det i den tidlige manddom fastlagte.⁴⁶

Den modernistiske menneskeopfattelse tager hyppigt (som hos Tom Kristensen i *En Anden*⁴⁷) udgangspunktet i en ret sen periode i hovedper-

---

forudsætning for en virkelighedsnær forståelse af Erslevs udviklingsforløb. »Historiografisk er Erslevs personlige situation i en vis udstrækning måske (sic!) af mindre interesse«, finder således Manniche (herover s. 279). Og Egaa Kristensen tror (a. st. s. 53), at jeg mener, der er identitet mellem 1: personlighedens udvikling og 2: hans metodiske opfattelser, hvor jeg dog stedse pointerer dialektikken mellem 1 og 2. Her kunne mine to selvsikre kritikere have godt af at stifte nærmere bekendtskab med Johs. Sløks bog, *Det religiøse sprog*, 1981. Sløk betoner den spændingsfyldte enhed i spændingsfeltet perceptum – perceptio – percipiens og argumenterer for, at disse tre poler kun eksisterer i dette spændingsfelt. Objekt og subjekt kan ikke adskilles fra hinanden, fordi de ikke er selvstændige størrelser hver for sig. Det indebærer, at hvis forskeren principielt holder sig udenfor, forsvinder den menneskelige situation, og det, man skriver om, bliver tingsliggjort. Dette sker netop i sammenhæng hermed ved den udelukkende brug af det rationelle sprog, som den positivistiske forsker ene betjener sig af, idet han glemmer og fornægter det mytiske, religiøse sprog. Det er min hensigt at komme nærmere ind på denne vigtige problematik i mit svar til Egaa Kristensen.

45. I s. 20.

46. Jvf. Knud Wentzels glimrende skildring heraf i *Ideologihistorie I*, 1975 s. 74-99.

47. Analyseret af Wentzel i hans afsnit om personlighedsproblemet i *Ideologihistorie IV*, 1976, s. 7-34.

sonens liv og skildrer, med tilbageblik til barn- og ungdommen, en snæver tidsperiode, idet hensigten er at vise, at mennesket ikke siden da er nået videre i erkendelse og udvikling end dengang, fordi det lever splittet, dualistisk om man vil, uden at have evnet at sprænge sine grænser, sætte sig ud over arv og miljø, fordi lidenskabens har taget magten fra fornuften og snusfornuften vundet sejr over følelsen. Hovedpersonen fungerer derfor udadtil som veltilpasset systembekræftende borger og søger at få kompensation for trangen til det manglende oprørske samfundengagement ved at læse kriminalromaner, drikke sig halvt bevidstløs og i den tilstand fantasere over, at nu må han også til at realisere sig selv og skrive for eller gøre nytte for folket. Men det bliver aldrig til noget.

I 1. bind, der skildrer Erslevs barn- og ungdom og tidlige manddom (til den store udenlandsrejse 1879), og hvor Erslev er dybt præget af sin romantiske arv, går jeg derfor i kompositionen i det væsentlige kronologisk frem. I 2. bind derimod, der skildrer tiden fra 1879 til ca. 1912, hvor den pessimistiske naturalisme trænger igennem, bryder jeg delvis kronologien. Faserne pointeres ganske vist kompositionsmæssigt ved adskillelsen mellem 2. og 3. fase og ved behandlingen af disse hver for sig. Men fra slutningen af 1. bind og især starten af 2. bind (begyndelsen af 2. fase) bryder jeg samtidig kronologien op ved at tage udgangspunkt i den mest afgørende kriseperiode i Erslevs liv, tiden o. 1912, hvor han med opgivelsen af historieskrivningen også opgiver oprørdimensionen i sit liv.

Det er en hovedhensigt at vise læseren, hvorfor det sker, hvad det er i Erslevs tidligere liv, der fører frem til krisen og tvinger ham til at opgive den frugtbare menneskelige udvikling, han befandt sig i. Det er derfor, forbindelsen gang på gang undervejs gennem værket knyttes frem til det teoretiske skrift *Historieskrivning*, som han skrev netop under krisen for at forsvare sin måde at lave historieskrivning på.

Men det forstår hverken Manniche eller Egaa Kristensen. De prøver at vise, at disse ryk frem og tilbage i tid bl.a. er udtryk for dårlig kildebehandling.⁴⁸

I perioden efter 1879, den 2. fase, bliver Erslev for alvor ekspert og

---

48. Manniche (herover s. 281). Egaa Kristensen (anf. st. s. 52). Egaa Kristensen har endda (a. st. s. 48) blik for, at de tanker om historieskrivningen, der kom til udtryk i *Historieskrivning*, har en lang tradition bag sig, hvad han i parentes bemærket benægter, at jeg ser, selvom det fremgår klart af *Ravn I* s. 163-66: »De idealer, Kristian her (som ung) opstiller for historieskrivningen, ligger nær opad den ældre Erslevs syn« (I s. 163). Egaa Kristensen ser, at mit Erslevbillede får et statisk præg (a. st. s. 52), men mistolker baggrunden. Han tror, det skyldes, at jeg ikke ser spændingen »i 1911-komplekset som et resultat af Erslevs (og hele historiografiens) udvikling«! Det kan godt undre, hvordan han dog har læst den bog.

adskiller i realiteten videnskab fra kunst ved at satse på kildekritikken og negligere den kunstneriske dimension i de to stykker historieskrivning, *Dronning Margrethe* og *Oversigt over Middelalderens Historie*, som han da skriver. Det er baggrund for, at den kildekritiske indsats og hans dermed *ideelt* set og i tid og afhandlinger og værker sammenhørende opgør mod det nationalliberale historiesyn behandles adskilt. Det i 2. fase stedfindende opgør flyttes tilmed helt over i et kapitel i fjerde bog (3. fase) for at vise, at den eksistentielle dimension i dette opgør kun i meget indskrænket forstand var til stede i 2. fase, hvor meriteringen i samfundets øjne var afgørende.⁴⁹ Kompositionen tjener på denne (og andre) måde(r) indholdet, idet den i selve læserens sind understreger min opfattelse af Erslevs udviklingsforløb.

Den kunstneriske komposition og den etiske dimension

Hvis det er hensigten at skabe et kunstværk, dvs. et værk, der kan anfægte læserens måde at leve (og skrive) på og understøtte ham i forsøget på at skabe et bedre samfund og et mere harmonisk menneske, så må denne læser anfægtes ikke kun i sit intellekt og gribes ikke kun i sit hjerte, men i sin sjæl. – Hvis han da har én, dvs. hvis han i sit eget liv kæmper eller higer efter at begynde en om også nok så vanskelig og fortvivlet kamp for at få det sandhedssøgende intellekt og det kærlighedshungrende hjerte til at arbejde og kæmpe sammen, sådan som Erslev gjorde det i 1. og 3. fase af sit liv.

Men hvordan gribes læseren? Det sker kun, hvis historikeren selv føler sig grebet ved at trænge ind i det menneske, han studerer, ved at erkende og fornemme, hvorledes dette menneske har kæmpet for livsvigtige ideer, hvorledes han har sejret og især tabt, elsket og især lidt. Denne grebthed og dermed den kunstneriske dimension har kun mulighed for at opstå, hvis historikeren er engageret i sin egen nutid og fremtid og har kæmpet en tilsvarende sindsoprivende kamp imod det etablerede og imod de dæmoniske kræfter i sit eget sind.⁵⁰

49. Heller ikke dette forstår Egaa Kristensen (a. st. s. 55), der nok blandt andet derfor tror, at jeg blot opfatter følelseslivet som privat. Det vil sige ikke omfattende det politiske engagement, som opgøret med nationalliberalismen er udtryk for! Netop Erslevs politiske og samfundsmæssige engagement understreges dog ellers yderst stærkt i analyserne af hans følelserne involverende historieskrivning.

50. Det forstod P. G. Lindhardt selvsagt: Tandrup's »billede lever, fordi det ikke blot er en

Skal muligheden realiseres, må historikeren imidlertid også have kendskab til de kunstneriske virkemidler, til historieskrivningens metodik om man vil. Og dem opdrages vi ikke til at mestre på lærdomsanstalterne. Ikke blot må en skildring centreres omkring en eller få hovedpersoner for at kunne trænge ind i læserens sind.⁵¹ Men det gælder også om at strukturere den omkring de mentale kriser i vedkommende persons liv. Disse kriser opstår, når forskellige værdisystemer og forskellige måder at leve på mere eller mindre intenst og langvarigt kæmper om magten i mennesket.⁵² I løbet af krisen kommer dette ud for bevidste valg, hvis det ellers har selverkendelse nok til at forstå eller fornemme, hvad det er, der sker med det. Sådanne valg måtte Erslev foretage tre gange: efter udenlandsrejsen 1879, hvor han valgte forskningen, samfundstilpasningen og karrieren; under den langvarige krise mellem 2. og 3. fase (tør jeg skrive: i 90'erne!), hvor han omsider valgte den etiske humanistiske historieskrivning; og endelig o. 1912, da han opgav denne.

At dette skete, var det største nederlag i hans liv og samtidig et tragisk tidens tegn. Det var til sorg for ham selv og blev en væsentlig medvirkende årsag til, at dansk historieforskning siden fik legitimation til at negligere syntesen. Den omstændighed, at den engagerende historieskrivning siden da som følge af tingsliggørelsen og fremmedgørelsen i det kapitalistiske samfund har haft elendige vækstvilkår, er en vigtig grund til, at

---

dom over en historiker, men en historikers dom over sig selv og sin videnskab« (*Jyllands-Posten* 31.1.1980).

51. Jvf. Herbert Marcuse: *Den æstetiske dimension. Bidrag til en kritik af den marxistiske æstetik*, 1979, s. 42-44. Marcuse nævner som eks. Balzacs *Den guddommelige Komedie* og finder, at den æstetiske kvalitet i den ligger i dens individualisering af det sociale. Det gælder om, at den æstetiske form absorberer og forvandler den sociale dynamik og gør den til en beretning om bestemte individer. Det er »den personlige skæbne, som er det forsmakende – personernes skæbne, ikke som deltagere i klassekampen, men som elskende, slyngler, tåber osv.«. Marcuse anker med rette over, hvorledes privatiseringen af det sociale, sublimeringen af virkeligheden, idealiseringen af kærlighed og død, ofte af positivistiske marxistiske æstetikere bliver hængt ud som konformistisk og repressiv ideologi, idet disse kritikere overser det kritiske potentiale netop i denne sublimering.
52. Manniche forstår ikke, at der er tale om en langvarig krise mellem 2. og 3. fase. Han vil åbenbart i bedste positivistiske »ånd« have at vide præcist, når overgangen fandt sted, hvornår »skellet lægges« (herover s. 279). Han fatter heller ikke, at et menneske, der er anfægtet i sin hidtidige måde at leve og arbejde på, netop under en sådan anfægtelse vil være tilbøjelig til særlig hårdnakket at forsvare de skanser (den positivistiske arv), som han er begyndt at få anfægtelser over for. Denne svigtende psykologiske indsigt er baggrund for, at Manniche karakteriserer Erslevs (kritisk-fordømmende) holdning over for Holberg som »næppe alt for gunstig for ... (min) overordnede faseopdeling« (herover s. 277). – Vedrørende Erslevs forhold til Dilthey og Rickert henvises iøvrigt til det herover s. 285 note 1 bebudede svar til Egaa Kristensen.

nutidsmennesket er blevet mere og mere historieløst, har mistet stadig mere identitet.

Spørgsmålet er, hvordan denne genvindes. Det sker først og sidst ved at give det mulighed for at sammenligne sine egne livsproblemer af social og oversocial art i deres indbyrdes vekselvirkning med tilsvarende menneskelige problemer hos mennesker i fortiden.⁵³

Læserne skal gribes af et andet menneskes livsforløb for at *begribe* og dermed gribes af sit eget. Først det giver livet indhold og mening. Først så afløser håbet trøstsløsheden. Derfor skal læseren bringes ind på livet af Erslev, få ham som sin fortrolige, føle, at »Kristian« er hans ven.

Skal det lykkes, må historikeren bruge de metoder, der fremmer læserens identifikation med hovedpersonen. For ved identifikationen overskrider læseren sin egen virkelighed, kommer fra »her og nu« til »der og dengang«.⁵⁴ Han glemmer sin egen selvskhed, når han lever sig ind i Kristians skæbne og i det opgør mod spidsborgerligheden i samfundet og for menneskets frigørelse, som afspejles i Brandeselevens historieskrivning og eget private liv. Når identifikationens fortryllelse så forsvinder efter læsningen, vil læseren blive utilpas, hvis han i sit eget liv ikke forsøger et tilsvarende oprør. Den dårlige samvittighed har altid været mor til oprørsånden og den personlige udvikling.⁵⁵

For at opnå en identifikation må læseren røres, og hvad der berører ham dybest, er tilværelsens tragiske dimensioner. Det værste af alt er at miste sine nære. Sorgen og fortvivlelsen er stor, hvis en kær ven dør. Hvad enten det sker i bogstavelig forstand. Eller værre: hvis vennen eller kæresten går i stå mentalt, dvs. må fortsætte livet på stærkt reducerede vilkår. Når denne forfalds- og dødsdimension griber læseren så stærkt, hænger det selvfølgelig sammen med hans vished om sin egen død og hans frygt for selv at miste spændvidden, livsgnisten, omsorgen for sine kære, trangten til forelskelse og kærlighed; bange som han er for at forsumpe i vanen, moden og tilpasningen, der så magtfuld byder sig til i vores hverdag.⁵⁶

53. Marcuse betoner både nødvendigheden heraf og af at gøre det klart, »at det ikke altid er classesamfundets »skyld«, at »de elskende ikke kan blive sammen« (a. værk s. 41).

54. Jvf. bl. mange værker herom især Arthur Koestler: *The Act of Creation*, 1964 og Ernst Fischer: *Kunstens nødvendighed*, 1967.

55. Jvf. den i n. 6 nævnte artikel i *Noter* samt *Lyseslukkerne og stjerneasterne* s. 97-99; desuden min artikel *Om Paul Hammerichs Danmarkskrønike eller om problemer ved at skrive en folkelig syntese* i *Kritik* 57, 1981 s. 106-09.

56. Jvf. Michel de Certeaus opfattelse af historikerens gerning i *Spor af Historien. Essays om historiefilosofi og samfund* (v. L. Lauritsen), 1975 s. 23: »Hvad er det for et job, jeg udfører? Jeg spørger mig selv om det gådefulde forhold, jeg har til det nuværende

Det stod derfor også efterhånden mere og mere klart for mig, at dødsdimensionen skulle være selve undertonen i Ravnbogen som helhed, og især gennemtrænge den fra den tid, da Erslev selv mentalt bevægede sig hen imod den. I 1. bind foruroliges læseren ved at stifte bekendtskab med det romantiske menneskebilledes degeneration og med de sindets dæmoner, der blev stærkere og stærkere, som det 19. århundrede blev gammelt. Fra starten af 2. bind (tiden fra 1879) hæftes den både konkret og ofte på hovedpersonen og gøres derved helt nærværende for læseren, der først lider under hans åndelige stagnation, siden glæder sig over og spændt følger hans forsøg på genoplivning af sig selv og andre. Fra starten af 2. bind bygges værket op på en af de vigtigste kunstneriske effekter, der eksisterer, *refræneffekten*. De fleste kapitler i bind 2 både *illustrerer* og ender med at *delforklare*, hvorfor det gik så galt, som det gjorde o. 1912. »Man fatter tesen længe før konklusionen«, som P. G. Lindhardt skrev.⁵⁷ Og det er just meningen. I og med, at den forstående læser hurtigt bliver klar over formålet med bogen, tvinges han under den fortsatte læsning til at gøre sig selvstændige tanker om, hvorvidt han kan godtage de opdukkede illustrationer, billedlige eksempler og argumenter. Han bliver på den måde kritisk medskabende, en nødvendighed for, at værket bliver kunstnerisk, får indvirkning på læserens eget liv.

I og med at udviklingen samtidig males med bred pensel, dvs. realistisk med vægt på tolkningen ud fra en dialog mellem hovedpersonens og forfatterens livssyn, i stedet for naturalistisk virkelighedsudpenslende, med forfatteren så fraværende som muligt, ægges læseren til modsigelse. Han pirres i nervesystemet, især hvis han rammes i sin egen livsførelse og måde at skrive på.⁵⁸ Og han irriteres, fordi han konfronteres med de accentuerede synspunkter, som også den kunstneriske nar anvender, når han som Dario Fo ud fra et socialistisk livssyn arbejder på at fremmedgøre den satte samfundsborger fra sin tilpassethed ved at få ham til at le af sig selv.

Illusionen eller den kunstneriske dimension opstår imidlertid kun, hvis værket komponeres, så identifikationen optræder samtidig med frem-

---

samfund og til døden«. Jvf. også P. G. Lindhardt i *Jyllands-Posten* 31.1.1980: »uden den tragiske dimension drives der ingen engageret historisk videnskab«.

57. *Jyllands-Posten* 31.1.1980.

58. Det er typisk nok ikke historikere med sans for den menneskelige og kunstneriske side, som P. G. Lindhardt, Jens Henrik Tiemroth, Ebbe Kløvedal, Johan Bender og Harry Christensen, der irriteres, men derimod udpræget positivistiske folk som Egaa Kristensen og Manniche. Desuden tildels Rolf Thorstendahl i *Uppsala Nya Tidningen* 9.1.1981: »inte bara en fascinerande, men litet irriterande tandrupsk bild«.

medgørelsen, med den kritiske analyse. Står identifikationen alene, fører den let til en hypnotisering af læseren,⁵⁹ som ikke mindst Brecht erkendte under sin mangeårige kamp mod nazismen og den store hypnotisør Adolf Hitler, der som ingen kendte midlerne til at troldbinde småborgerskabet.

Står fremmedgørelsen eller den videnskabelige begrebsmæssige analyse på den anden side alene, som den gør i Manniches bog om *Den radikale historikertradition* (hvor han da ikke bare forfalder til endeløse referater), mister værket sin indflydelse på læseren. Det er synd, for det er ikke helt uden kvaliteter. Den »neutrale« analyse alene anfægter imidlertid ikke læseren; den virker beroligende og konserverende.

For så vidt som læseren ikke har udviklet sig til en robotagtig, altadskilende snusfornuftig bonde eller til en godtroende småborgerlig trolde, har han behov for både at røres og tænke kritisk på én gang. Følgelig er det nødvendigt, at historieskrivningen komponeres, så den bliver både kunst og videnskab i ét. Kun hvis trolde og bonden kommer overens og parrer sig, bliver det derfor muligt at komme den herskende historieløse mentalitet i befolkningen til livs. Men hvor mange bønder – og tilbageværende trolde – er villige til det?

---

59. Det mener Manniche utroligt nok næsten er sket for så erfarne folk som P. G. Lindhardt, Johs. Møllehave, Niels Højlund, Ebbe Kløvedal og Johan Bender, idet han skriver, at min Erslevopfattelse af disse »slugtes mere eller mindre rått« (herover s. 272).

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved *seminarielektor* Verner Bruhn, *professor, dr. theol.* Troels Dahlerup, *lektor, mag.art.* Lars Dybdahl, *seniorstipendiat, cand.mag.* Jørgen Fink, *Professor, dr.phil.* Troels Fink, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *arkivar, mag.art.* Michael H. Gelting, *arkivar, mag.art.* Chr. R. Jansen, *cand.mag.* Jens Villiam Jensen, *universitetslektor, dr. phil.* Knud J.V. Jespersen, *universitetslektor, cand.mag.* P.C. Willemoes Jørgensen, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *overarkivar, cand.mag.* Finn H. Lauridsen, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *stud.mag.* Rikke Malmros, *universitetslektor, cand.mag.* Johan P. Noack, *afdelingsleder, cand.mag.* Helge Paludan, *universitetslektor, cand.mag.* Erik Strange Petersen, *dr.phil.* Helge Søgaard, *rektor, dr.phil.* Aage Trommer, *professor, dr.phil.* Erik Ulsig og *arkivar, cand.mag.* Paul G. Ørberg.

Erik Kroman (udg.): *Danmarks middelalderlige Annaler.* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1980). XVI + 359 s.

De klassiske udgaver af Danmarks middelalderlige årbøger, Marcus Lorenzens af de dansksprogede og Ellen Jørgensens af de latinske, udkom henholdsvis i 1887-1913 og i 1920 og har længe været udsolgt. En ny, samlet udgave af årbøgerne, som den, der her foreligger, burde derfor kunne hilses velkommen som et tiltrængt initiativ.

Imidlertid kan det ikke være tilstrækkelig begrundelse for en nyudgave, at ældre udgaver er udsolgt: et genoptryk kunne løse det problem. En ny udgave må være begrundet i en ændret forskningssituation. Nye forskningsresultater kan have rokket ved de opfattelser, som lå til grund for de eksisterende udgaver. Nye problemstillinger kan gøre det nødvendigt at gribe til en ændret udgiverteknik.

En sådan ændret forskningssituation finder man utvivlsomt omkring Danmarks middelalderlige årbøger. Loren-

zens og Ellen Jørgensens udgaver blev til på et tidspunkt, hvor udforskningen af denne del af Danmarks historiskrivning endnu var i sin vorden. Siden da er meget sket, om end mere står tilbage at gøre. For blot at anføre nogle af de vigtigste bidrag til diskussionen kan man nævne Erik Kromans forsøg på at klarlægge de udviklede afhængighedsforhold inden for den ældre danske annaltradition (1936), hvori han mente at kunne påvise, at Sorø havde været arnested for denne tradition; Anne K.G. Kristensens minutøse gennemgang af den ældste annalistik (1969), hvori hun gendrev denne tese for i stedet at hævde en kontinuerlig lundensisk tradition fra 1130'erne til 1200-tallets slutning som grundstammen i al tidlig dansk årbogsskrivning; og Harald Ilsøes artikel i Historisk Tidsskrift 12. rk. I (1963/66), hvori han gjorde en begyndelse til at klarlægge de indbyrdes afhængighedsforhold i og arbejdsmåden bag 1500-tallets historiograferes afskrifter, som spiller en så central rolle for overleveringen af årbogsteksterne.

De to sidstnævnte afhandlinger peger også på, at interessen for annalerne ikke længere ensidigt er rettet mod etableringen af sikre data til brug for et »begivenhedshistorisk« rekonstruktionsarbejde. Begge yder vigtige bidrag til en forståelse af middelalderens og renessancens historikers arbejdsform og tænke måde, et forskningsfelt, som er genstand for livlige undersøgelser på internationalt plan. Ikke mindst disse historiografiske problemstillinger gør, at visse dele af en traditionel udgivelsesteknik bliver diskutabel. Misforståelser og åbenbare forvanskninger af tekstforlæg er ud fra denne synsvinkel fuldgældige dele af en faktisk eksisterende tekst, dvs. at de kan være indgået i grundlaget for videre historisk arbejde i middelalderen. Nok så vigtigt: sådanne »fejl« er uvurderlige kilder til de middelalderlige forfatteres arbejds måde og forståelse af deres forlæg. Der kræves således en præcis gengivelse af sådanne ejendommeligheder i deres tekstmæssige sammenhæng, mens traditionel udgiverteknik har været tilbøjelig til at relegere dem til noteapparatet til fordel for en konstrueret »korrekt« tekst.

Der skulle således være rig anledning til at tage udgivelsen af Danmarks middelalderlige årbøger op fra grunden. Desværre må man sige, at dr. Erik Kromans nye udgave ikke lever op til de forventninger, man kunne stille til den. Der er ingen diskussion af forskningen, som blot bliver refereret ganske kort – i det omfang, den overhovedet er inddraget: Kroman har f.eks. ikke benyttet Harald Ilsøes ovennævnte artikel. I betragtning af dr. Kromans egen centrale rolle i udforskningen af disse tekster er det skuffende, at udgaven ikke er ledsaget af en mere indgående diskussion, specielt af tesen om Lunds centrale betydning for hele den ældre danske årbogstradi-

tion. Anne K.G. Kristensen opstillede denne tese som erstatning for Kromans Sorø-teori, men gennemførte ikke nogen detaljeret bevisførelse for annalstikken fra det sene 13. århundrede. En ny, samlet udgave havde været en oplagt lejlighed til at få afprøvet Lundtesen på et større materiale.

Hele tilrettelæggelsen af udgaven vidner om, at den manglende forskningsdiskussion ikke blot bundet i pladmæssige eller andre redaktionelle hensyn, men er et udslag af manglende erkendelse af den nyere annalforskningens implikationer for en udgave som denne. Dr. Kroman har i realiteten ikke ændret ved sine forgængeres udgivelsesprincipper på noget fundamentalt punkt. De ændringer, der er foretaget, vedrører detaljer, eller de er af redaktionel art. Variantapparatet følger det system, som er benyttet i *Diplomatarium Danicum* og de fleste andre udgaver af danske middelaldertekster, og det er noget mere omfattende end i de ældre udgaver. Der er en lang række bedre læsemåder (som desværre opvejes af en betydelig mængde trykfejl), og især må det hilses velkommen, at Kroman har inddraget Prümers' læsninger af de nu ulæselige raderede tekststeder i *Colbaz-årbogen* (men hvorfor ikke også anføre Waitz' alternative tolkninger?). Marcus Lorensens minutøse gengivelse af de middelalderlige håndskrifers tegnsætning er opgivet til fordel for en normaliseret tegnsætning – hvad der nok øger læseligheden, men må betragtes som en tvivlsom forbedring i en videnskabelig udgave. Ellen Jørgensens typografiske skelnen mellem afledte og originale dele af teksten er opgivet, ligesom hendes fremragende synoptiske opstilling af de store 1200-tals årbøger ikke er gentaget. Den mest iøjnefaldende ændring er måske valget af en topografisk disposition, hvor årbøgerne er opstillet

efter formodet tilblivelsessted, fra øst mod vest, Skåne først, lande uden for rigsgrensene til sidst (hvorefter følger et antal årbøger af ubestemt proveniens). Begrundelsen herfor er (p. XV), at det var praktisk at følge dispositionen i *Corpus codicum Danicorum V*. Den topografiske ordning i denne faksimileudgave var imidlertid først og fremmest dikteret af palæografiske hensyn m.h.t. bestemmelsen af mulige lokale scriptorie-traditioner. Det er imidlertid givet, at den middelalderlige danske årbogstradition har udgjort en helhed, hvis enkelte grene har været under påvirkning af andre grene af traditionen. I en sådan situation vil en kronologisk ordning af teksterne efter formodet tilblivelsestidspunkt være nyttigere end en ordning efter tilblivelsessted – hvor tilblivelsesstedet endda ikke altid er lige velafhjemlet.

Bortset fra disse mere redaktionelle ændringer er udgivelsesprincipperne imidlertid uændrede i forhold til de ældre udgaver. Ejendommeligt er det således, at Kroman markerer opløsning af forkortelser med kursivering i de danske tekster (som M. Lorenzen), men ligesom Ellen Jørgensen undlader dette i de latinske. I visse tilfælde ville angivelsen af opløste forkortelser også have været nyttig for de latinske teksters vedkommende, f.eks. i de Dansk-svenske annaler 916-1263 (sml. Ellen Jørgensen: *Annales Danici* p. 20).

Ulige mere alvorligt er det, at dr. Kroman m.h.t. opfattelse af årbogsbegrebet og regler for udvælgelse af tekster og tekstfastsættelse aldeles ukritisk følger sine forgængere. Den mest påfaldende ejendommelighed ved udvalget er nok inddragelsen af »*Annales 1259-1286*« (p. 310-311). Harald Ilsøe påviste i sin ovennævnte artikel, at denne »årbog« er et sæt Svainske excerpter af Peder Olsens *collectanea*, og konkluderede, at den

»burde aldrig have været udgivet i *Annales Danici*«. Det er derfor mildt sagt noget overraskende at se den genudgivet i Danmarks middelalderlige Annaler.

Med hensyn til tekstfastsættelsen er dr. Kroman også fulgt i forgængernes fodspor, hvad der kommer særlig tydeligt frem i de latinske årbøger. Ligesom hos Ellen Jørgensen er der en tendens til at tilpasse de faktisk bevarede tekster til et abstrakt årbogsideal, hvor årbogen opfattes som en samling af korte, knappe notitser, strengt adskilt år for år, i kronologisk rækkefølge og uden forsøg på en sproglig sammenkædning af de enkelte notitser til en fortløbende tekst. Som eksempel på de uheldige konsekvenser af dr. Kromans udgivelsesmåde kan man tage behandlingen af de vigtige *Annales Lundenses*.

Tekstfastsættelsen for *Annales Lundenses* bygger på en ret stor manuskripttradition: tre middelalderlige og to 1500-tals håndskrifter. Dr. Kroman arbejder ud fra den forudsætning, at intet af disse fem håndskrifter står i direkte afhængighedsforhold til noget andet bevaret manuskript. Herved ser han bort fra Ellen Jørgensen, som i *Annales Danici* (p. 12) gjorde opmærksom på, at de to 1500-tals håndskrifter gennem et nu tabt mellemlid går tilbage til håndskriftet AM 841, 4° (15. årh.); og han ignorerer fuldstændig Harald Ilsøes detaljerede undersøgelse af dette afhængighedsforhold. Dermed kommer han ikke alene til at overbelaste variantapparatet med et utal af læsemåder fra de to sene manuskripter (læsemåder, som tilmed bliver uanvendelige for benytteren, fordi det anvendte system til betegnelse af håndskrifterne fører til idelige forvekslinger). I årbogens sidste del (1268-1307), hvor AM 841 har den eneste bevarede middelalderlige tekst, foretager han

gentagne gange tekstændringer på grundlag af varianter i 1500-tals-afskrifterne, som helt tydeligt udspringer af fejllæsninger eller sproglige forbedringer, foretaget af afskriverne selv (f.eks. rettelserne p. 66 linje 86 og 92, hvor afskriverens arbejde med forlægget fremgår meget tydeligt af 1500-tals-håndskriftet GKS 2455, 4°).

Dr. Kroman ignorerer ligeledes M.C.I. Gertz' diskussion af Annales Lundenses' tekstoverlevering i indledningen til *Scriptores Minores*-udgaven af *Lejrekrøniken* (som er overleveret som del af Annales Lundenses). Dette skyldes Kromans strenge fastholden ved et puristisk årbogsbegreb, idet han i lighed med Ellen Jørgensen udelader *Lejrekrøniken*, som opfattes som et fremmedelement i årbogen. Denne disposition er under alle omstændigheder uheldig, idet Gertz valgte den kraftigt redigerede tekst i AM 843, 4° som tekstgrundlag, mens Ellen Jørgensen og Kroman foretrækker teksten i Cod. Erfurt. 23, 8° – med rette, som det fremgår af en sammenligning af citaterne fra Adam af Bremen i de to håndskrifter, idet Erfurt-håndskriftet nøje følger Adams tekst, mens citaterne er stærkt forkortede og forandrede i AM 843. I betragtning heraf havde det været naturligt at lade en ny udgave af *Lejrekrøniken* indgå i udgaven af Annales Lundenses. Netop ved tekstversionen i AM 843 står man desuden over for udgivertekniske problemer m.h.t. behandlingen af en stærkt afvigende tekstversion. Ændringer i ordvalg og ordstilling, udeladelser m.v. er så talrige i AM 843, at en gengivelse af varianterne i noteform bliver uoverskuelig og vanskelig at arbejde med. En paralleludgave havde i dette tilfælde været mere anvendelig, og i betragtning af AM 843-fragmentets beskedne omfang havde en sådan løsning næppe været uoverkommelig.

Da Kroman ikke har benyttet Gertz, diskuterer han heller ikke dennes hypotese om, at Annales Lundenses oprindelig begyndte ved 768, og at såvel *Lejrekrøniken* som årbogens forudgående del skulle være senere tilføjelser. Hypotesen er næppe holdbar, men det er uheldigt, at der end ikke bliver gjort opmærksom på det forhold, som var Gertz' hovedargument for den, nemlig at *Lejrekrøniken* i AM 843 knytter sig til en universalhistorisk kompilation af et helt andet indhold end de indledende dele af årbogen i Erfurthåndskriftet.

Endelig tager den nye udgave intet hensyn til Gertz' antydning af, at tekstversionen i AM 841 kunne være afhængig af Erfurthåndskriftet. Dette er et spørgsmål, som ikke blot har betydning for tekstfastsættelsen, men som også er afgørende for årbogens datering og vurderingen af dens tilblivelse. Almindeligvis antages det, at den oprindelige årbog sluttede med året 1265, idet det er det sidste årstal, som er indført i Erfurt-håndskriftet. *Annalerne* op til 1307, som findes i AM 841, skulle da være en senere tilføjelse. Imidlertid er der i Erfurthåndskriftet yderligere to notitser (1266, 1267), hvor pladsen til årstallene ikke er blevet udfyldt, hvad der giver manuskriptet et ufuldendt præg. Dersom AM 841 og Erfurthåndskriftet går tilbage til et fælles forlæg, står man over for den teoretiske mulighed, at AM 841 gengiver den fuldstændige tekst, mens Erfurt-håndskriftet er en ukomplet afskrift. Er AM 841 derimod afhængigt af Erfurthåndskriftet, må notitserne for 1268-1307 være en senere tilføjelse (sandsynligvis i et nu tabt mellemlid, idet man i det 15. århundrede, hvor AM 841 blev til, næppe havde nøjedes med at føre fortsættelsen op til begyndelsen af det 14. århundrede). Det ligger uden for denne anmeldelses ram-

mer at efterprøve Gertz' hypotese, men det skal dog nævnes, at der er en del træk, som kunne tale for den. Ikke blot har AM 841 en lang række meget karakteristiske fejl til fælles med Erfurthåndskriftet, det rummer også særtræk, som synes lettest at kunne forklares som direkte afledt af sidstnævnte. Mest påfaldende er notitsen om skismaets udbrud i 1159, som er tilføjet med en anden hånd i Erfurthåndskriftet, og som er inkorporeret i teksten i AM 841.

Udeladelsen af Lejrekrøniken er ikke det eneste eksempel på, at udgiveren griber ind i den bevarede tekst for at bringe den i overensstemmelse med et abstrakt årbogsideal. Under året 1287 bringer årbogshåndskrifterne en hel serie af årsnotitser vedrørende kampene mod nordmændene og de fredløse i årene 1287-1293. Det drejer sig tydeligvis om en form for forarbejde, et sæt af notitser om dette specielle emne, som er blevet nedfældet separat. På et tidspunkt under årbogens udarbejdelse må disse notitser være blevet løsrevet fra de tilhørende årstal, hvorefter de er blevet indføjede *en bloc* under et år, hvor de efter sammenhængen syntes at kunne høre hjemme. Dette er et interessant vidnesbyrd om arbejdsmåden ved udarbejdelsen af årbogen. Ikke desto mindre splitter dr. Kroman serien ad og anbringer dens enkelte dele under de år, hvor de omtalte begivenheder ifølge andre kilder fandt sted – og man skal benytte det tekstkritiske apparat med mere end almindelig detektivisk snilde for at konstatere, at denne ændring ikke kan begrundes ud fra noget bevaret manuskript.

I det hele taget må man undre sig over den manglende præcision i gengivelsen af årbøgernes årstalsangivelser på trods af, at netop denne del af analtteksterne ifølge sagens natur må

være af fundamental betydning. I Annales Lundenses har dr. Kroman ganske vist foretaget forbedringer i denne henseende i forhold til Ellen Jørgensens udgave. Således har han taget hensyn til, at den notits, som omfatter årene 1048-1051, faktisk bliver inddelt ved årstalsangivelser i marginen, mens Ellen Jørgensen opfattede den som én sammenhængende tekst for året 1048 og ikke gengav de marginalt anbragte årstal. Men til gengæld tilslører den valgte udgivelsesform denne notitsstype, som er meget karakteristisk for de ældre dele af Annales Lundenses: lange, fortløbende tekster, som omfatter adskillige år, men hvor årstallene blot er løst angivet i marginen, uden at den sproglige sammenhæng bliver brudt. I udgaven splittes disse tekster op under de enkelte år, således at de fremtræder som sekvenser af »klassiske«, løsrevne årbogsnotitser. Denne fremgangsmåde er imidlertid uheldig, fordi den ofte gør årbogens årstalsangivelser mere præcise end håndskrifterne tillader. Det gælder f.eks. notitsen for 1050, som Kroman anser for at begynde med »Magnus rex obiit in nauibus«, endskønt årstallet i Erfurthåndskriftet først står ud for de sidste ord i denne sætning, som på grundlag af dette håndskrift nok så naturligt kunne henføres til 1049. Denne falske præcision bliver så meget mere vildledende, som dr. Kroman her (som adskillige andre steder) anfører varianter i årstalsangivelserne fra andre håndskrifter på en vanskeligt gennemskuelig måde. De mangler, som forekommer i det tekstkritiske apparat, er specielt alvorlige, når de vedrører årstalsangivelserne. Således fremgår det ikke, at årstallet 1267 som nævnt mangler i Erfurthåndskriftet, det eneste, som rummer en notits for dette år.

Gennemgangen af Annales Lundenses kunne fortsætte, men det turde al-

lerede være klart, at dr. Kromans udgave af denne årbog tilslører hele årbogens tilblivelsesproces. Den yder således ikke nogen hjælp til et dyberegående arbejde med teksten, mens den må betragtes som direkte vildledende for den almindelige benytter.

Det er vanskeligt at se, hvilke forskningsmæssige interesser, en sådan udgave skal tjene. Det er ikke blevet tilstræbt at gengive én af de bevarede middelalderlige tekstversioner som et vidnesbyrd om en tilstand, hvori årbogen med sikkerhed kan vides at være blevet benyttet. Formålet har snarere været at rekonstruere årbogens »urtekst«. Den tekst, der er udgivet, ligger imidlertid langt fra dette mål, som næppe ville kunne begrunde udeladelsen af Lejrekrøniken og slet ikke opsplitningen af den ejendommelige tekst under 1287. Udgaven er således lidet anvendelig for en undersøgelse af årbogstekstens tilblivelse og overlevering. Og i realiteten opfylder den heller ikke de krav, man kunne stille til den m.h.t. etableringen af sikre enkeltdata til brug for rekonstruktionen af historiske begivenhedsforløb. Dertil er ikke mindst behandlingen af årbøgernes årstalsangivelser for unøjagtig, som bl.a. opsplitningen af den lange 1287-notits viser det.

Meget af den anførte kritik falder ganske vist tilbage på de ældre udgaver, som dr. Kroman har ladet være retningsgivende for sit arbejde. Men at der kan rettes en sådan kritik mod pionerarbejder, som udkom for 60 år siden eller mere, er uundgåeligt; at den samme kritik skal kunne rettes mod en udgave, som er udkommet i 1980, er ubegribeligt.

Det havde været en enklere og mere reel løsning at foretage et fotografisk genoptryk af Ellen Jørgensens og Marcus Lorenzens udgaver, ledsaget af en oversigt over den senere forskning.

Det havde kunnet afhjælpe det øjeblikkelige behov for disse tekster, mens den påkrævede tidssvarende udgave blev udarbejdet. En sådan udgave er ikke blevet mindre påkrævet ved den foreliggende udgivelse.

Michael H. Gelting

Saxo Grammaticus. History of the Danes. Books I-IX. – Vol. I. English Text. Translated by Peter Fisher. Ed. by Hilda E. Davidson. – Vol. II. Commentary. By Hilda E. Davidson & Peter Fisher. (D.S. Brewer, Cambridge 1979 og 1980).

For de historikere, der ikke just kan skummelæse Saxos »Mørcke oc suare Latine«, findes der ingen fuldt tilfredsstillende oversættelse på nutidsskandinavisk. Deres behov må derfor dækkes af de mange optryk af ældre oversættelser, man kan få for tiden: Det danske Sprog- og Litteraturselskabs genoptryk (1967) af *Vedels Saxo*-oversættelse fra 1575 er historisk på sin egen måde, men ingen anvendelig opslagsbog. *Winkel Horns* oversættelse fra 1898 med illustrationer af Louis Moe (Vinten 1975), der på mange måder er den bedste, er vist ved at være udsolgt fra forlaget, men kan endnu opspores til en rimelig pris. Den »nyeste« oversættelse ved *Jørgen Olrik* fra 1908-12 er stadig på lager i en dyr trebinds udgave med træsnit af Sigurd Vasegaard (Gyldendal 1970/79). Det er karakteristisk for danske Saxo-oversættelser siden *Grundtvigs* fra 1818-22, at de er udgivet med henblik på at gøre Gesta Danorum til en folkebog, dansk nationalismes bibel. Derfor har vi adskillige Saxo-oversættelser med medrivende illustrationer, men ingen med et noteapparat, der kan tilfredsstillende historiske forskere. Olriks oversættelse udsendes oprindeligt ved »Udvalget for Folkeoplysnings Fremme« og havde til sit

brug en vis nødtørftig annotering. Men det karakteriserer nok Orlriks folkelighed, at Gyldendals nyudgave af hans tekst som eneste hjælpemiddel bringer en liste med oversættelse til nu-dansk af hans mange arkaiske og sære ord (for eksempel »Bugløb« = Diarré).

Der vil nok gå en rum tid, før Saxos aristokratiske nationalisme atter skønnes egnet til folkelig opbyggelse, og før danske forlag regner med at kunne udsende en salgbar nyoversættelse. Imens må historikere savne en brugelig håndbog, hvor en god dansk oversættelse ledsages af en kommentar, der bog for bog, motiv for motiv orienterer om forskningens nuværende stridspunkter. I denne situation kan danske historikere få stor glæde af, at der er taget initiativ til at udsende Saxo i to engelske oversættelser: Fra Oxford kan ventes en udgave af Saxos sidste syv historiske bøger ved *Eric Christian-sen*. Fra Cambridge er allerede kommet en mønstergyldig udgave af Saxos sagnhistorie, de første 9 bøger.

Peter Fisher har lagt vægt på »readability« i sin oversættelse. Derfor har han ofte måttet bryde Saxos lange sammenslyngede sætningskæder ned i to-tre engelske perioder. Hans oversættelse er fornøjelig at læse, ikke mindst fordi han kultiverer en fin sans for Saxos humor. For den, der har været vænnet til at finde Saxo indhyllet i en em af romantisk højtid og national tyngde, er det befriende her at træffe en Saxo, der er præget af lethed, klarhed og elegance, ja næsten af vid. Danske studerende, der er vant til at læse historisk faglitteratur på engelsk, vil næppe finde det svært at orientere sig i *Peter Fishers* tekst. Overblikket fremmes yderligere af, at der før hver af Saxos bøger bringes et kort referat af indholdet med en første introduktion til forskningen, mens sidetal i venstre margen henviser til *Orlik og Ræders*

udgave fra 1931 af den latinske tekst.

Hilda Ellis Davidson er først og fremmest kendt som ekspert i studiet af den nordiske mytologi, og hun har tydeligt taget initiativet til at få Saxos sagnhistorie genudgivet for at kunne tjene denne forskning. *Gesta Danorum* er jo i mangfoldige tilfælde den ældste kilde til myter og heltesagn på nordisk område. *Hilda Davidsons* kommentarer skal derfor tjene til at placere Saxos redaktion af de nordiske myter inden for hele det tilgængelige materiale, fra eddakovad og arkæologiske vikingefund til senmiddelalderlig islandsk lærdom. Samtidig giver hun sin ubesværede introduktion til en vidtforenet international forskning, der foregår på alle europæiske hovedsprog, på de skandinaviske sprog, på ny-islandsk og på hollandsk. Hver af Saxos anekdoter belyses ved et righoldigt opbud af mytologiske og religionshistoriske paralleller. Hvis nogen ellers skulle tvivle, gør hun det fuldstændigt klart, at Saxo overalt i sin sagnhistorie har arbejdet som kildeforsker, han har aldrig digtet frit, han har altid haft en eller anden form for belæg. Kun få steder kender vi i dag Saxos kilder, for eksempel *Sven Aggesøns* værker, og vi kan ikke med samme sikkerhed afgøre, om et særtræk i Saxos udgave af et heltesagn har foreligget i hans kilde eller skyldes hans egen bearbejdning; alligevel giver det mulighed for at indkredse det særprægede ved Saxos holdninger at se hans historier sammen med et så stort antal af deres paralleller.

Hilda Davidsons kommentar til sagnhistorien i Saxos *Gesta Danorum* har udpræget litteraturhistorisk sigte: hovedvægten ligger på at belyse Saxos forhold til de norrøne kilder uden at overse hans forhold til de latinske klassikere. Derimod gives der ikke retshistoriske noter til Saxos sagnagtige lo-

ve, skønt de ville vinde i forståelighed ved inddragelse af rimelige nordiske paralleller. I første bog fortælles det således om kong Skjold, at han blev truet på livet af sin egen frigivne og derfor gav en lov, der gjorde det muligt at tilbagetrække frigivelsen af en træl. Denne bestemmelse har paralleller i de norske love, der forbyder den frigivne at optræde imod sin forrige ejer i retslige eller politiske stridigheder, hvis han ikke vil miste sin nyvundne frihed. Flere steder fremhæves det, at Saxo er entydigt tilhænger af blodhævnspilten og fast modstander af at søge forlig i fejder; men det nævnes ikke, at dette syn kolliderer med Valdemarernes bestræbelser på at påbyde bøder i manddrabsager; og det antydes heller ikke, at Saxos rasende vrede mod at besegle forliget i en blodhævnfejde med ægteskab mellem de stridende slægter lader sig opfatte som en dulgt oppositionel kommentar til Valdemar den Stores forlig med Knud Magnussøn, sønnen af hans faders drabsmand, og hans ægteskab med Knuds søster, Sofie. Knud VI og Valdemar Sejr var frugter af en type ægtepagt, som Saxos sagnhistorie ikke tilsteder. I Hilda Davidsons kommentar er der ikke gjort forsøg på at belyse Saxos forhold til sine omgivelser, hans politiske holdninger eller samfundsyn. Skønt hendes værk således ikke i sit anlæg henvender sig til danske historikere, men til en international kreds af myteforskere, vil det komme til at tjene som et fortrinligt arbejdsredskab for den, der vil studere Saxo som Valdemarernes officielle ideolog, som ærkebiskop Absalons talerør og som samfundskritisk moralist. Netop sagnhistorien giver Saxo en mulighed for friere at placere vurderinger, han ikke åbent kan lade komme frem i de samtidshistoriske bøger. Derfor skal det her siges så stærkt som muligt, at

Hilda Ellis Davidsons og Peter Fishers udgave af Saxos sagnhistorie er det indlysende rigtige valg af opslagsværk for biblioteker og læsesale, der stiller håndbøger til rådighed for historiske forskere og studerende. Der vil gå lang tid, førend vi får noget bedre på dansk.
Rikke Malmros

Torben Grøngaard Jeppesen: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder.* (Fynske studier XI. Odense Bys Museer, 1981). 165 s.

Erik Arups læresætning, at det danske landbrugs historie er den inderste kerne i Danmarks historie, synes i 1970'erne at have fundet bekræftelse i en vid interesse for det gamle danske agrarsamfund. En helt central størrelse er i denne sammenhæng selve landsbyen; den og dens fællesskabssystem udgjorde rammen om bondens arbejde op gennem middelalderen og helt til landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede. Og lige siden denne store ombrydning af landsbyer har man i litteraturen diskuteret landsbybebyggelsens historie, herunder dens alder og omstændighederne ved dens opkomst. Ikke mindst vedrørende sidstnævnte problem har teoriernes rigdom stået i fascinerende kontrast til armoden på kildemateriale.

Disse forskningsvilkår er nu afgørende ændret. Med de bebyggelsesarkæologiske undersøgelser, som det fynske projekt »Landsbyens opståen og udvikling« har gennemført på Fyn i årene 1975-79, er der, når også en række jyske fund af jernalderboplads taget i betragtning, fremdraget data i et ikke tidligere kendt omfang, som giver mulighed for både at falsificere hidtidige teser og opstille nye. Den forelig-

gende bog, som har indbragt den ene af det fynske projekts ledere den historiske licentiatgrad, imponerer ved sin udnyttelse af materialets muligheder i begge de anførte retninger.

Forskningens standpunkt var for 20 år siden væsentligt influeret af stednavneforskningen. På dette grundlag antoges det, at flertallet af danske landsbyer havde en meget lang fortid bag sig på deres nuværende sted (lang pladskontinuitet). Landsbygrundlæggelsen syntes at kunne henføres til tre hovedperioder. En gruppe med endelser som -hem, -inge, -lev, -løse, -sted havde kontinuitet tilbage til folkevandringstiden i 5.-6. århundrede. Derpå var fulgt en pause indtil nye anlæg af byer på -by, -torp, -tofte, -bølle i vikingetiden, og endelig havde i højmiddelalderen store nyrydninger givet plads til landsbyer på -rud, -holt, -tved. Lederne af det fynske projekt, nærværende forfatter og E. Porsmose Christensen var bragt til tvivl om denne pladskontinuitetsteori gennem arkæologen C.J. Beckers introduktion af forestillingen om »den vandrende landsby« i 1971. Becker antager på grundlag af en række udgravninger af jyske bopladser, at jernalderens landsbyer forholdsvis hyppigt skiftede beliggenhed inden for et nærmere afgrænset område. Efter denne betragtning kan navnet meget vel have fulgt landsbyen rundt i bygden, og et gammelt navn er således intet bevis for lang pladskontinuitet.

Det fynske projekt har da valgt i stedet at gå den arkæologiske vej, idet dets forskningsmetode har bestået i at foretage omfattende feltgravninger i 11 eksisterende landsbyer og kontrolgravninger i to nedlagte landsbyer inden for et mikroundersøgellesområde på Nordøstfyn. Den elegante publikation præsenterer, smukt udstyret med kort, tegninger og fotografier, sine udgravningsresultater overskueligt og lettil-

gængeligt. Resultaterne, der baserer sig på keramik-kronologi, er overraskende. Gravninger foretaget i landsbyer af alle de tre nævnte stednavnelag giver samme resultat: Bebyggelsen synes at have ligget på sin nuværende plads siden 11.-12. århundrede, enkeltvis siden 10. århundrede, og ikke længere.

Samtidig er det påfaldende, at der kan påvises vikingetidslandsbyer i de nuværende landsbyers nærhed. Disse bopladser må anses for de middelalderlige landsbyers umiddelbare forgængere. Der kan således i bebyggelsen spores ikke en plads-, men en områdekontinuitet. Spredte udgravninger på Fyn uden for det egentlige undersøgelsesområde har givet det samme billede, således at der er grund til at regne med, at de vandrende landsbyer kort før eller efter år 1000 flyttede til en plads, hvor de stort set ligger endnu. Dertil kom i 13. og 14. århundrede endnu nogle nyanlagte landsbyer.

Forfatteren sammenstiller i et særligt kapitel disse resultater med fundmaterialet fra det øvrige nordvesteuropæiske lavlandsområde, herunder det øvrige Danmark. Den danske udvikling fremstår ved denne sammenligning som unik, idet jernalderudviklingen i det øvrige område er den, at man i Nordvesttyskland og i Holland som hos os kan konstatere en bebyggelses-ekspansion i 8.-9. århundrede efter et par tilsyneladende mørke århundreder med bebyggelsestilbagegang. Men medens dette syd for Danmark førte til anlæg af de stationære middelalderlandsbyer, vedblev de danske bopladser at vandre indtil o. år 1000.

Denne konstatering leder Grøngaard Jeppesen frem til hans endelige problemstilling: Hvorfor holdt landsbyen op at vandre? Dette anser han for det mest centrale problem i dansk ældre bebyggelsehistorie. Hvorfor stabi-

liseredes bebyggelsesbilledet på overgangen til middelalderen? Og hvorfor kunne landsbyerne nu blive liggende på samme sted gennem mange hundrede år, når jernalderens landsby gentagne gange måtte flytte?

I sin besvarelse af disse spørgsmål begiver forfatteren sig, fuldt bevidst utvivlsomt, fra udgravningsrapportens til den historiske årsagssammenhængs vanskelige gebeter. Hans kompagnon i det fynske projekt E. Porsmose Christensen har allerede 1977 budt på den forklaring, at det påviste bebyggelses-skift mellem vikingetid og tidlig middelalder hænger sammen med indførelsen af den i senere tid kendte regulerede landsby med toftesystem og bylag. Skiftet sættes af Porsmose i forbindelse med en landbrugsteknisk omvæltning, hjulplovens indførelse, der gjorde den nye faste struktur hensigtsmæssig. Mod denne fortolkning opponerer Grøngaard Jeppesen ved at afvise, at den regulerede landsby skulle være indført så sent som på overgangen mellem vikingetid og middelalder. Tværtimod tolker han spor af gærder på de jyske jernalderboplads som tegn på tofteafskærmning allerede før Kristi fødsel. Landsbysamvirket og dets toftesystem antages da udviklet under en tusindårig evolution siden ældre jernalder, af forfatteren betegnet som en mere »naturlig« forklaring end en pludselig indførelse.

Ved således at hævde, at det er en reguleret landsby, der udviser områdekontinuitet indtil o. år 1000 og derpå pladskontinuitet, står forfatteren tilbage med problemet at forklare ændringen. Det løses ved at pege på væksten i befolkningstal i vikingetiden og en deraf følgende overgang fra kvægavl til mere intensiveret agerbrug. »Sidstnævnte medfører en flytning af bebyggelsen til en mere central plads inden for det potentielle agerland«. Men

hvor overbevisende er denne forklaring? Det forekommer ikke anmelderen overvældende sandsynligt, at samtlige landsbyer før år 1000 lå på et sted, der var upraktisk for et intensivt agerbrug. Er forholdet ikke snarere det, at der ikke er noget overraskende i, at landsbyerne flyttede en sidste gang, for det havde de altid gjort? Det nye er, at de et par århundreder senere ikke flyttede igen.

En plausibel forklaring herpå er, som forfatteren er inde på uden at gå i dybden dermed, at der nu eksisterede en »social/politisk overbygning«. Denne havde brug for en fast struktur, som kunne pålignes afgifter af mange slags.

Med denne forklaring trænger uægtelig den slutning sig på, at middelalderlandsbyen mere er at opfatte som en udbytningsstruktur end som en produktionsstruktur. Det synes i hvert fald værd at bemærke, at middelalderlige landsbyomlægninger godt kunne finde sted, når de var i jorddrottens interesse; således er der, som det også nævnes i bogen, tegn på en landsbyregulering på Falster i kongemagtens regie omkring 1300. Det normale er imidlertid, at middelalderlige jordejere klammer sig til deres besiddelse som kilde til afgifter. Under den senmiddelalderlige agrarkrise kunne det endog ske, at jordens dyrkere døde eller rejste bort, så jordejerne måtte registrere landsbyen som øde; men de »nedlagde« den ikke: Beboerne kunne udvandre; men landsbyen fik ikke mere lov at vandre. Deri har Grøngaard Jeppesen utvivlsomt ret.

I kraft af sin eftertrykkelige påvisning af nogle grundstrukturer i vikingetidens og middelalderens samfund skal hans bog nok blive stående som et af vort århundredes væsentligste bidrag til dansk middelalderhistorie.

Helge Paludan

Det nordiske Ødegårdsprojekt: Publikation nr. 2. Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit. (I kommission hos Landbohøi- storisk Selskab, 1977). 341 s.

Det ejendommelige fænomen, at store strækninger af jord, der tidligere havde været under plov, i senmiddelalderen påny lå uopdyrket hen over hele Europa, har i vor tid påkaldt sig stor interesse. I 1969 besluttede de nordiske humanistiske forskningsråd i fællesskab at etablere et projekt til udforskning af forholdene på vore breddegrader, hvor ødelægningsprocessen syntes ganske omfattende. Som første resultat af arbejdet udsendtes 1972 en fællesnordisk forskningsoversigt (anmeldt i *Historie X*, s. 483).

Ødegårdsudvalget, der forestår projektets danske del, har nedsat fire studiegrupper for henholdsvis Sjælland, Falster, Nørrejylland og Sønderjylland. Udvalget af lokaliteter til nærmere undersøgelse er betinget af forekomsten af kildemateriale til problemstillingen. Derfor har Sjællandsgruppen koncentreret sig om forholdene i Hornsherred, den ret lange og smalle halvø mellem Roskilde fjord og Isefjorden. Resultatet af gruppens arbejde publiceres som den første fremlæggelse af konkrete forskningsresultater fra projektets danske del.

Da gruppens arbejde har været forestået af ødegårdsudvalgets formand Svend Gissel, har man fundet det naturligt tillige at indlede rapporten med en redegørelse for forskningsmetodikken i det danske projekt som helhed. Denne præsenteres gennem bidrag af en historiker (Svend Gissel selv) og eksperter fra disciplinerne stednavneforskning, arkæologi, geologi og geografi. Rapportens hoveddel udgøres af en omfattende fremlæggelse af gruppens iagttagelser vedrørende Horns-

herred samt visse dog meget forsigtige konklusioner af det iagttagne, idet arbejdets hovedsigte ifølge Svend Gissel har været fremstillingen af et fintmasket net af kronologiske data dækkende samtlige aspekter med relation til kriseforholdene. På den måde finder man at kunne yde bidrag til en forståelse af den senmiddelalderlige agrarkrisens årsagssammenhænge. Den systematiske behandling af disse er derimod udsat til en sammenfatning af de danske og nordiske punktstudier i en senere publikation.

Læseren må altså ikke vente i Hornsherredundersøgelsen at finde den fuldgyldige, aktuelle danske tolkning af dette hovedproblem i europæisk historievidenskab; til gengæld møder der ham et stort, nuanceret fremlagt materiale til diskussionen. Da fremlæggelsen dog naturligvis har krævet en strukturering, kommer flere perspektivrige konklusioner til syne i gruppens, ikke mindst formandens, formuleringer, og andre anes gennem ræsonnementerne.

At finde og genfinde rapportens mere generelle udsagn kan dog forekomme en tidrvøvend beskæftigelse. Det er vist nok en følge af den i øvrigt frugtbare kollektivitet, der så åbenbart har båret og inspireret gruppens arbejde. Det præger publikationen, at de mange eksperter har fået lejlighed til hver for sig og under navn at redegøre for deres disciplins bidrag til arbejdet. Man fornemmer, at projektlederens arbejde med at redigere bidragene sammen til en overskuelig publikation har været betydeligt; gentagelser og hinanden overlappende afsnit har ikke kunnet undgås, men gevinsten er en veldokumenteret redegørelse for eksperternes indsats.

Så veldokumenteret, at vi klart står med Danmarks hidtil grundigste præsentation af stof til belysning af hele

det middelalderlige agrarsamfunds økonomisk-sociale problematik i en lokalitet. Denne bog beskriver sit materiale så grundigt, at andre vil kunne gribe til det i andre sammenhænge og muligvis benytte det til noget helt andet. Det er meget værdifuldt, og projektet må alene af den grund siges at have været pengene værd.

Projektets arbejdsdeling har i grove træk været den, at baggrunds- og kausalforhold er betragtet som historikernes domæne, medens den til grund for alle ræsonnementerne liggende lokalisering af øde bebyggelser er foretaget ved tværfagligt samarbejde. Stednavneforskerne har her været af central betydning; deres indsats har især bestået i at prøve at identificere middelalderlige navne på nedlagte bebyggelser i senere perioders naturnavnstof, ikke mindst i forarbejderne til Chr. V's matrikel fra 1680'erne. Også de medvirkende arkæologer har spillet en vigtig rolle i denne sammenhæng. De har af økonomiske grunde måttet afstå fra fladeafdækninger af områder med formodet nedlagte bebyggelser, men har vundet ret sikre resultater ved at foretage overfladeopsamling af kulturlevn, først og fremmest lerkarskår. En metodisk betydningsfuld nyskabelse for historiske undersøgelser i Danmark har projektet skabt gennem sin inddragelse af statsgeolog Werner Christensen i arbejdet. Denne og Danmarks Geologiske Undersøgelser har medvirket på grundlag af den opdagelse, at jordprøver fra områder med nedlagte bebyggelser altid udviser et forhøjet indhold af fosfat. Ved at udtage jordprøver for projektet er det lykkedes med stor sikkerhed at lokalisere nedlagte bebyggelser, frem for alt den store landsby Kunderslev.

Denne udgør den største dokumenterede øde bebyggelse i Danmark. Af Hornsherreds 21 landsbyer havde i

højmiddelalderen kun 4 et større boltal end Kunderslev. Dens jorder kom til at udgøre hovedparten af herredets såkaldte oldenområde, der engang mellem 1370 og 1410 gik ud af drift som agerbrugsområde. Rapportens redegørelse for ødeområdets steds- og tidsmæssige afgrænsning går som omtalt i detaljer og er tilmed 3-dobbelt, idet der dels foretages en sognevis gennemgang af herredets 10 sogne, dels en præsentation af oldenområdet som et hele og endelig en behandling af de enkelte øde landsbyer.

Publikationens sidste tredjedel bærer overtitlen baggrunds- og kausalforhold; den dækker over en velskrevet enkeltafhandling af Per Raslow og Thelma Jexlev om områdets godsstruktur, som er karakteristisk ved en dominans af krongods og kirkegods, medens den verdslige adel spillede en mindre rolle i området. Selvejrbønder forekommer overhovedet ikke i kildematerialet fra Hornsherred.

Hertil følger sig tre vægtige afhandlinger af Svend Gissel om henholdsvis landsbystruktur, handels- og kommunikationsforhold og økonomiske forhold. Projektlederen gør en dyd af tilbageholdenhed med generelle konklusioner. Netop derfor må det være tilladt at gøre opmærksom på perspektivet i hans overvejelser vedrørende landsbystrukturen, idet det sandsynliggøres, at landsbyerne endnu i højmiddelalderen rummede gårde af meget ulige størrelse, og at der da fandtes et langt mindre udviklet landsbyfællesskab end det, man kender fra tiden efter agrarkrisen. Afhandlingen om økonomi peger klarere end de øvrige mod en almindelig konklusion på projektet. På rapportens sidste side hedder det, at meget tyder på, at Hornsherreds godsejere af rent økonomiske årsager, formentlig på grund af konjunkturerens skiften, i hvert fald fra midten af

1400-tallet gav kvægavlen en noget mere fremtrædende plads ved siden af agerbruget.

Sådanne ræsonnementer pirrer nysgerrigheden hos læseren, som jo i princippet må afvente projektets samlede konklusion. Måske med urette anes et noget snævert økonomibegreb med markedsforholdene som *deus ex machina*.

Det forekommer tankevækkende nu at se senmiddelalderens delvise ødelæggelser i bl.a. Hornsherred i lyset af de fynske landsbyudgravninger med tilhørende teorier om landsbyens opkomst. Hornsherred fremtræder da som et ekstremt tilfælde af en senere fase, hvor den jord, der var taget under plov ved landsbygrundlæggelserne, ikke længere brugtes til kornproduktion. Man må imidlertid mærke sig, at jorden forblev i anvendelse som produktionsmiddel, men nu som grundlag for kvægavl. Et yderst interessant perspektiv i projektets materiale ligger i påvisningen af, hvorledes de yderste landsbymarker ved såkaldte vangelag bragtes til at fungere sammen med oldenområdet som et stort permanent græsningsareal. Dette må pege i retning af at se den såkaldte agrarkrise blot lidt senere stadier som i væsentligt omfang en produktionsomlægning, der i en bestemt situation blev hensigtsmæssig. Det ejendommelige er da blot, at landsbyer, omend de nedlagdes reelt, bevarede på jordebøgernes papir, hvor de stadig anførtes med bolstørrelser o.l. fra den tid, hvor de fungerede som ramme om et agerbrug. Dette bør snarest ses som tegn på, at landsbyen ikke blot var en produktionsstruktur men også, og måske lige så fuldt, en appropriationsstruktur.

En af de mere generelle konklusioner, der trænger sig på efter Hornsherredgruppens og de fynske landsbyarkæologers undersøgelser, er, at den

danske bebyggelse var ganske labil, at bondesamfundets historie rummede stadige udsving og nyskabelser. Set i lyset heraf forekommer det som noget af en udfordring, at man har lokaliseret såvel Kunderslev som det nærliggende, noget mindre Krogstrup. Kunderslev hører efter stednavneforskerens opfattelse til de gamle landsbyer med lang fortid på pladsen, længere end man har kunnet konstatere på Fyn. Efter Hornsherredrapporten må den få status som noget af en nøgleby til den middelalderlige agrarhistorie. Hvor længe havde den mon ligget der, hvordan så den ud?

Måtte de, der disponerer over udgravningsmidler, kunne se perspektivet i at grave just i Kunderslev.

Helge Paludan

Olov Isaksson: *Vikingatidens ABC* (Statens Historiska Museum, 1981). 318 s.

Denne lommebog blev lavet i forbindelse med åbningen af British Museums store udstilling i Stockholm i foråret 1981 for at give alle interesserede et anvendeligt hjælpemiddel. Bogen indeholder en mængde informationer i korte artikler, skrevet og signeret af Sveriges førende specialister inden for faget.

Vi får ikke bare oplysninger om historiske personer, runestene, religion og enkeltfund, men også viden om de islandske sagaers hovedpersoner og forklaringer på begreber som artefakter, *sceatta*, urnestil, hundare og skeppslag osv. Givetvis er de længere artikler som dem om Birka, Hedeby, Island, handelskibe, runer og sværd bedre og mere instruktive, mens de korte ofte er altfor litotetiske. Især må man være forsigtig med at tro, at alle meddelte oplysninger er fakta og

kendsgerninger. Det er naturligvis vanskeligt i denne form at give udtryk for den store usikkerhed, der er inden for forskningen med alle dens forskellige teorier og tolkninger, men man kunne have sat et spørgsmåltegn hist og her for at markere usikkerheden i dateringer og udsagn. Billedmaterialet er instruktivt, og den afsluttende bibliografi, opstillet i temaform, virkelig fremragende.

Michael Linton

Per Lundström: »De kommo vida ... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland«. (Sjöhistoriska museet, 1981). 144 s.

»De kommo vida till Aifur« står der på en runesten fra 900-tallets slutning, som for hundrede år siden blev fundet på Gotland. Aifur var ifølge den byzantinske kejser Konstantin Porphyrogenetos navnet på en af fosserne i Dnjepr. En anden runesten fra øen taler om vikingers besøg i Grækenland, Jerusalem, Kalifatet og Island. De fantastiske billedsten, skattefundenes over 60.000 arabiske mønter og gravfundene vidner om store internationale kontakter – mest mod øst, man har sågar fundet spor af import fra Kina. Længe har man søgt efter en havneby, en markedsplads, fra vikingetiden. I 1963 opdagede man gennem systematiske undersøgelser med bl.a. fosfatprøver ved Statens sjöhistoriska museum i Stockholm, at der fandtes spor af forhistorisk bebyggelse ved Paviken i Västergarn sogn ved Gotlands vestkyst ca. 25 km syd for Visby. Placeringen af bebyggelsen ligner Hedeby ved Hedeby Nor, da Paviken er en langstrakt sø, der løber parallelt med kysten og har forbindelse med havet gennem en ca. 1 km lang å, Västergarnså. Uden for åmundingen findes en 1000 m lang og 20 m bred ringvold, der i høj grad

minder om voldene ved Hedeby og Birka og kan have bidraget til forsvaret af handelsvejen i vikingetid, men desværre savner man fund til belysning af datering og funktion. Selve bebyggelsen ved Paviken, der ligger ved søens østbred syd for Idån, blev undersøgt i årene 1967-73. Den har formodentlig dækket et areal på ca. 15.000 m², af hvilke man har udgravet 10% og registreret 10.000 artefakter, som vidner om jagt, fiskeri, husholdning, fritidsbeskæftigelser, våbenbrug, hestehold, smedie, ravslibning, glasarbejde m.v. Smykker, værktøj, ædelstene og keramik viser både indenlands produktion og stor import udefra. Formodentlig har vi her levn fra et skibsværft, det eneste af denne slags, der hidtil er fundet. Man har fundet grej til skibsbyggeri, som på en prik ligner det, man bruger den dag i dag. Som naturligt er, fandt man også sølvmonter, de fleste fra Kalifatet (af de 123 mønter var 119 arabiske fra perioden 700-970). Det ser ud til, at bebyggelsen har været i brug til ca. år 1000 – bopladsen gik altså til grunde en generation efter Birkas fald. Gennem talrige kulturhistoriske udblik til nyere og moderne tid giver forfatteren, der er chef for Statens sjöhistoriska museum, en udmærket basis for analysen af stedets forudsætninger og funktion. Nøgternt og sagligt fremlægger han sit materiale. Bogen er et godt eksempel på arkæologisk videnskab, når den er bedst. Billedmaterialet er usædvanlig smukt, kort og tegninger af høj karat. Til sidst diskuterer forfatteren Gotlands forsvarssystem: øens kaster, administrative inddeling og havnebaser. Indsat i en større sammenhæng virker det nærmest, som om Paviken har været en slags sæsonpræget marked, en teori man også har arbejdet med, når det gælder det ældste Ribe.

Michael Linton

E. Roesdahl, James Graham-Campbell, P. Connor og K. Pearson (Red.): *Vikingerne i England. (The Anglo-Danish Viking Project, 1981). 192 s.*

Dette imponerende katalog kan man have glæde af i mange år, især pædagoger på alle niveauer kan bruge denne udmærkede introduktion til vikingernes ekspansion. I korte, koncentrerede artikler informerer en række specialister, såsom f.eks. David M. Wilson, Else Roesdahl, James Graham-Campbell, Peter Addyman, Gillian Fellows Jensen, Kirsten Bendixen og Peter Sawyer om de vigtigste aspekter vedrørende Danelagen og vikingernes danske hjemland. De nye udgravninger i England viser os mere af skandinaverne som byboere end ude på landet, da man ikke der har fundet storgårde og landsbyer i stil med Sædding og Vorbasse i Jylland, der har kastet nyt lys over vikingetidens agerbrug. Richard Hall beskriver i afsnittet »Danelagens byer« vikingernes urbane bosættelse og beskriver de nye udgravninger, der viser en mængde nyt, spændende materiale.

Vikingerne befæstede mange byer – f.eks. Thetford, Cambridge, Northampton – og de overtog de gamle romerske forsvarsværker i York, som blev det vigtigste centrum. Her slog de mønter og grundlagde et stort marked. Fundene fra York og Lincoln bidrager med det meste materiale. Udgravningerne ved Flaxengate og Coppergate i Yorks centrum viser boliger, værksteder og en markedsplads med store internationale kontakter, som understreger Danelagens vidstrakte forbindelser: keramik fra Nordsyrien, elfenben fra Afrika, silke fra Orienten, rav fra Østersøen, hvæssesten fra Norge, lava-sten og keramik fra Rhin-egnen. Hver enkelt genstand fortæller historie, såle-

des viser to engelske sceattas (fra ca. 675-750), fundet i Dankirke ved Ribe, at der også har været forbindelse mellem Danmark og England før vikingetiden, hvad også andre fund peger på.

Efter hver artikel følger indholdsrigt analyserende beskrivelser af hvert enkeltfund, kompletteret med kunst- og kulturhistoriske udblik og informationer. Den nordiske ornamentik har sat sit præg på den engelske stenhuggerkunst, som demonstreres gennem en imponerende stor samling billedsten. Stenhuggerkunstens renæssance skyldtes sandsynligvis også, at man fandt afsætning hos den ny overklasse. Stenarbejderne såvel som de andre fund giver os et værdifuldt indblik i politiske grupperinger samt Danelagens økonomiske, religiøse og kulturelle forhold.

Michael Linton

M. Schou Jørgensen, O. Crumlin-Pedersen, J. Høstmark, M. Staack (ed.): *Vikingerne spor i det danske landskab. (Nationalmuseet, 1981). 52 s.*

Det er indlysende, at man bør se steder som Lindholm Høje, Fyrkat, Trelleborg og Vikingskibshallen i Roskilde, hvis man vil opnå et levende indtryk af vikingernes liv og færden. Denne lille instruktive bog vil gøre opmærksom på, at der også findes en række andre spor og minder fra vikingetiden. Selv om der ikke er synlige rester af fortidsmindet, vil de besøgende altid have glæde af at gøre sig fortrolig med landskabet: en rejse til vikingetidens mindesmærker vil være en udflugt til Danmarks smukkeste egne. Fortidsminderne er naturligvis bedst bevaret i de områder, hvor den moderne tid har gjort færrest indgreb i naturen. Men frem for alt må man ikke glemme at besøge

museerne. Mange danske museer, både store og små, har i de senere år nypåstillet deres samlinger af vikingetidsfund og lagt stor vægt på at vise fundenes sammenhæng med udgravningerne: fra Fyrkat bør turen gå til Sydhimmerlands museum i Hobro siger den ny rigsantikvar, som sammen med en række specialister såsom Steen Hvass, H. J. Madsen, Ole Crumlin-Pedersen, Else Roesdahl, Marie Stoklund og Th. Ramskou har sørget for korte, informationsrige og engagerede artikler om vikingetidens mindesmærker. Til det landskab, man vil beskrive, hører naturligvis også det gammeldanske, hvorfor man, som sig bør, opholder sig ved de ny spændende udgravninger ved Löddeköping i Skåne. Bogen er fortrinlig illustreret og selv ting, som kan være vanskelige at se i naturen, er nu lette at finde, takket være kort og planer. Det gælder f.eks. den såkaldte Troldborg Ring, en ringvold fra jernalderen, der ligger nord for den imponerende bro over Vejle ådal, dateret til Harald Blåtands tid. Kataloget afsluttes med en god litteraturliste samt fortegnelser over vikingetidens mindesmærker i landskabet og på museerne; man kunne her have ønsket sig, at også deres åbningstider havde været med. Det eneste man virkelig kraftigt kan opponere mod er formatet; denne lommebog kan ikke bæres i lommen. Brugere betaler gerne en tier ekstra for en mere handy udgave næste gang, den skal udgives samt et lidt større tryk af hensyn til alle interesserede pensionister og børn.

Michael Linton

Magnus Magnusson: *Vikinger!* (Lindhardt og Ringhof, 1980), 319 s.

Klaus Randsborg: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State.* (Duckworth, 1980). 206 s.

Else Roesdahl: *Danmarks Vikingetid.* (Gyldendal, 1980). 325 s.

Når det gælder bøger om vikingetiden, er vi kommet ind i myldretiden. Talrige bøger af svingende kvalitet ser dagens lys i disse tider, motiveret af den store interesse for perioden, der er blusset voldsomt op i de senere år. Også de nedenfor omtalte bøger er vidt forskellige, når det gælder approach, holdning til kilderne og videnskabelig karat. De vil alle formidle viden om vikingerne. Men man skal ikke nøjes med at formidle facts og resultater, man bør også formidle problemer og klart demonstrere den usikkerhed, der råder vedrørende tolkningen af kilderne, både de skriftlige og de arkæologiske; det sker desværre alt for sjældent.

Magnus Magnusson kender vel de fleste fra fjernsynets store vikingeserie, og i bogen fortæller forfatteren lige så levende og engageret som på skærmen. Her har bogen sin styrke, den kan levendegøre og sætte fantasien i bevægelse. Med forfatteren gør vi en rejse i hele det område, hvor vi kan finde spor af vikinger, og bogen indeholder et væld af gode billeder og kort; ikke mindst interessant er forfatterens forsøg på at rekonstruere vikingetidens håndværk og levendegøre dagliglivet ud fra fundene. De bedste afsnit er så afgjort, når forfatteren er på »hjemmebane«, dvs. fortæller om England, Island, Irland, Færøerne og Grønland, kvaliteten daler, når han bevæger sig ud på mere fjerne togter i Norden, Rusland og sydpå til Middelhavet og Orienten. Afsnittet om Grønland og Island bygger på de seneste videnskabelige resultater, og det afsluttende kapitel om erobringen af England 1066 er skrevet med både fortællerglæde og pædagogisk overblik.

Det værste ved Magnusson er dog hans mangel på kritisk holdning til de skriftlige kilder og arkæologernes hypoteser; han referer i de fleste tilfælde ureflekteret og uden at sætte spørgs-

målstegn ved de informationer, han har valgt at meddele. Helt ukritisk forholder han sig til de skriftlige kilder, og bogen indeholder lange citater fra islandske sagaer til belysning af en langt tidligere udvikling. Her studser en kildekritisk læser mange gange. Den magre litteraturliste vidner også om, at forfatteren ikke har søgt at fordybe sig i emnet. Men som appetitvækker er bogen udmærket.

Klaus Randsborg er en dansk arkæolog, der for nogle år siden forelæste om vikingetiden ved Washington University, St. Louis. Hans bog præges af dette, og han meddeler her sin viden i en slags compendieform, der indeholder en mængde informationer, baseret på de seneste års arkæologiske resultater. Dog bliver man ikke særlig glad for den type af informationer, som de engelsksprogede læsere her får. Randsborg ser nemlig ikke som sit mål at formidle kundskaber og videnskabelige resultater og problemer, men vil vække debat. Han opstiller en mængde hypoteser, som i og for sig er spændende og tankevækkende, men han er ofte ude på glatis, uden at han fortæller læseren, hvor glat denne is i virkeligheden er. Bogen er altså inspirerende for den, der virkelig er inde i alle periodens problemer, men farlig for den, der savner kendskab til vikingetidens kildegrundlag og den tidligere videnskabelige debat. At den udkommer på engelsk uden først at have været til grundig diskussion herhjemme er altså ikke særlig godt, for kun få kan se svaghederne i Randsborgs argumentation, internationalt set. Ligesom Magnusson har han en betænkelig vane med aldrig at sætte spørgsmålstegn. Han har en slags mønstermani og opstiller skema for en mængde fund, runesten og andet informationsmateriale – han finder linier, cirkler og sammenhænge, som er baseret på helt tilfældi-

ge fund – hvor vi ved, at billedet kan blive et helt andet ved nye fund, og at vor viden er yderst begrænset og problematisk. Denne trang til at systematisere alting gør kapitlerne om runestene, byerne, landsbyerne, agerbrug og handel diskutabel. De i undertitlen lovede synspunkter på statens opbygning er usaglige. Således skulle rytter- og våbengravnens placering i en stor bue uden om Jelling markere det veldanske kongedømmes grænseland. Her placerer Randsborg velstående »kongelige vasaller« med særlige militære beføjelser. Endda differentieres disse beføjelser alt afhængigt af, om den døde var gravlagt med rideudstyr eller med økse! At nå så vidt alene på grundlag af arkæologisk materiale er et dristigt forehavende. Ud fra ryttergravens placering i landet kan der i øvrigt næppe sluttes noget som helst angående Jellingkongedømmets udstrækning. Det er rigtigt, at ryttergravene – med lidt god vilje – kan siges at ligge i en stor bue uden om Jelling fra Danevirke op over øerne til Limfjordsområdet. Men dette gælder i så fald for alle våbengrave – uanset våbnets art. Ja, faktisk gælder det for grave og gravpladser i almindelighed. I henseende til geografisk fordeling er det interessante altså i virkeligheden, at der er påvist forholdsvis få grave i store dele af Midt- og Sønderjylland. Men netop her, i Jellingedynastiets kærneland, har der givetvis boet mange mennesker, også stormænd med fuldt rideudstyr. Randsborgs argumenter holder ikke, fundfordelingen må være helt tilfældig.

Ligeså diskutabel er hans afsnit om skattefundene og de politiske hændelser, der også bygger på et udvalg af fundene. Randsborg vil her bygge videre på Bolins og Skovmands arbejder, men hans tese er desværre uklart fremlagt, og hans konklusioner virker

ikke holdbare.

Randsborgs energiske forsøg på at skabe debat om vikingetiden må ses som noget positivt, men han kunne meget vel have nået dette mål gennem en lidt mere forsigtig måde at sige tingene på, så kunne man herhjemme opfatte hans bog som et virkelig seriøst indlæg i debatten.

Else Roesdahls bog om vikingetiden er ikke nogen gentagelse af ældre værkers fakta, men et helt nyt helhedsbillede af Danmarks vikingetid, der er baseret på de allerseneste resultater, ikke bare af udgravninger og fortolkninger af de skriftlige kilder, men også de nye aspekter på perioden, der er fremlagt af geologer, botanikere, klimaforskere og andre naturvidenskabsfolk. Det fortrinlige værk indeholder altså et væld af informationer og fakta. Ny problemstillinger ridses op, og forfatteren præsenterer mange nye og utraditionelle ideer til forklaring af vikingetidens økonomiske ekspansion, som f.eks. den handel med massevarer og landbrugsprodukter, hvis større indtjeningsmuligheder for bønderne må have givet sig udslag i øget lokalhandel. Samspillet mellem by og land bliver skildret på en fremragende måde, ligesom udviklingen af transportmulighederne i form af gode skibe med lastrum, som vi kan se det i Skuldelevskibene og den udbygning af vejnettet, vi har spor af i den vældige bro fra Ravning ådal. Broen stammer formentlig fra Harald Blåtands tid og Skuldelevskibene, som forfatteren selv har været med til at udgrave og skildrer med kærligt kendskab, vidner om, at der fandtes store skibe med lasteevne på op til 15-20 tons, velegnet til transport af store ladninger over åbent hav.

Det arkæologiske fundmateriale står hele tiden i centrum, og forfatteren redegør omhyggeligt både for ældre tiders videnskabelige diskussioner og

de sidste udgravningsresultater. Den letlæselige fremstilling er udmærket disponeret, således at læseren får en bred orientering om transportforhold, byer, landsbyer, gårde, landbrug, fiskeri, handel, håndværk, husflid, dagligliv, våben, volde, borge, religion, kunst. Forfatterens indgående kendskab til tidens forskellige materialer som sten, træ, læder og tekstiler og fortrolighed med håndværk og vikingernes hverdag gør kapitlerne om dagligliv, handel, kunst og religion til særdeles informationsrig og stimulerende læsning. Hun har også fået den fortrinlige idé at gemme afsnittet om udlandsforbindelserne til sidst i bogen, så læseren selv ud fra det arkæologiske fundmateriale og notitserne i udenlandske krøniker kan få et levende indtryk af de varer, impulser og rigdomme, som kom Danmark til gode i denne dynamiske periode.

Til bogens store fortjenester hører også forfatterens overblik over forskningen, som blandt andet kan ses i den omfattende litteraturliste, der sågar omfatter mindre artikler og forskellige tidsskrifter som Skalk, Hikuin m.v., samt forfatterens rige skat af ideer til nye emner, som bør tages op af forskningen. Således nævner hun, at der savnes samlede analyser af våbenfundene, og at Holger Armans syntese om forbindelserne mellem karolingerriget og Sverige godt kunne få en tilsvarende dansk behandling. Den letlæste form gør bogen velegnet til studium for lægmanden, og de fyldige litteraturhenvisninger i noterne gør den lige så velegnet på universitetsniveau. Man får lyst til at arbejde videre med problemerne. Som videnskabskvinde tolker Else Roesdahl kendsgerningerne med al den forsigtighed, som man kan kræve af en forsker, og hendes indlæg i debatten om kongemagten og »Trelleborgene« er velunderbyggede og velar-

gumenterede. I forbindelse med sine analyser af Fyrkat-udgravningerne har Else Roesdahl altid fremhævet »Trelleborgene«s civile præg, og hun understreger også dette nu samt hævder, at borgene stammer fra Harald Blåtands tid, hvilket kan sættes i forbindelse med kongens andre bygningsværker og kamp mod den tyske kejsermagt. På udmærket måde bliver også betydningen af de slaviske forbindelser belyst.

En gang imellem savner man mere indgående kommentarer til de skriftlige kilder, og det forbavser, at hun tager araberens At-Tartuschis skildring af Slesvig (?) for gode varer. Det er også synd, at forfatteren ikke altid henviser direkte til de skriftlige kilder i form af skjaldekvad og annaler; her må læseren nøjes med en henvisning til anden litteratur om vikingetiden, ofte på et fremmed sprog. Om end det er vældig fint, at forfatterens bog kan læses af alle og er fremragende pædagogisk udformet, generes man af den lidt tilfældige tiltro til læserens viden. Således ser forfatteren sig nødsaget til at forklare, hvad caries er, mens hun lader de vigtige begreber proveniensbestemmelse og kalibreret alder stå uforklarede, ligesom hun ikke altid oversætter fra latin. Ud fra fundene påstår hun videre, at det er en myte, at øksen var vikingernes våben par excellence, men har åbenbart glemt Bayeux-tapetets prægtige langskaftede økser.

Et solidt kendskab til vikingetiden og forskningen formidles her på fremragende måde.

Michael Linton

To Normanniske Krøniker. Oversatte og kommenterede af Erling Albrechtsen (Odense Universitetsforlag, 1980). 230 s.

Fhv. museumsinspektør Erling Albrechtsen fortsætter med denne bog den

række af oversættelser af frankiske og normanniske kilder til vikingetidens historie, som han påbegyndte i 1976 med samlingen *Vikingerne i Franken* og fortsatte i 1979 med *Dudo af St. Quentins Normandiets historie*. De to krøniker, som nu foreligger, hører begge hjemme i den seneste vikingetid. Begge er værker, som er affattet i Normandiet i tiåret efter slaget ved Hastings og Vilhelm Erobrerens erobring af England i 1066, og begge er de skrevet i kredsen omkring hertugkongen med det formål at forherlige ham og retfærdiggøre hans erobringer.

Vilhelm af Jumièges' *De normanniske hertugers bedrifter* er en moderniseret udgave af Dudos 70 år ældre værk, som bliver ført op til 1070. Vilhelm af Poitiers' *Vilhelm Erobrerens liv* koncentrerer sig derimod om Erobrerens egen regeringstid: den bevarede del af den ufuldstændigt overleverede tekst dækker årene 1047-1067. Ifølge sagens natur indtager skandinavernes krigeriske bedrifter en mindre fremtrædende plads i disse tekster end i de kildeskrifter, Erling Albrechtsen tidligere har oversat. Endnu i det 11. århundrede bestod der dog forbindelser mellem Normandiet og Skandinavien, som kunne føre skandinaver til at optræde på den nordfranske scene, og ikke mindst førte århundredets stadige kampe om herredømmet i England til gentagne kontakter mellem Normandiets og Danmarks herskere, lige fra alliancen under Svend Tveskægs Englandstogter til Svend Estridsens indblanding i oprørene mod Vilhelm Erobreren. Til disse forbindelser er de foreliggende to krøniker vigtige kilder. En oversættelse til dansk for et bredere publikum må derfor siges at være berettiget.

På den anden side spiller forholdet til Skandinavien en så forholdsvis underordnet rolle i disse tekster, og indre

normanniske forhold har så stor en plads, at det havde været ønskeligt, om indledningerne havde givet en noget bredere baggrundsorientering, end tilfældet er. Teksterne er ganske vist forsynet med realkommentarer i noteform, men da disse kommentarer nødvendigvis må være knappe og spredte, bliver teksternes nordfranske baggrund ikke tilstrækkelig belyst ad denne vej.

Selve oversættelserne er omhyggelig udført og gengiver den latinske tekst ganske nøje. Dette gælder specielt de fortællende passager, mens oversættelsen af de mere religiøst og litterært farvede afsnit har tendens til at blive for verdsligt præget (f.eks. p. 66, hvor meningen med »bonorum operum« bedre kunne gengives med »fromme gerninger« end med »værdifulde arbejder«, og »rettroende« ville være en mere korrekt oversættelse af »fide catholicus« end »kristen«).

Bogen er forsynet med enkelte illustrationer, et tillæg med stamtavler, register, samt en liste over citeret og benyttet litteratur (først og fremmest kildeudgaver). Litteraturlisten er ikke ganske up to date, f.eks. bør Orderic Vitalis nu ikke længere benyttes i Le Prévosts udgave fra 1838-45, men i Marjorie Chibnalls udgave med oversættelse i Oxford Medieval Texts (1969 ff). Som udgangspunkt for videre studium af Normandiets historie er litteraturlisten næppe egnet; den omfattende engelske forskning omkring normannernes erobring af England og Vilhelms styre er således ikke anført.

Det har imidlertid ikke været Erling Albrechtsens tanke at udarbejde et omfattende videnskabeligt værk. Hans mål har været at gøre to vigtige kildekrifter tilgængelige for et dansk publikum, og dette mål har han fuldtud nået.

Michael H. Gelting

Regesta Norvegica IV-V. Utgitt for kjeldeskriftfondet av Erik Gunnes og Halvor Kjellberg (Norsk historisk Kjeldeskrift-Institut, Oslo, 1979). 515 og 526 s.

Hvis det norske regestværk skal sammenlignes med det danske, som udkom for over 100 år siden, har det flere fordele, fordi det har kunnet drage nytte af den mellemliggende tids erfaringer. Det bringer foruden et udtoget oplysninger om originalen, om den er et diplom, en kopi eller en afskrift, meddeler hvor aktstykket er trykt, og om det er registreret. De to bind omfatter tiden 1320-1350 og indeholder i alt 2496 numre. Indledningen gør rede for gengivelsen af navne. Der er ikke fulgt nogen fast regel, og tilnavne er ofte bragt i en tilnærmet moderne form, vist for at gøre værket brugbart for en større kreds. Adskillige diplomer har fået ændret deres datering, hvorom der nærmere oplyses i en liste i begyndelsen af hvert bind. Brevudtogene bringes på nutidens norsk, som gør det let for skandinaver at benytte værket, men ikke er imødekommende over for forskere i andre lande, der ikke kan undgå at anvende det, ligesom man savner, at den originale datering ikke anføres, men pladshensyn har vel været bestemmende på dette punkt. Til gengæld er man taknemmelig for, at hvert bind afsluttes af et fælles person- og stednavneregister og et sagerregister. Det sidste er det vanskeligste at udføre, så det er udtømmende, og må næsten opfattes som en straf, der pålægges udgiveren, fordi der altid kan rettes indvendinger mod det, men her synes det at give en god orientering i det brogede stof.

Det er ikke overraskende, at en mængde af stoffet findes i danske biblioteker og arkiver, og at adskilligt allerede er trykt i danske værker, skønt

Norge og Danmark ikke havde kongefællesskab i den tid, de to bind omfatter, men til dansk historie bringer det ikke meget nyt. Ud fra nogle stikprøver kan en enkelt ting anføres. 1343 nævnes danskeren Nicolaus Drukken som procurator for den engelske nation ved universitetet i Paris. Der kendes så lidt til danskes deltagelse i det akademiske liv i middelalderen, at enhver ny oplysning er velkommen. Det fortjener også at nævnes, at tilnavnet plogpenning optræder i et testamente fra 1349, og især opregnes adskilligt stof, der også har værdi for dansk kulturhistorie, men her skal man søge til originalerne, som regesterne henviser til.

En udførlig anmeldelse er først på sin plads, når værket er afsluttet, men allerede nu kan det fastslås, at det rydder op i gamle fejl, og alene dette gør det til et værdifuldt hjælpemiddel.

Helge Søgaard

Aksel E. Christensen: *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*. (Gyldendal, 1980), 308 s. 16 s. seglkatalog og med kroningsdokumentet og unionsbrevet fra 1397 i faksimile.

Ideen til dette oversigtsværk stammer helt tilbage fra 1950'erne, da nordiske historikere i fællesskab planlagde udgivelsen af en grundbog i Nordens historie. Desværre kom skibet kun på beddingen og blev aldrig søsat. Kalmarunionen har imidlertid altid været en af forfatterens hovedinteresser. Her tager han stilling til forskningens resultater gennem tiderne og analyserer en række problemer, dog uden egentlig at fremlægge nogen syntese. De omdiskuterede kalmarbreve og et stort seglkatalog kompletterer bogen, men man savner i fremstillingen en direkte brug af disse udmærkede bilag.

Den bog, som i senere tid har sat sig

særlige spor i professor Christensens analyser, er Herman Schücks epokegørende arbejde *Rikets brev och register* (1976), som imødegår Ingvar Andersons tese om, at diplomerne kun tilfældigt var bevaret, og at Sveriges historie i middelalderen måtte skrives på grundlag af det litterære materiale. Schücks tese er den modsatte: det kilde-materiale, der emanerer fra den middelalderlige svenske regeringsmagt, er ikke et værk af tilfældigheder, men et produkt af et rationelt forløb. Ingen kan skrive politisk historie uden grundigt kendskab til arkivernes opståen og vedligeholdelse. Man må håbe, at tilsvarende analyser bliver foretaget vedrørende det danske arkivmateriale; her kan vi se, at Christensen virkelig kan bruge Schücks resultater til at nuancere og omvurdere tolkningen af de enkelte dokumenter.

Man må karakterisere afhandlingen som en universitetsbog, selv om forlaget betegner bogen som en »almen læselig fremstilling«. Godt nok er bogen skrevet på et letlæseligt og enkelt sprog, men Christensen kræver meget af sine læsere. Det forbavser således, at forfatteren ikke giver en samlet bredere orientering om den omfattende forskning og det spinkle kildemateriale. Forskerne bliver kun nævnt ved navn og for ældre generationers vedkommende med deres levetid, men man får i bogens begyndelse intet at vide om deres helhedssyn, de dukker sporadisk op hen ad vejen i forbindelse med deres syn på detailproblemer. Om kildematerialet får læseren næsten intet generelt at vide; her kunne en fremstilling baseret på Erslevs »Studier til dronning Margrethes historie« (som savnes i litteraturlisten, ligesom Poul Enemarks *Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad* heller ikke er nævnt), have været læseren til god hjælp. Det er mærkeligt, at Christensen ikke giver

læseren en antydning om, hvad Schücks hovedtese går ud på, og hvordan dennes helhedsopfattelse i fremtiden må påvirke analysen af hele kildekomplekset.

Det er altså ikke let for ikke-specialisten at få greb om fremstillingen i bogens to første afsnit. Forfatteren kaster sig i begyndelsen af bogen in medias res og behandler den nordiske politiske situation omkring 1319, hvorunder han analyserer begrebet »nordisk union« og konstaterer, at det ikke vil være muligt at fremdrage det mindste element af en konstruktiv nordisk unionspolitik eller idé-baggrund. Der var heller ikke plads til den adelsskandinavisme, som mange siden 1800-tallet har sværmet for – unionen var i stedet en nødvendighed i kraft af en dynastisk tilfældighed. Derefter behandler Christensen den internordiske politik 1332 til 1397 i en lidt fragmentarisk fremstillingsform, eftersom han kun opholder sig ved selve unionsproblematikken. Han konstaterer, at de nordiske enhedsbestrebelse længe er rent monarkiske, først i og med mecklenburgernes angreb på Sverige og Hansaens på Danmark i 1360'erne er der skabt en mere gunstig grobund for en nordisk fælles udenrigspolitik. Herunder kan forfatteren som andre før ham også tilbagevise Schreiners tanke om, at Norge skulle have gennemført en konsekvent unionsfjendtlig politik.

Så afgjort bedst er kapitlet om selve unionsmødet, her har Christensen været i sit es og vi får en engageret, levende og grundig analyse af både kildemateriale, tidligere historieskrivning og forskning, altså det jeg efterlyser i bogens første afsnit. Efter en omtale af Kalmarmødets baggrund og modsætningerne mellem den monarkiske og aristokratisk-konstitutionelle politik gennemgår forfatteren den omfangsrige historieskrivning og forskning om

unionsmødet, dvs. Huitfeldt, Olaus Petri, Messenius, Georgii, Lager-Bring, Jahn, Geijer, Paludan-Müller, Fryxell, Erslev, Rydberg, G. Carlsson, L. Weibull, Lönnroth, Schreiner og Koht. Derefter gennemgår forfatteren punkt for punkt de to unionsdokumenter. Særlig interessant er forfatterens betoning af, at Dronning Margrethe i kraft af unionsbrevet havde sikret sig positiv accept af den varige union og undgået en åben storpolitisk konflikt med aristokratiet. Men siden hævnedet sig, at dette ikke blev erstattet af en lovformelig vedtaget unionsakt, konstaterer forfatteren.

Christensen påpeger det uheldige i, at moderne forskning ikke i højere grad har beskæftiget sig med perioden mellem 1397 og oprøret mod kong Erik i 1430'erne, men her nøjes Christensen med på få punkter at uddybe synet på perioden vedrørende dokumenternes besegling, dynastipolitikken, konstitutionen samt undersøger, hvordan det unionelle kancellistyre fungerede. Den opmærksomme læser kan dog finde mange gode ideer til nye forskningsprojekter over, hvordan unionen blev udformet i den praktiske politik.

Her savner man dog i høj grad en mere omfattende analyse af de tre rigers rigsrådspolitik, skattepolitikken, konflikten med holstenerne og østersøpolitikken. Christensen burde også her have ladet sig inspirere mere af Schücks analyser og kigget lidt nærmere på de danske arkiver, og hvordan diplomerne er blevet bevaret.

Bogens sidste afsnit berører oprørene mod kong Erik. Her udgår Christensen som naturligt er fra Lönnroths helhedssyn og kompletterer dette med Schücks resultater og egne synspunkter på udviklingen. De sidstnævnte er dog i alt for høj grad præget af forfatterens nu forældede synspunkter fra bo-

gen Kongemagt og aristokrati (1945) og den meget upræcise artikel om Erik af Pommerns danske kongemagt i Scandia 1951. Forfatteren har helt undladt at komme ind på den danske rigsrådspolitik, og det er mærkeligt, at forfatteren opererer med det for længst afdøde begreb *adelsskandinavisme*.

I forordet udtaler Christensen, at han har taget mest muligt hensyn til den i de sidste årtier fremkomne forskning uden dog at ændre helhedsopfattelse. I mangt og meget fremstår bogen dog som en apologi for hans egne synspunkter. Alle gode ideer og synspunkter er heller ikke hans egne i så høj grad, som man får indtryk af.

Christensen bør også regne med, at andre forskere fremlægger deres synspunkter, debatten om unionen får aldrig en ende. Dette er kun godt, for herigennem viser forskningen sin livskraft og bidrager – som i denne bog – til, at vort syn på unionsproblemerne bliver mere nuanceret.

Michael Linton

Kai Hørby og Mikael Venge: Danmarks Historie 2, første halvbind. Tiden 1340-1559. (Gyldendal, 1980). 356 s.

Bind 2 af Gyldendals Danmarks Historie – således bliver man vist nødt til at betegne den af Aksel E. Christensen m.fl. redigerede nye Danmarkshistorie for at adskille den fra de andre med samme titel, der ligeledes er redigeret og forfattet af et team af historikere – er blevet så omfangsrigt, at det har måttet deles i to halvbind, med indholdsfortegnelse i begge og den såkaldte bogliste (bibliografien) i det andet. Der er dog ingen grund til at laste redaktionen for denne sprængning af de planlagte rammer, fordi bindets store omfang især skyldes, at litteratur- og kildeoversigterne (specielt Ladewig

Petersens i 2. halvbind) er gjort mere omfattende og ræsonnerende. Det betyder, at bind 2 er blevet et endnu bedre værktøj, end allerede bind 1 var, for den, der vil studere Danmarks historie. Hertil skal føjes, at når selve fremstillingen også fylder noget mere end førstebindets, er det ikke, fordi forfatterne breder sig urimeligt, men fordi redaktionen ved affattelsen af førstebindet øjensynlig ikke fik lagt sig fast på, hvor bred fremstillingen skulle være. Helge Paludan skrev langt mere komprimeret end de to andre forfattere, som synes at have tiltaget sig den plads, de havde behov for. I bind 2 har man derefter givet alle forfattere rimelig plads. Bidragende til omfanget af bind 2 er måske endelig, at stoffet er mere omfattende; i hvert fald fylder boglisten 81 sider imod blot 44 i bind 1.

Det har været redaktionens princip at give de enkelte forfattere megen frihed med hensyn til både disposition og indhold. Forfatterne har brugt denne frihed, og redaktionens løfte om ved henvisninger at gøre opmærksom på forbindelser og afvigelser imellem dem har ikke altid været nemt at indfri. Nærværende binds noget vilkårlige skel ved året 1523 giver ganske vist ikke læserne væsentlige vanskeligheder, men det gør til gengæld skellet mellem bind 1 og 2 ved 1340. Til forklaring af den danske kongemagts sammenbrud op til 1332 inddrog Paludan som en hovedfaktor den senmiddelalderlige agrarkrise, der var tale om »et samfund med svigtende produktionsevne«. Hørby starter sin skildring med at fastslå, at »det pantsatte Danmark var ikke noget fattigt eller vanrøgtet rige«, og i et senere kapitel om ødegårdsproblemet arbejder han på at få ændret landbrugskrisen til en »velstandskrise«. Forskellen mellem de to forfattere er – det skal medgives – så evident, at redaktionen ikke behøver at kommen-

tere, men jeg vil dog fremhæve det urmelige i det samlede resultat, især i betragtning af, at det først og fremmest var efter 1340, at krisen virkede.

Hørby behandler perioden fra Valdemar Atterdag til Christian II. Det må nok siges, at det på mange områder er en periode, som moderne dansk historieforskning har forsømt, især savnes de prægnante syntesefremstillinger, som haves for ældre middelalder (Arup, Hal Koch, Aksel E. Christensen 1945, Skyum-Nielsen). Hørby griber derfor tilbage til Erslevs skildring i Danmarks Riges Historie II, pointerer endda, at hans fremstilling ikke kan afløse Erslevs syntese, men har til opgave »på en række punkter at konfrontere nyere forskningsresultater med ældre syntetiske fremstillinger, eller omkring nogle centrale spørgsmål at tage kildernes problematik op til ny vurdering«. I øvrigt disponerer han nøje sin tekst efter Erslev: den centrale fremstilling gælder den politiske historie, mens et særligt afsnit behandler »stat og samfund«, svarende til Erslevs afsnit betitlet »samfund og stat«.

Det er en krævende, ja enorm opgave at give en skildring af dansk historie i så omfattende en periode som senmiddelalderen og vel at mærke med de krav, som nærværende publikation stiller til forfatterne om også at redegøre for forskningen. Kai Hørby er så godt rustet som nogen til dette arbejde, han har publiceret adskilligt, som direkte eller indirekte vedrører perioden og har i sin undervisning på Københavns Universitet givetvis gennemprøvet det meste af det, som han fremlægger her. Det ses især ved de annoncerede kildeanalyser, f.eks. af aftalerne i foråret 1340, landefreden 1360, unionsdokumenterne 1397, danehofdommen i 1413 om Slesvig, Christian I's bekræftelse af Constitutio Valdemariana. Af bredere problematikker, som tages

selvstændigt op, skal nævnes statens finanser under dronning Margrethe. Hørbys vurdering her er til dels inspireret af (til dels i opposition mod) Michael Linton og Beate Losman, men når han (s. 136) fremdrager de tre- eller flerkantede godstransaktioner mellem Roskildebispens, Lungerne og dronningen, bygger han unægtelig på et grundigt kendskab til kilderne. For litteraturoversigterne gælder, at den udmærkede gennemgang af forskningen suppleres med en påpegning af, hvor denne ikke strækker til, hvor der ligger opgaver og venter på den kommende forskning.

Sammenfattende må anmelderen udtrykke sin beundring for det store og værdifulde arbejde, som Kai Hørbys afsnit af Gyldendals Danmarks Historie repræsenterer. I det følgende skal søges fremdraget det karakteristiske ved denne fremstilling af dansk senmiddelalder, mens der sluttes af med nogle kritiske bemærkninger.

Det er helt klart, at den politiske historie, og det vil sige statsmagtens, kongemagtens historie, har forfatterens hovedinteresse. Valdemar Atterdags historie behandles som følger: Forhandlingerne i foråret 1340, som førte til Valdemars indsættelse som konge; krigen 1341-43, som gav kongen sikkert fodfæste på Sjælland; salget af Estland 1346, som skaffede kongen penge og svogeren i Brandenburg hans medgift; Valdemars engagement i europæisk politik 1349-50; indløsningen af Danmark, slotshovedsmændenes stilling, kongens rådgivere og hans brug af rettertinget (imod adelen); landefreden 1360, en kontrakt mellem konge og folk på baggrund af kongens militære sejre over holstenere, sønderjysk hertug og jyske stormænd. Kapitlerne for tiden efter 1360 er betitlet Skånes generhvervelse, Gotlands erobring, første Hansekrig, balancepolitik

i Norden, anden Hansekrig samt freden i Stralsund.

Om end det skal medgives, at Hørby bringer en fortræffelig, kortfattet karakteristik af Valdemars forhold til stormændene før 1360 («Vilkårene for kongens indenrigspolitik var fejdens vilkår», s. 39), giver hans skildring i øvrigt meget ringe plads for forholdet mellem kongen og de forskellige stænder og grupper i samfundet. Kongens samarbejde med Roskildekirken anføres og i forbifarten ligeledes et par oplysninger om den jyske stormandsopposition, men ellers må læseren gå til afsnittet om »stat og samfund« for at få at vide, at Valdemar samarbejdede med paven på den danske kirkes bekostning, at den jyske opposition måske var utilfreds med slotforleningspolitikken, og at rådet stadig var kongens råd fremfor rigets. Dette er jo helt centrale oplysninger til den indenrigspolitiske historie, jeg vil endda mene, at vi også havde haft brug for en diskussion af, hvem der udgjorde Valdemars magtbasis i Danmark.

Når disse i eminent grad politiske forhold ikke medtages i skildringen af den politiske udvikling, er det naturligvis dels et spørgsmål om, hvordan stoffet skal disponeres. Blot må det påpeges, at det i afsnittet om stat og samfund, som skal dække hele senmiddelalderen, er meget vanskeligt at konkretisere enkeltforhold så meget, at de kan bruges til den politiske historie i et kortere tidsrum. Dels er det et spørgsmål om, hvad forfatteren ønsker, og hans hovedinteresse er som nævnt kongemagten, statsmagten; det er karakteristisk, at Erslevs »samfund og stat« vendes om til »stat og samfund«, og at formålet med dette afsnit defineres som en beskrivelse med særlig henblik på kongemagtens forhold til indbyggerne (s. 62). Men specielt koncentrerer forfatterens interesse sig om

udenrigspolitikken. Herefter er der ikke plads til at nuancere »vilkårene for Valdemars indenrigspolitik« med en oplysning om, at landefreden af 1360 i praksis ændrede lidet i forholdet mellem kongen og de jyske stormænd. Lad mig som endnu et eksempel på prioriteringen af stoffet anføre, at Christian I's udenlandsrejse får en langt mere fremtrædende plads end bondeuroligheder og bonderejsning 1439-41, som kun interesserer forfatteren for deres eventuelle sammenhæng med de politiske begivenheder på fyrsteniveau.

Om bønderne et par kritiske bemærkninger. Mens der i afsnittet om »stat og samfund« findes udmærkede kapitler om handel, byer, kirke, folketal, landbrug, konge og adel, konge og kirke, er der intet selvstændigt kapitel om bønderne. Resultatet er, at kongemagtens voksende kontrol med selverjerne er unævnt, forsøgene på at stavnsbinde fæsterne allerede i 1370'erne ligeledes. Til gengæld tildeler Hørby herremændene birkeret over deres fæstebønder i 1466 (s. 193), en ret som først blev almindelig langt senere og selv da kun opnåedes ved privilegium til den enkelte godsejer. Ukritisk (og dermed aldeles ukarakteristisk for forfatteren) og meget vildledende er en bemærkning i litteraturoversigten s. 121, hvor det anbefales at læse en afhandling vedrørende hoveriet i det 18. århundrede, fordi der savnes oplysninger om hoveriet i middelalderen!

Om fremstillingsformen en enkelt syrlig anmelderbemærkning. S. 96 diskuteres dyrket areal og middelalderlige jordmål. Til afslutning hedder det: »Vi må således erkende, at det foreløbig ikke er forundt os at vide, hvilket arealmål eller hvilken arealværdi der nøjagtigt skal forstås ved et bol eller en mark skyld«. Ordet »foreløbig« er udtryk for en forsigtighed, som er karak-

teristisk for forfatteren, men ordet er i sammenhængen her misvisende, fordi der aldrig har eksisteret et nøjagtigt mål for areal eller værdi. Udtrykket »forundt os at vide« er en underlig kunstlet konstruktion, som i den givne sammenhæng oven i købet kommer til at virke prætentivt. Eksemplet her er pilleret ud blandt flere lignende.

Michael Venge – som tidligere har beskæftiget sig indgående med Christian II's fald – har forfattet afsnittet »Tiden 1523-1559«, delt i to underafsnit »Middelalderstatens opløsning 1523-1536« og »Kongemagt og adelsvælde 1536-1559«. Den grundlæggende forskning for perioden til 1536 er gammel, leveret af C.F. Allen og C. Paludan-Müller samt af A. Heise (hvis betydning Venge fremhæver), bl.a. i Danmarks Riges Historie. For konge-adelsproblematikken efter 1536 er de centrale forskere Erslev, Arup og Astrid Friis.

Så kort et tidsrum som Venges behandling gælder, er det klart, at der hverken er behov for eller plads til en beskrivelse af »samfund og stat«; i øvrigt indledes bind 2b med en beskrivelse af samme »ved 1560«. Venge begrænser sig dog ikke ensidigt til den politisk-statslige historie. I forbindelse med det skånske oprør 1525 diskuteres deltagernes sociale rekruttering og den manglende direkte sammenhæng med den store tyske bondekrig 1525. I det følgende kapitel, kaldet »Den sociale spænding«, analyseres bøndernes utilfredshed, og det søges vurderet, hvorfor købstæderne forholdt sig rolige, når bortses fra deres tilslutning til reformationsbevægelsen.

Den politisk-statslige udvikling er dog hovedsagen. Der er en omfattende og god diskussion af, hvad der foregik på herredagen 1533; en ret kort, men god gennemgang af Grevens Fejde med fremhævelse af det meget sam-

mensatte i denne krigs karakter; en analyse af herredagen 1536 med redegørelse for de konfliktende historikeres opfattelse. Det er spændende læsning, Venge skriver godt, i korte helmeninger, ofte blot hovedsætninger med enkelte relative bisætninger, men aldeles flydende og letlæst. For tiden efter 1536 dominerer den politisk-statslige historie aldeles. Det er »den moderne stat«, som skildringen gælder, lensreformen, finansforvaltningens udbygning, i det hele taget statsfinansernes forbedring (statens indtægter her og i bind 2b vokser så meget, at det kan synes ubegribeligt, hvad middelalderrens konger levede af); dertil i forskningsoversigten især spørgsmålet om Christian III's personlige indsats som regent. Når bortses fra et kapitel om adelen, er der intet om samfundsklasserne, hverken om den nye gejstlighed eller f.eks. om den »ro«, der nu prægede bondestanden. Bind 2b giver som anført en skildring af samfundet ved 1560, men det her påpegede får Venges fremstilling til at virke noget usystematisk.

Bidragende til den velskrevne fremstilling er vel forfatterens engagement. Venge fremhæver ganske vist (s. 302), at nutidens kølige historiker ikke kan engagere sig i spørgsmålet om det moralsk forkastlige i løftebruddet over for Christian II i 1532. Men hekseforfølgelserne og standssamfundets ulighed byder ham imod (s. 330), så han må trøste sig med, at barbari også findes i nutiden, og med at regeringen efter evne søgte at værne borgere og bønder over for adelen (jf. også side 324f.). I virkeligheden kommer Venge her til at diskutere et problem, som vedkommer selv nutidens »kølige« historikere.

I sin anmeldelse af Gyldendals Danmarks Historie 1 (Historie 1978, s. 394) beklagede Olaf Olsen, at åndshistorien, litteraturen, lærdomshistorien,

kunsthistorien, den materielle kulturs historie blev negligeret. Uden helt at følge dette synspunkt skal det siges, at Venge godt måtte have skrevet et afsnit om heksene, og især, at det er ejendommeligt at læse reformationstidens historie – sådan hed det tidligere, og Venge kommer også flere gange til at bruge udtrykket – uden at få at vide, hvad reformationen er for noget. Hørby bringer på s. 108 (meget kort) nogle overordentlig vigtige oplysninger om den katolske kirkes mening og rolle i samfundet. Lidt udbygget kan den fremstilles således: Central var omsorgen for sjælens frelse, gejstligheden (bisperne, apostlenes efterfølgere, var de vigtigste personer) skulle belære de troende og forvalte sakramenterne (nådesmidlerne). Kirken var indstiftet på jorden til menneskenes frelse. Særlig udbygget i senmiddelalderen blev tanken om, at det enkelte menneske ved fromhedsgerninger, altså ved Guds tjeneste, kunne øge menneskehedens sum af gode gerninger og dermed købe menneskene Guds nåde.

Hos Venge er redegørelsen for reformationsideerne begrænset til: »Luther fornægtede værdien af sjælemesser og hævdede forkyndelsen af den hellige skrift som gudstjenestens vigtigste formål. Konsekvensen af denne tankegang måtte være, at den etablerede kirkes godsmasse ret beset var overflødig, eftersom den alene tjente til opretholdelse af altertjenesten« (s. 299). Det er måske forståeligt (hvis ordet sjælemesser tages helt teknisk som dækkende alle fromhedsgerninger og tjeneste til Guds ære), at klostre og eventuelt domkapitler skulle afskaffes. De sidste blev det i øvrigt ikke, en oplysning som er meget svær at finde i fremstillingen. Men oplysningen om sjælemesserne forklarer i hvert fald ikke det ændrede syn på kirken som helhed og bisperne i særdeleshed. Det må

karakteriseres som en noget ensidig historieskrivning blot at strejfe reformationens ledende ideer på 5 linier for at kunne fortælle, hvorfor kirken kunne undvære sin godsmasse.

Man kan altid rette indvendinger imod fremstillinger med så bredt et emneområde som en periode af et lands historie. Det ville være mærkeligt andet. Mere grund er der til at udtrykke glæde over, at der er historikere, der forsøger at arbejde så bredt og tør delagtiggøre andre i resultatet. Derimod er der ingen grund til at rose forfatterne og endnu mindre redaktionen – som må have ansvaret – for bogens Danmarkskort (s. 40 og 248). I en anmeldelse i Historisk Tidsskrift 1980 (se s. 102) kritiserede jeg kortene i bind 1. I bind 2 har man forsøgt at forbedre kystomridsene, idet man for visse egne (Nordvestsjælland, Lolland, Nordfyn og Djursland) har tegnet dem op efter Videnskabernes Selskabs Kort fra 1770'erne, hvorved flere fjorde (Lamme Fjord, Rødby Fjord, Kolind Sund), som fandtes dengang og i middelalderen, kommer med. Men hvorfor er samme fremgangsmåde ikke brugt ved Amager og Limfjorden? Og hvorfor anfører kortene stadigvæk Kielerkanalen og Tange sø, som først er lavet ved opstemning af Gudenåen i 1920? Der er kun aftegnet én anden jysk sø, nemlig Stubbe Sø, som ikke var med i bind 1, men nu er medtaget, fordi den ligger på Djursland! Men man må vel rose redaktionen for, at Rønmø- og Sild-dæmningerne ikke er aftegnet. Regulære sjuskefejl er der også. Bolmensøen i Småland har nok tilløb, men dens afløb til Lagan mangler, og på kortet s. 40 er fæstegården Hillerød fejlagtigt markeret som herregård eller slot før 1536.

Det kan heller ikke siges, at formålet med kortet s. 40, som angiveligt

dækker perioden 1340-1536, er særlig klart. Der anføres mange købstæder, en del klostre og enkelte slotte og herregårde, men fuldstændighed er i hvert fald ikke tilstræbt, heller ikke for købstæderne. Læsere kunne herefter forvente, at det var de i teksten anførte lokaliteter, som medtoges på kortet. Heller ikke det er imidlertid tilfældet. Således savnes købstæderne Maribo og Mariager (som omtales s. 74. Mariager var dog næppe købstad); ligeledes herregårdene Ågard (s. 80) samt Vidtskøvlø og Vandås (s. 292). For at sammenfatte: Det er ubegribeligt, at den ellers så kompetente redaktion, der f.eks. har sørget for at præcist bibliografisk apparat, ikke har ment, at kortene falder ind under normerne for videnskabelig præcision.

Et register savnes stærkt.

Erik Ulsig

Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: *Danmarks Historie 2, 2. halvbind, tiden 1559-1648*. (Gyldendal, 1980). 344 s., kr. 325 for begge halvbind.

Ved at begrænse dette bind om »Adelsvælden« til blot perioden 1559-1648 har man opnået den utvivlsomme fordel, at de epokale år 1536 og 1660 for en gangs skyld ikke bliver *skel*, men problemer, hvis forudsætninger og følger vil kunne behandles i sammenhæng og af samme forfatter. Men uden på nogen måde at rette en kritik imod, *hvad* Mikael Venge har skrevet, må jeg slutte mig til ovenstående bemærkninger om de mangler, som den reformationshistoriske fremstilling udviser.

Da et »tværsnit« senest er givet af Kai Hørby i dennes senmiddelalder-skildring, er det følgerigt helt på sin plads, at dette halvbind indledes med en såre nødvendig introduktion samt en situationsbeskrivelse »Samfund og

stat ved 1560«, hvorpå i fem hovedafsnit følger indre og ydre udviklinger, indtil hele bindet afsluttes med en tilsvarende samfundsskildring »Danmarks situation ved midten af 1600-tallet«.

Nok har dette tidsafsnit to forfatterre; men det skal fremhæves, at de i den grad har formået at arbejde sammen, at det faktisk alene er takket være deres indledende note, at man kan finde spor af arbejdsfordelingen (korrekte vel: ansvarsdelingen?), idet Helge Gamrath især har koncentreret sig om de politiske institutioner og udenrigspolitik, medens Ladewig Petersen i højere grad tager sig af sociale og økonomiske problemer.

Stod skildringen i forrige halvbind endnu fortsat i Kr. Erslevs tegn, er vi nu på vej ned i Fridericias tidsafsnit, og som ikke mindst dennes elever især beskæftigede sig med administrativ og økonomisk historie, næsten aner man et »hul« i forskningen vedrørende den i snart generationer så upopulære udenrigs- og krigspolitik; men værket har dog heldigvis kunnet nå at henvise til Frede Jensens og Leo Tandrup's arbejder om henholdsvis Frederik II samt syvårskrigen og kejserkrigens forhistorie. At det (s. 481) »vel først i 1620'erne stod klart, at Gustav Adolfs Sverige uafvendeligt befandt sig på vej mod stormagtsstatus«, forekommer mig dog en lidt heldig, for ikke rent ud at sige tvivlsom formulering, hvis dobbelttydighed ikke passer sig i en håndbog.

Til indledningen hører et forsøg på at indkredse Danmarks folketal. Lejlighedsvis optræder som her en lidt vel stor forkærlighed for diagrammer og tabeller, der forhåbentlig alene skal betragtes som »illustrationer«, da de gerne savner kildeangivelse. Men yderst resigneret konkluderes, at selv antagelsen af 0,8 mill. indbyggere (og

det så sent som 1645) er med en særdeles bred usikkerhedsmargen; og derpå fastslås såre velgørende, at eksakte tal (for bestemte år) næppe heller er så væsentlige, da de talrige epidemier m.m. konstant bevirkede *fluktuationer* og det ofte af så betydeligt omfang, at det først og fremmest drejer sig om at indkredse niveauet, ikke et – givet tilfældigt – stadi i en uoplyst udvikling.

Men måske netop på denne baggrund virker det besynderligt, at fremstillingen tør operere med »et væsentligt befolkningspres i det 16. århundrede«, da for Jyllands vedkommende P. Thorsen for snart 100 år siden dokumenterede, at en tilsyneladende stigning i brugstal i stedet for at betyde øget opdyrkning (og dermed formentlig et voksende folketal) i mange tilfælde skyldtes forskelligt beregningsgrundlag, dvs. at man opnår højst forskellige tal, alt efter om der opgives skatteenheder eller decimanttal m.v. Og det virker næsten som stædighed fortsat at hævde et stigende husmandstal »vist især på Sjælland« (s. 379), og det ikke mindst efter den kritik, som bl.a. Skrubbeltrang (1978) har rettet, idet der indtil videre ikke er grundlag for at formode andet, end at det (NB i kilderne) stærkt øgede antal huse skyldes henholdsvis statens fiskalisme (anvendelsen af et stedse mere finmasket net til inddrivelsen af skatter) og godsfejernes iver efter at jordebogs- og dermed indtægtsføre stedse *flere* (i adskillige tilfælde vitterligt langt *ældre*) huse.

Det er ikke mindst adelsvældens begyndende godssystem, der står i centrum i fremstillingen, og det er en fordel, så klart denne er delt op i specialafsnit, såvel kronologisk som sagligt, hvert hovedafsnit fortsat afsluttet med den kommenterende litteratur- og kildegennemgang. Endelig og omsider har man opgivet at betragte agrarudviklingen som en jævnt fremadskriden-

de bevægelse, hvilket specielt får afgørende betydning for opfattelsen af fæstebondens forhold. Dvs. at den klassiske opfattelse af en fortsat og »fremadskridende undertrykkelse« her er afløst af en *brudteori*, idet et egentligt vendepunkt først antages at indtræde efter Christian IVs fejlslagne udenrigspolitik med påfølgende finansielt kaos: »Som helhed fik statens hastige og varigt stigende skattekrav således fra 1630-erne dybtgående, men ensidigt negative sociale virkninger for det danske bondesamfund; den sociale og økonomiske degradering af bondestanden, som kulminerede i 1700-årene, var indledt« (s. 510; jfr. også s. 548 om 1640-erne som »det definitive vendepunkt for det danske samfund«). Man må håbe, at dette fremtidigt vil virke som en betimelig advarsel ikke blot imod at skildre 17. århundredes bondestand på 18. århundredes vilkår, men også og specielt imod at betragte 16. århundredes (realiter endnu lidet kendte) bonde som blot og bar forløber for 17. århundredet.

I god overensstemmelse hermed hævdes det, »at tendensen til overgang til stordrift tog fart i 1630'erne«, dvs. på samme, ret sene tidspunkt (s. 509, jfr. s. 408). Vel citeres korrekt (efter Gunnar Olsen) antal nyoprettede, respektive nedlagte hovedgårde (hvilke frem til ca. 1600 groft sagt modsvarer hinanden); men når derpå opregnes det anslåede antal nedlagte bondegårde (uden forsøg på at anslå det muligvis lige så store antal nyoprettede bondegårde), vil dette ulykkeligvis kunne bidrage til fortsat at holde liv i forestillingen om adelsvælden som én lang bondegårdsnedlæggelsesperiode.

Mest ved vi selvfølgelig om kron- og adelsgods, og naturligvis har netop Ladewig Petersen her specielt kunnet trække på sine egne mange arbejder om overgangen »fra domæne- til skat-

testat«, på hvilken baggrund det virker næsten for beskedent (s. 553) at hævde, at »det helt grundlæggende forskningsarbejde« endnu forestår. Men det skyldes selvfølgelig især ønsket om at få de nu ret vel belyste danske forhold sat i relation til den internationale konjunkturudvikling (jfr. debatten om »det 17. århundredes krise«), idet 16. århundredes prisrevolution omkring århundredskiftet afløses af stigende priser, hvilket dengang som nu uundgåeligt berørte landbrugsproducenterne føleligt. Og trods omhyggelig omtale af f.eks. Christian IV's diverse merkantilistiske eksperimenter m.v. (med omfattende litteratur) har de kyndige forfattere ingen tilbøjelighed til at overvurdere disses betydning i det overvejende agrare danske samfund.

En hovedlinie bindet igennem (så selvfølgelig, at den ikke kan gentages ofte nok!) er *væksten* i administrationen og dermed af kildematerialet perioden igennem, storartet konkretiseret ved (s. 486) at bemærke, at medens Danske Kancelli i 1570-erne årligt havde ca. 500 (bogførte) ekspeditioner, var dette tal i 1630-erne firedoblet (jfr. hertil det af alle tidens kyndige velkendte fænomen, at Kancelliets Brevbøger indeholder stedse færre år pr. bind). Derfor burde man nok holde sig for øje, at de redeligt anførte, ofte grupvækkende skildringer af en udbredt forarmelse og et talstærkt proletariat (ved tidsafsnittets afslutning) ikke blot har en tidsmæssig sammenhæng med de krige, besættelser, epidemier m.fl. katastrofer, som fulgte i kølvandet på Christian IV's fejlslagne udenrigspolitik, men at de selvsamme årsager igangsatte en eskalerende skatteskrue og dermed en øget *arkivdannelse*. Vi har kort og godt intet til sammenligning velegnet kildemateriale fra tidligere perioder; i hvert fald turde en opgørelse fra Fuglse herred 1582 på 121

»værdigt trængende« over for 740 tien-deydere (s. 380) hvile på et helt andet, dvs. usammenligneligt grundlag.

Og vel opstilles en interessant hypotese om voksende skel i løbet af 17. århundrede *inden for* de enkelte stænder. Som København nu markant begynder at overfløje de i stigende grad stagnerende provinskøbstæder, og højadelens godsrigdom kontrasterer den lavere adels voksende forarmelse, ser vi, at bondestandens generelle nedtrykkelse ledsages af vidnesbyrd om »rige bønder« med rentebærende kapitaler; men man kan dog ikke lade være med at spørge sig selv, om ikke denne tilsyneladende voksende *differentiering* indenfor de enkelte stænder kunne skyldes, at vi først i løbet af 17. århundrede begynder at finde et materiale, der omsider så småt tillader os at komme *bagom* de velkendte stænderbetegnelser »adel, borger og bonde«?

Når vi (f.eks. s. 411) hører om en stærk gods-koncentration (dvs. 1625) inden for en fåtallig, om end skiftende kreds af højadelsmænd, en udvikling, der »forceres« fra 1580-erne, hvorved en talstærk lavadel *udskiltes*, afsvækkes dette dog heldigvis (s. 383), idet vi får at vide, at adelsgodset (man turde sige: selvfølgelig) aldrig havde været »helt jævnt fordelt« på standens medlemmer. Og såfremt de mindre sikre beregninger fra 1580-erne overhovedet tåler sammenligning med de vist ret sikre 1625-tal, turde den (vist blot lidt?) jævner godsfordeling ca. 1580 snarest repræsentere noget højst *unik* i Danmarkshistorien, og i så fald må det være dette, der kræver en plausibel forklaring, da for mig at se alt tyder på, at ejendomsfordelingen blandt adelen i senmiddelalder og på reformationstid var yderst ujævn!

Som ovenfor fremhævet behandles ånds- og kirkehistorien særdeles stedmoderligt; men når ortodoksien – til-

med i dens blomstringstid under Jesper Brochmand – kaldes »stivnet og livløs« (s. 546), turde tabet være til at bære. Større interesse vies tidens vitterlige forsøg på undervisningsreformer. Men med hensyn til den interessante »uddannelseseksplosion« (der ifølge gængs opfattelse var med til at omdanne adelen fra en kriger- til en lærd administratorklasse), er det næppe uvæsentligt at gøre sig klart, at forskningen i meget høj grad er blevet stående på et tidligere (og ofte noget tilfældigt) indsamlet materiale (in casu vedrørende adelige uddannelsesrejser), der – indtil nøjere studier foreligger – ikke tillader absolutte konklusioner, hvor umiddelbart rimelige disse end kunne forekomme.

En nydannelse af overordentlig stor værdi er Ladewig Petersens slutningsafsnit »Arkiv- og kildeoversigter«, der giver langt mere, end overskriften lover. Her er således ikke blot arkivhistorie og dansk udgivervirksomheds historie, men bl.a. et særdeles nyttigt stykke »kildetypologi«, alt sammen en logisk følge af den hyppigt nævnte ændrede kildesituation (omtalt allerede i indledningen til Mikael Venges afsnit). Sluttelig afrundes bindet af den forventede bogliste, hvortil anmelderen triumferende (om end såre småligt) kan anke over at have bemærket et i teksten citeret værk, der ikke er nævnt her! En vist ret enestående fejlhenvielse s. 410 til § 119 skal utvivlsomt være til § 117; og henvielsen s. 456 til kortet s. 420-21 (ikke 422!) drejer sig dog næppe om »smålen«?

Hvor grundigt og omfattende det bibliografiske afsnit end er, og kommende læsere vil være redaktionen megen tak skyldig, kan det dog lejlighedsvis være nyttigt også at orientere sig i litteraturfortegnelserne til den sideløbende udsendte »Dansk social historie«, idet dette værks 2. og 3. bind (af henholdsvis Kai Hørby og E. Ladewig

Petersen) på visse punkter (f.eks. vedrørende demografien) næsten virker som en art »for- og specialstudier« hertil.

Alt i alt fylder »apparatet« til nærværende bind godt en tredjedel af det samlede sidetal, utvivlsomt en hel rigtig disposition, der bidrager til at gøre værket til den uundværlige håndbog for alle historiefagets udøvere, ikke mindst i universitetsundervisningen. Dette bind er en virkelig bedrift, og at læsningen sætter tanker i gang, ja lejlighedsvis ægger til modsigelse, er jo blot en yderligere dokumentation af dets fundamentale betydning. F.eks. er retsvæsenet og de mange hertil hørende delreformer grundigt skildret i sammenhæng med den administrative udvikling. Og skitsen af forfatningsgrundlaget under adelsvælden virker som en direkte opfordring til kommende forskere om at tage fat her.

Ydermere er kortmaterialet noget forbedret, dog uden at savnet af et egentligt historisk atlas på nogen måde kan siges at være afhjulpet.

Troels Dahlerup

Københavns Universitet 1479-1979.

Bind IV: Gods. Bygninger. Biblioteker. Red. Svend Ellehøj og Leif Grane. (G.E.C. Gad, 1980). 495 s., ill., kr. 250,00 (ekskl. moms).

Bind V: Det teologiske Fakultet. Red. Leif Grane. (G.E.C. Gad, 1980). 602 s., ill., kr. 300,00 (ekskl. moms).

Bind VII: Det lægevidenskabelige Fakultet. Red. Johs. C. Melchior, Erik Andreasen, K. Brøchner-Mortensen, Albert Gjedde, Vilh. Møller-Christensen, Dyrre Trolle. (G.E.C. Gad, 1979). 532 s., ill., kr. 260,00 (ekskl. moms).

I anledning af Københavns universitets 500 års jubilæum er planlagt en monu-

mental universitetshistorie på i alt 14 bind, af hvilke flere nu foreligger. Men idet indledningen (hele tre bind »Almindelig Historie«) lader vente på sig, er det følgelig vanskeligt at foretage en helt retfærdig afvejning og vurdering af intentionerne og disses opfyldelse.

Det er langt fra første gang, at denne for landet så vigtige institutions historie skildres, således Werlauffs bidrag (1850), Rørdams firebinds værk (1868-69), Norvins tre bind om middelalder, reformationstid og orthodoxi (1928-37) samt – med hovedvægt på det institutionelle – Matzens retshistorie (1879). Hertil kommer utallige bidrag vedrørende enkelte fag, begivenheder og personer, hvorfor det er med længsel, at man imødeser afslutningsbindets bibliografi.

Der er mange måder at gribe et sådant værk an på, lige fra det strengt videnskabs- og lærdomshistoriske til det specifikt institutionshistoriske, f.eks. lærestolens historie, og mest vellykket forekommer skildringen, hvor det gennem institutionens historie alligevel lykkes at give indblik i den videnskabelige udvikling. Men med de talrige bind og meget forskellige forfattere, der må have en rimelig ret til selvstændig disposition, kan det ikke undre, at tilgangsvinklerne ofte kan virke mildest talt uensartede. Mest forvirrende er nok, at nogle bind anvender notesystem, hvor andre har såvel parentetiske henvisninger i teksten som mindre, samlede litteraturoversigter efter hvert hoved- eller delafsnit.

Næsten som et appendiks til den (endnu ikke udkomne) almindelige historie står et samlingsbind om *Gods, Bygninger og Biblioteker*. Specielt vedrørende universitetets økonomi findes særdeles gode forarbejder og i betragtning af, at vi her har et af landets største »private« godskomplekser, ydermere med et særdeles velbevaret arkiv,

burde Ejvind Slottveds og Mogens Thøgersens introduktionsafsnit især kunne være landbohistorikerne til nytte, selvom hovedvægten her naturligvis må lægges på universitetets egen administration.

Her mærker man ikke mindst striden om, hvorvidt hver professor selvstændigt burde have sit eget embedsgods, et »corpus«, eller om en samlet bestyrelse ikke var at foretrække, et problem, der fandt sin løsning gennem landboreformerne, hvilke bestemt ikke havde sine varmeste tilhængere blandt »de høj lærde«. Og det fastslås, i hvilken grad corpora-systemet tilgodeså den enkelte professor på helhedens bekostning, idet den formue, der før 1796 alene kunne bære ca. 15 normerede professorer, i 19. århundrede tillod en aflønning af ca. 40 universitetslærere samtidig med, at en betydelig formue opsparedes (hvilken igen synes opspist under de magre provisorår). I betragtning af den meget negative vurdering af Hornemann (død 1830) som *teolog*, turde det være nyttigt her at høre om hans betydelige indsats i universitetets administration under denne vanskelige overgangstid.

Da ikke mindst universitetskvarteret har været hårdt ramt af Københavns talrige brande, er Villads Villadsens gennemgang af *bygningshistorien* interessant med omhyggelige redegørelser såvel om det tabte som de bevarede rester. Endnu ved midten af 19. århundrede kunne såvel Zoologisk Museum som Universitetsbiblioteket placeres i latinerkvarteret; men som voldene faldt, rykkede institution på institution ud, først Observatoriet og Botanisk Have, og med Rigshospitalets udflytning til Fælleden indledtes ved dette århundredes begyndelse den gradvise flytning af alle »ikke-humanistiske« fag, hvilken først i allernyeste tid er tilendebragt, samtidig med at huma-

niora m.m. placeredes i et »tidssvarende« kompleks på Amager, og dette bygningshistoriske afsnit slutter med at karakterisere »det meget billige byggeri« som »ikke at være uden trivselsmæssige omkostninger«.

Da så at sige hele *universitetsbiblioteket* gik til ved branden 1728, bliver Harald Ilsøes afsnit ren lærdoms- og boghistorie. Kun spredte regnskaber giver antydninger om accessionen; men 1603 bestod det ifølge den ældste katalog blot af 675 værker, hvor morsomt nok jura spillede næsten lige så stor rolle som teologi. Da over 80% var af førreformatoriske autorer, formoder den lærde forfatter, at meget må være kommet fra de nedlagte klosters samlinger, samt at professorerne selv måtte anskaffe nyere litteratur.

På denne baggrund betød professor Anders Lemvigs testamentering af sit privatbibliotek en mangedobling af bogbestanden, der voksede støt i 17. århundrede, vist ikke mindst takket være den 1623 indførte pligtaflevering (om hvilken man gerne havde set et par ord i internationalt perspektiv; f.eks. synes den tilsvarende engelske lov at være en god menneskealder yngre). Og da biblioteket 1652 flyttede til Trinitatis kirkes loft, bebudede bibliotekaren, at han agtede at holde vejledning i biblioteksbenyttelse for de studerende!

Derpå overtager Palle Birkelund pennen; efter katastrofen 1728 (hvor 35.000 bind og manuskripter gik til grunde) var man afhængig af milde gaver, således Arne Magnussens berømte – og siden så omstridte -donation, ligesom kgl. majestæt afgav ca. 2000 dubletter. Og 1732 kunne bibliotekaren genoptage sine forelæsninger, der trykt 1740 endnu lå til grund for Rasmus Nyerups biblioteksvejledninger næsten 100 år senere. Trods fremgang stod universitetsbiblioteket med sine

godt 50.000 bind omkring år 1800 tilbage ikke blot for det fem gange større KB, men også for flere københavnske privatbiblioteker, som f.eks. Suhms (der 1796 indgik i KB), og da også KB 1793 åbnedes for offentligheden, anes en begyndende deling mellem KB som forsknings- og UB som studenterbibliotek. Og i en ramme af overbibliotekarbiografier præsenteres vi for en række almenlydige biblioteksproblemer, under den i Göttingen uddannede Abraham Kall således kompetence-spørgsmålet, hvorvidt biblioteket eller universitetslærerne havde ansvaret for indkøb, om udlånstidens længde o.m.a.

Med den frie forfatning begynder bibliotekscommissionerne, og selvom Tscherning var inde på en sammenlægning af KB og UB, opførtes dog bygningen i Fiolstræde, der taget i brug 1861 nu står som et monument fjernt fra alle studenter. De institutionelle problemer var dog voksende, således opstod i begyndelsen af dette århundrede stadig voksende laboratoriebogsamlinger, og med kommissionen af 1924 tager overbibliotekar Torben Nielsen fat.

Nu skabtes reelt et enhedsbibliotekssystem med KB som hovedbibliotek for humaniora m.v., medens UB deltes, og det i 30'erne til fælleden udflyttede UB II blev hovedbibliotek for medicin og naturvidenskab, hvilket igen medførte en række overflytninger fra bibliotek til bibliotek, og som en logisk følge heraf oprettedes 1943 et rigsbibliotekarembede, et stykke dansk bibliotekshistorie, hvor det næsten virker som en raffineret pointe, at man har svært ved at finde det gode gamle UB deri.

Af det hidtil udkomne virker bindet om *det teologiske fakultet* mest helstøbt, om det så er, fordi det nu om dage er en mindre, forholdsvis over-

skuelig helhed, de mange gode forarbejder, eller blot dette, at det er tidsmæssigt delt mellem blot fire forfattere.

Niels Knud Andersen lægger for med en knap skildring af det kun lidet kendte middelalderfakultet, medens tiden efter reformationen er bedre belyst. I høj grad opstillet efter professorbiografier kan fremstillingen minde om Rørdams klassiske værk, hvorfor netop ajourføringen med allernyeste forskning er så væsentlig. F.eks. betones det, at det 1537 restituerede universitet bestemt ikke (trods Bugenhagens indsats) blev en blot og bar kopi af Wittenbergs. Og ved sin på engang gammellutherske og moderat melantioniske holdning fik fakultetet gang på gang til opgave at være mægler i de utallige tyske lærestridigheder.

Stor vægt lægges på Christian IIIs person, således hans forkærlighed for indkaldte udlændinge. Men såvel Palladius som ikke mindst den internationalt berømte Niels Hemmingsen (hvis kommentarer Oxford-teologen Pussey anvendte endnu for 150 år siden) træder markant frem. Og da kommunitetet oprettedes 1569 (under fakultetets bestyrelse), ses dettes statutter faktisk at foregribe den kendte forordning af 1629 om universitetsstudier som betingelse for præsteembede.

Med Resens ansættelse 1593 indledes ortodoksien, hvor Jens Glebe Møller tager fat. Det skal med det samme siges, at hvor velgørende det end turde være at se en specialist forsøge at sætte »åndelige hovedstrømninger« ind i en samfundsmæssig ramme, vil næppe alle historikere kunne acceptere samtlige hans ideer, i hvert fald ikke i den ofte noget overfladiske form, de optræder i. Naturligvis lader det sig forsvare at se såvel 1536 som 1660 som en ny statsorden, som fakultetet får til opgave at legitimere. Men privatiserende be-

mærkninger à la »i et videre perspektiv kan man måske tolke jesuiternes fremstød – som et symptom på, at der har været kredse især indenfor adelen, som godt kunne tænke sig« en katolsk restitution, turde – ikke mindst på baggrund af mange unge adelsmænds vitterlige hældning imod filipismen, for ikke at sige calvinismen, være lige så besynderlige som forfatterens tyrkeretro på et blomstrende middelalderligt »socialvæsen« under den gamle kirkes ledelse. Og vel er det rigtigt, at Brochmand skabte en »dæmonologi«; men det er nok så væsentligt, at teologiske overvejelser spillede utrolig ringe rolle for datidig retspraksis!

At det også den gang kunne være en god forretning at udgive lærebøger, er sikkert korrekt; men hvorfor skal et vellykket pædagogisk forfatterskab eo ipso mistænkeliggøre sin forfatter? På forskningens nuværende stade kan man ej heller tillade sig at hævde, at ortodoksiens bodsfromhed ikke nåede ud i videre kredse, og når de mange forsøg på at skærpe kirketugten ses som statsmagtens forsøg på »at disciplinise befolkningen«, må man dog erindre det tomrum, som den middelalderlige gejstlige jurisdiktions bortfald havde skabt. Ligeså vidner kirkens modstand mod kommercekollegiets toleranceforslag 1671 om en betydelig selvstændighed og dermed ulyst til blot at være enevældens altid loyale tjener. Men når forfatteren holder sig til sit fag, får man gerne god og kyndig besked; mange ikke altid letgennemskuelige sammenhænge påpeges, f.eks. at det stedse mere fundamentalistiske bibelsyn fører til øget interesse for østerlandske sprog og dermed til oprettelsen af en speciel lærestol, ganske som de under pietismens fremrykning talrige kampe imod »seperatister« bevirker voksende interesse for kirkehistorie.

Med fundatsen af 1732 tager dr.

Banning fat med tredelingen pietisme, oplysning og rationalisme. Morsomt er det vedrørende reglerne for prøveprædiken at erfare, at forhåndseksaminationen på udkastet skal sikre, at prædiken er forfattet af eksaminanden selv. Trods en synkende anseelse i offentlighedens øjne var fakultetet fortsat bebyrdet med officielle hverv, således bibeloversættelse, censur og skole-reformer. Nu kommer vi omsider dagligdagen på nærmere hold, herunder kløften mellem professorernes lærdom og studenternes efter eksamensresultaterne at dømme såre jævne niveau, og forfatteren antager, at de yderst beskedne karakterer, et flertal af studenterne stræbte efter, snarest vidner om en fattigdom, der simpelthen forbød studier ud over det absolutte minimum.

Den anvendte tredeling medfører dog ikke få gentagelser, og da indbyrdes henvisninger er få, kan det være vanskeligt at tage tråden op fra et tidligere afsnit. Med fundatsen af 1788 oprettedes omsider en femte lærestol, det nuværende karaktersystem indføres sammen med en »censorordning«, og ved skriftlig eksamen bevares anonymiteten med et nummersystem.

I oplysningstiden kom specielt den klassiske teologi i miskredit, specielt dogmatikken; polemik afløses af apolegetik, og en professor, der som Hornemann »overlevede« sin tid, kunne i 1825 med nye strømninger endog blive beskyldt for manglende rettroenhed.

En række af de nye professorer først i 19. århundrede kendetegnes især ved historiske interesser. Nu forsvinder ikke blot de mange statslige opgaver; fakultetets tilbageholdenhed fremtræder tydeligt ved manglende lyst til offentlig indgriben, f.eks. over for Horrebows »Jesus og fornuften«, hvor det blev den unge stud.jur. Ørsted, der tog handsken op. Og med hensyn til

Grundtvigs berygtede dimisprædiken fremhæves, at som (ikke-publiceret) eksamensarbejde havde fakultetet givet den udmærkelse!

Med reformen af de højere skoler 1805 ændredes studenterbstanden vist både socialt og ikke mindst kundskabsmæssigt. Karakterniveauet steg, muligvis fordi man i stor udtrækning anvendte manuduktion, ligesom eksamens-karaktererne blev afgørende for, om man kunne opnå et ordentligt embede.

Leif Grane tager sig af perioden fra 1830 op til nutiden, og vel er der talrige forarbejder (for den nyeste tids vedkommende takkes specielt P.G. Lindhardt); men det er en helstøbt, velskrevne fremstilling af på en gang dansk teologi og fakultet. Der lægges et skel ved 1925, og den første periode karakteriseres ved, at dette oprindeligt ledende fakultet ved århundredets slutning var ved at indtage en »paria-rolle« i den lærde verden, og først et stykke ind i det nye århundrede genvandt det sin egen som omgivelsernes agtelse.

Da 19. århundredes »dannelsesteologi« ikke mindst kendetegnes ved, at de brede folkelige hovedstrømninger ikke repræsenteredes i fakultetet, må følgelig både Grundtvig og Kierkegård omtales, om end mest for at vise det liberale fakultets stedse snævrere basis. Og i sidste del af århundredet var det følgelig hverken i stand til at tilfredsstille vækkelsernes børn eller yde en indsats imod Brandesianismen.

Med det betydelige studentertal havde de fem professorer en voldsom undervisnings- og eksamensbyrde; men hvis en udvidelse af lærerstaben kunne tænkes at give f.eks. en nok så velkvalificeret grundtvigianer chancer, hævdede fakultetet konsekvent, at man sagtens kunne overkomme arbejdet. Da karaktererne var afgørende for studenternes fremtidsudsigter, finder vi ligefrem et studenterønske om at gø-

re eksamen sværere (f.eks. ved at gøre Hegels filosofi obligatorisk!).

Takket være forelæsningsystemet spillede salg af noter stor rolle ved siden af produktion, hvilken dog også betød, at studenterne her kunne møde »alternative« retninger, f.eks. grundtvigianere. Men klager over »embedsmandsfabrikken« var ikke ualmindelige, og vittigt sammenlignes den hegel-ske bølges »hovmodige eftersnakkeri« (»mandarinsproget«) med nutidige paralleller.

Fakultetets tragedie lå vist ikke mindst i bestræbelserne for en åben videnskabelighed over for de stedse mere aggressive vækkelser, og udviklingen førte med sig, at H.N. Clausens »liberalisme« overhaledes i den grad, at den til sidst følte konservativ. For at undgå P.C. Kierkegaard gjorde man 1854 J.A. Bornemann til professor; men som total fiasko søgte denne 15 år efter sin afsked. Og på baggrund af »fundamentalismens« sejrsgang blandt »de troende« sidst i århundredet er det bemærkelsesværdigt, hvor åben Scharling 50 år tidligere havde stået over for »historisk kritik«.

Kun kirkehistorien repræsenterede en fornyelse, der skabte en vis kontakt til grundtvigske kredse, som i høj grad stod bag det 1848 dannede Selskab for dansk Kirkehistorie. Vel måtte Helveg nøjes med den filosofiske doktorgrad, men 1869 blev Hammerich som den første (og meget længe eneste) grundtvigianer professor, netop i kirkehistorie.

Sidste del af århundredet står specielt i Peder Madsens tegn; dennes ansættelse var et typisk stykke fakultetspolitik, og hans såvel kirke- som fakultetspolitiske virke har – i forbindelse med hans beskedne videnskabelige indsats – altid sat ham i et mildest talt tvetydigt skær. Men i og for sig opfyldte han fuldt ud de forventninger, der lå

bag hans ansættelse, fortsat at sikre videnskabens frihed over for de kirkelige retninger, og på baggrund af den stedse mere udtalte »retningskritik« (foruden talrige studenterklager) kan man ligefrem ane, at det ikke mindst var via hans »mæglerrolle«, at man i Danmark undgik et »menighedsfakultet«. 1871 måtte man dog give køb, og for at undgå den truende eksamenskommission skabtes det endnu for dansk universitetsliv så karakteristiske censorsystem.

Den faglige fornyelse kom omsider i gammel testamente med navne som Buhl og Jacobsen, der (ligesom Oskar Andersen i kirkehistorie) indførte laboratorieøvelser, og medens disputatser længe havde været sjældne (kun undtagelsesvis var datidens professorer selv doktorer), ses nu et stigende antal, fortrinsvis kirkehistoriske afhandlinger. På baggrund af en nyere tids debat om kvindelige præster kan man kun forbløffes over, at fakultetet 1919 besvarede en ministeriel forespørgsel med ikke at finde teologiske grunde imod kvinders ordination! Og da fakultetet ej heller fandt, at medlemskab af folkekirken kunne være et krav for det være sig lærere eller studenter, udtrykte betegnende nok netop den liberale Jacobsen betænkeligheder, idet han frygtede for, at derved også katolikker kunne blive medlemmer af fakultetet.

Den seneste generations historie står i høj grad i gæld til Lindhardts omfattende studier; adskillige ansættelses- og disputatssager kan selvfølgelig ikke forbigås, bl.a. fordi de ofte har (eller får) et teologisk stridsspørgsmål som baggrund. Nok så interessant er selvfølgelig det specifikt universitetshistoriske, hvor det hævdes, at styrelsesloven i realiteten har forringet det traditionelle universitetsstyre, markant illustreret ved den ministerielle inddragelse af de i »Institut for dansk Kirkehistorie« bundne legatmidler, som det

tog en halv snes år med kammeradvokatens bistand at få frigjort.

Og som fakultetet ved århundredskiftet havde grund til at frygte, at dets manglende anerkendelse i almenvidenskabelige kredse kunne medføre dets afskaffelse, betød efterkrigstiden en voksende respekt, virkningsfuldt illustreret derved, at under de vanskelige besættelsesår valgte såvel København som Århus teologer til at varetage rektoratet.

Sluttelig skal det helstøbte bind roses for sine illustrationer, der ud over obligate professorportrætter bringer såvel blæksprutte- som Otto C.-tegninger m.m.

Det skal med det samme siges, at bindet om det lægevidenskabelige fakultet rejser en række problemer, herunder ikke mindst, at når det næppe mere opdelt filosofiske fakultet har fået stillet hele fire bind til sin rådighed, forekommer i hvert fald det ene af disse to valg af omfang at måtte være mindre vel begrundet.

Efter en første og mindre halvdel om fakultetets generelle historie, er anden og største del af bindet opdelt imellem de nu godt 40 specialer under faget, fra anatomi til medicinens historie; thi denne disciplin har bevirket talrige gode forarbejder (hvoraf i korthed kan anføres navne som Carøe, Mansa, Norrie, Gofredsen og Møller Christensen). Men denne kraftige opdeling er unægtelig problematisk; dels har adskillige fagområder selv en ærværdig historie, og specielt har visse forfattere (vist gerne indehaver af pågældende lærestol) større talent for at skrive end andre, ja alt i alt virker det, som netop ældre discipliner har større sans for deres faggrens historiske dimension, mens i hvert fald visse nymodens specialer på det nærmeste meddeler en halvanden sides »ajourført årsberetning«.

Det er naturligvis fagets historiker Møller-Christensen, der bistået af Albert Gjedde tager sig af perioden frem til den store reform ca. 1840. Vel er det ikke de store nyheder, der bringes; men hensigten turde da også snarest være den at samle eksisterende viden i en form, der henvender sig til ikke-historikere, hvorfor fremstillingen lejlighedsvis bliver bredt forklarende. Det længe beskedne antal medicinske professorer (i ældre tid normalt blot to) ses til dels forklaret ved, at som de filosofisk-filologiske fag under det filosofiske fakultet primært havde til opgave at meddele vordende teologer elementærundervisning, opfattedes tilsvarende matematik og især fysik som »propædeutiske« fag for medicinen.

Det er i traditionel forstand i høj grad fagets historie skildret i en ramme af professorbiografier; men ikke sjældent tager de almen-universitetsmæssige forhold magten fra forfatterne, f.eks. skulle man forvente, at de 1791 indførte prisopgaver m.v. hørte hjemme i de (endnu ikke udkomne) almene indledningsbind.

Efter Bartholinernes storhedstid i 17. århundrede indtrådte også for dette fakultets vedkommende en nedgangstid i 18. århundrede, så meget alvorligere, som barber-kirurgerne opnåede stigende anseelse. Men konfererer man dette afsnit med specialafsnittet anatomi, vil man finde ikke få gentagelser.

Rationalismens tidsalder skabte dog nye lærestole, således 1753 i fysik og kemi (1806 over- eller måske tilbageført til det filosofiske fakultet), 1761 i obstetrik (tilknyttet fødselsstiftelsen), og da Frederiks Hospital 1757 åbnedes for studenterne, kunne omsider en klinisk undervisning supplere den traditionelle teoretiske.

Også her betød den nye fundats af 1788 meget, ikke mindst undervis-

ningsmæssigt, idet embedseksaminer indførtes, krav om lærebogssystem, censorer m.m. Morsomt nok fulgtes den nye embedseksamen af et stigende antal doktorgrader, vel et tegn på, at antallet af medicinske kandidater var kraftigt voksende, og 1819 oprettedes en række lektorater i farmakologi, retsmedicin, anatomi og fysiologi.

Med sammenlægningen af den medicinske og kirurgiske uddannelse (1838) tager Brøchner-Mortensen fat med et særdeles interessant stykke institutionshistorie. Da »videnskaben« primært skal søges under de enkelte særdiscipliner, er fremstillingen centreret om undervisnings- og studieforhold, der på mange måder skildrer almengyldige problemer. Uhyre velmenende søgte man således at mindske eksamensbyrden ved at udskille propædeutiske fag og hjælpediscipliner til en førstedel, således at anden del kunne koncentreres om de centrale fag, hvorefter studenterkritik kunne sætte ind imod et system, der således udskilte mindre egnede på netop de mindst vedkommende fag. Og det vil utvivlsomt komme bag på mange læsere, at fakultetet allerede 1953 indførte et (rådgivende) studienævn.

Kvindens adgang vakte bestemt ikke begejstring hos fakultetet; men man endte dog med at tilslutte sig den akademiske lærerforsamlings flertal. Senere blev det som bekendt adgangsbe-grænsning, som allerede diskuteredes i 1930'erne; og det virker ret typisk for den nutidige universitetsverden, at en »adgangsregulering« først trådte i kraft 1974-76, umiddelbart efter at man fra 1969 havde »liberaliseret« tilgangen ved i visse tilfælde at fravige kravet om studentereksamen.

Med den stigende vægt på den kliniske undervisning finder Rigshospitalet med rette sin plads her; men i tidens løb måtte også en række kommunale

som ikke mindst specialhospitalet inddrages i undervisningen, og de for dette fakultet specielle kliniske professorater opstod. Idet forfatteren givetvis selv har været dybt engageret i en række af disse studiemæssige og administrative reformer, er der tale om en kyndig skildring, omend »fakultetet« som sådan derved træder tilbage og kun lejlighedsvis kommer til orde, således da Ole Bang og Saxtorph i 1870'erne forgæves modsatte sig »specialiteter, der på utilbørlig måde søgte at trænge frem som særegne videnskaber«. Fagopdelingen lod sig dog ikke standse, institut på institut opstod, hvilket kulminerede med udflytningen til fælleden, hvor man i allernyeste tid er ved at samle mest muligt i det Panuminstitut, der toges i brug netop i jubilæumsåret. Men af afslutningsbemærkningerne under særartiklen om intern medicin aner man, at specialiseringsdebatten bestemt ikke er afsluttet.

Derpå følger som nævnt de enkelte specialer, af hvilke flere har en ærværdig historie, hvilket dog ofte medfører overlapninger og gentagelser. Man aner, at professorer nødtigt redigerer professorer; megen plads kunne have været sparet, hvis en udbredt »gøren status« havde været erstattet med generel henvisning til universitetets årsberetning, hvor dagens situation (f.eks. bemanningen) hører hjemme. Mærkeligt er det under retsmedicin at finde interessante oplysninger om farmakologi, som faktisk *ikke* bringes i dettes afsnit, hvilket efter en henvisning til Gammeltofts skildring af farmakologi-undervisningens historie (1938) alene behandler faget efter 1900.

I øvrigt turde såvel retsmedicin som f.eks. social medicin som videnskabs-grene være betydeligt ældre end oprettelsen af lærestole og institutter; men

det er selvfølgelig ikke så meget videnskabens som institutionernes historie, der her skal skildres. Alligevel kan det kun vække undren, at et så vigtigt afsnit i fakultetets historie som O. Bangs »storhedstid« (»excellencen i det grå hus«) skal søges under intern medicin, så meget mere beklageligt, som henvisninger fra afsnit til afsnit ganske savnes, hvorfor man alene har personregisteret til hjælp (og her er de toowitz'er uhjælpeligt blandet sammen).

Troels Dahlerup

Danmarks arkitektur. Red.: Hakon Lund. (Gyldendal). – Lisbet Balslev Jørgensen: *Enfamiliehuset.* (1979). 211 s. – Jørgen Sestoft: *Arbejdets bygninger.* (1979). 199 s. – Sys Hartmann og Villads Villadsen: *Byens huse – byens plan* (1979). 206 s. – Peter Brogaard, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Landbrugets huse.* (1980). 200 s. – Lisbet Balslev Jørgensen, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Magtens bolig.* (1980). 200 s. – Hugo Johansen og Claus M. Smidt: *Kirkens huse.* (1981). 228 s.

Den nye arkitekturhistorie »Danmarks arkitektur« adskiller sig på flere punkter fra tidligere fremstillinger med samme emnefelt. Især er der grund til at nævne den ombrydning af stoffet, der har fundet sted, således at bestemte bygningskategorier følges op i deres udviklingshistorie i en tematisk disponering i seks bind. Dernæst er der også nyorientering gennem en mere horisontal anskuelsesmåde ved udvælgelsen af det behandlede byggeri. Som værkets redaktør Hakon Lund anfører det i forordet til de enkelte bind, »får herregårdene ikke lov til at brede sig utilbørligt«. Det er en frugtbar bredde

i interessen, der markeres hermed, og denne afhierarkisering af, hvad der er værdigt til optagelse i en arkitekturhistorie, har afgørende sat præg på værket som helhed. Det er en decideret force, at meget byggeri, der ikke er 'arkitektur' i strikt forstand, er blevet så kvalificeret behandlet, som det er tilfældet her.

Det er oplagt, at disse to nye synsvinkler har rejst en række komplicerede spørgsmål, hvad angår afgrænsning og disponering. Ikke alle af disse problemer er blevet løst lige tilfredsstillende, hvilket bl.a. den problematiske udskillelse af kirkebyggeriet, herregårdene o.a. fra temaet »magtens bolig« vidner om. Endvidere kunne byggeriets byplanhistoriske sammenhæng have haft en højere prioritet. Netop p.g.a. de snit, som lægges ind i stoffet, kunne byggeriets byhistoriske dimensioner i større udstrækning have været tilgodeset gennem en knudepunkts-fremstilling, der i historiske eksemplifikationer anskuede bygningskategorierne i et tværgående perspektiv, satte dem i forhold til udviklingsmønstre inden for bystrukturerne og dermed angav deres sociale og kulturhistoriske rum. Hermed være ikke sagt, at denne tilgangsvinkel ud fra urbaniseringsforholdene er fraværende i værket; men den mangler som den akse, hvorom hovedlinierne kunne have været trukket op. Særlig iøjnefaldende er det ved den ufyldstgørende gennemgang, der bliver efterkrigstiden til del. Anskuet under ét er det en ret summarisk behandling, som værket giver af denne periode. Her mærkes flere steder et mere pligtbetonet ønske om afrunding op til i dag mere end engagement i det nutidige stof og i forlængelse heraf usikkerheden på, hvilken position, der skal tales ud fra.

Er det forhold som disse, der har spillet ind, når Lisbet Balslev Jørgen-

sen i *Enfamiliehuset* har undladt at give et signalement af parcelhusets forstadskultur, der favoriseret af efterkrigstidens statslige og socialdemokratiske boligpolitik skød frem med højkonjunkturens velfærdssamfund? Der savnes en pejling af denne nutidige og masseudbrede lykkeforestilling om »det jordiske paradys« – den overgribende tematik, der præsenteres i indgangsafsnittet, og som med diskret præcision anslås gennem den i øvrigt meget kompetente og vitale fremstilling af emnet. De historiske yderpunkter er landstedet i 1700-tallet og tæt-lavt boligbyggeri samt eksklusive sommerhuse fra de sidste årtier. Herimellem er der bl.a. kapitler om »Vejen til det danske hus«, »Arbejderboligen«, »Stil og form omkring 1900« samt om funktionalismen, såvel den internationale stil som den danske »funktionelle tradition«.

En meget grundlæggende indsats inden for sit emne har Jørgen Sestoft gjort i *Arbejdets bygninger*. Med stort overblik over et felt, der indtil denne bog har haft en temmelig løs kontur i forskningen, gives en storartet fremstilling af udviklingen inden for ikke kun produktionens byggeri, men også cirkulationens med dens markeds- og transitfunktioner. Stoffet er veldisponeret og her er der blevet plads til en fyldig gennemgang af forandringerne omkring den anden industrielle revolution, der inden for Sestofts område bl.a. affødte flatscape-profilen i de nye industriområders horisontalplaner og i cirkulationsfærens terminalbygninger. Sestofts 'tredimensionelle' træfsikkerhed i arkitekturkarakteristik og i sammenfatning af udviklingsforløb beror på en frugtbar treenighed af arkitektfaglig baggrund, omfattende viden om de samfundsmæssige forhold og almen interesse for teoridannelse.

I *Byens huse – byens plan* har Villads

Villadsen måttet begrænse sig til ca. 40 sider i sin behandling af »Byens plan« fra o. 800 til 1970'erne med bl.a. planlovreformen. På disse for snævre præmisser er det en udmærket oversigt, der sine steder nødvendigvis må blive ret forkortende og dermed også komme i en uheldig halvisoleret position i forhold til arkitekturhistoriens stof i det hele taget. »Byens huse« er hovedsagelig blevet københavnske huse. Som sådan er det en meget kyndig og praktisk indføring i arkitekturen i 'landets største provinsby'. Selv om Sys Hartmann i sit forord vil rimeliggøre denne skævhed ved henvisning til de arkitekturhistoriske forhold, er der alligevel en klar tendens til forfordeling, der burde have været undgået i en ny-anlagt arkitekturhistorie som denne.

Landbrugets huse er ligeledes disponeret i to dele. Peter Brogaard giver i sit afsnit »Gårde og huse« et indgående bebyggelsehistorisk omrids fra oldtiden og frem til efterkrigstidens mekanisering og strukturrationalisering inden for landbruget. Her er der især grund til at fremhæve, at de sidste halvandet hundrede års udvikling, hvor »Planlægning erstatter tradition«, med denne fremstilling i realiteten for første gang er blevet genstand for en samlet behandling, som er nutidssvarende og materialistisk i sin metodiske tilgang. Nørregaard-Nielsen og Hakon Lund tager sig af »Herregårdene«, bogens anden del, hvori der suverænt redegøres for disse repræsentative magtboligers typologiske og stilmæssige forandringer fra middelalderens bispeborge og herremændenes gårde og frem til 1800-tallets sidste årtier med præcis inddragelse af deres økonomisk-politiske sammenhæng.

Magtens bolig er i emneafgrænsningen bestemt ikke friktionsløs i forhold til de øvrige bind. Temaet, der anslås, er spændende, men forbliver samtidig

for ubestemt. Byggeri, der også er 'magtens bolig', behandles i flere af de andre bind, og 'boliger', som ud fra værkets disponering indiskutabelt har deres plads her, tages overhovedet ikke op, det gælder bl.a. strafformernes monumenter med eksempelvis statsfængslerne i Horsens og Vridsløse. Utilsigtet viser *Magtens bolig* således problemerne ved et sådant nystrukturerende arkitekturhistorisk projekt og nogle af de vanskeligheder, der rejser sig for en kunsthistorisk arkitekturforskning, der er på vej ud af elfenbenstårnets 'afmagtsbolig', men samtidig er usikker på, hvor den føler sig mest 'hjemme'. I dette bind har opbruddet på den anden side bevirket mange nye og associationsbefordrende åbninger i behandlingen af stoffet, hvori der blotlægges sammenhænge mellem eksempler fra de forskellige perioder. Med de forskydninger, som den tematiske struktur har impliceret, har Nørregaard-Nielsen varetaget tiden frem til midten af 1700-tallet, Balslev Jørgensen kultur- og uddannelsesområdet fra 1400-tallet til i dag, og Hakon Lund behandler herimellem »Kongens og statens bolig« samt borgermagtens ytringsformer med bl.a. rådhusbyggeri, hospitaler og »Penge-nes magt«.

I det afsluttende bind om *Kirkens huse* har Hugo Johansen varetaget fremstillingen af tiden frem til enevælden, og Claus M. Smidt perioderne frem til nutiden. Bredest i sin tilgang er Johansen, der formidler nyere danske forskningsresultater inden for sit emne og samtidig trækker givtigt på udenlandske idedannelser hvad angår ikonografisk-ikonologisk tolkning af det middelalderlige kirkebyggeri, som det især sker i afsnittet »Kirkens huse som religiøse symboler«. I det hele taget er Hugo Johansens del et af de tungtvæjende og profilsættende bidrag i vær-

ket, og det dækker et behov for en nyfremstilling af området, der rækker et godt stykke ud over opdaterede udgaver af antikvarianismen. Claus M. Smidts del af bindet er derimod mere en førstegangs-fremstilling. Den er sikker i sin selektion af monumenter og har derigennem en vigtig funktion som introduktion specielt i forhold til de senere perioder. Med nogle »sociologiske« udsyn forbliver det dog langt hen kirkebyggeri sat på en stilhistorisk snor, sine steder parret med en flad aristokratisme over for »forloren romantik« hos kirkebrugere og en ureflektet panegyriske monumentkarakteristik.

Som helhed opfylder »Danmarks arkitektur« imidlertid til fulde sin dobbelte intention om at være såvel »et nyttigt arbejdsredskab« for fagfolk som »almen oplysning«. De bredt anlagte udvælgelseskriterier og værkets bogmæssige tilrettelæggelse, varetaget dygtigt og originalt af Axel Surland, må afgjort virke interessestimulerende. I formen signalerer bøgerne overskuelighed og lettilgængelighed og er heri i overensstemmelse med den sproglige ligefremhed, der præger værket som helhed. Også de talrige illustrationer, der tæller mange nye optagelser og forfriskende nyvalg blandt andet materiale, tegner dette billede.

Den ekspanderende interesse for arkitekturens samfundsmæssige symbolfunktioner og rummenes betydning som socialisationsfaktor, der i de senere år har vist sig i pædagogiske sammenhænge på forskellige niveauer uden for de mere snævert faglige kredse, har med værket fået et arkitekturhistorisk stof fremlagt i et tilsnit, som befordrer både tilegnelsen og formidlingen. Samtidig foreligger der hermed for fagfolk en dansk arkitekturhistorie, som i forhold til tidligere oversigtsværker opererer inden for langt videre

samfundsmæssige forklaringsrammer. Bl.a. herved er »Danmarks arkitektur« en ansporende kvalificering af den danske arkitekturforskning, og den kritik, der i en mere indgående diskussion kan rettes mod værket på forskellige fronter, forbliver i det pedantiske, hvis ikke den meget værdifulde indsats, som ligger i udarbejdelsen, samtidig fremholdes. Sindelaget, der ytrer sig i »Danmarks arkitektur« er dialogorienteret på humanistisk-demokratisk grundlag. Samtidig med, at det er et 'værk', er det grund- og brugsbøger. – Det var på tide, de blev skrevet.

Lars Dybdahl

Bernhard Linder: *Slotte, herregårde og palæer i Danmark*. (Thorsgaard, Frederikssund, 1980). 463 sider, indb., ill.

Der har i de senere år vist sig flere tegn på en voksende almeninteresse for de meget store kulturhistoriske værdier, som de danske herregårde rummer, i øvrigt også bedømt efter en international målestok. Der er derfor nok et marked for en 'fører' i herregårde m.v. som den foreliggende. Bogens hovedafsnit giver kortfattede og præcise data for de enkelte ejendomme opstillet alfabetisk; man kunne dog her have ønsket sig oplyst den seneste vurdering til ejendomsskyld, og hvor der forefindes en god monografi, kunne den have været nævnt, men af en eller anden grund er alt, hvad der hedder litteraturhenvisninger udeladt. Desuden er der en række praktiske og nyttige oversigter over godsejerslægter, bygherrer og bygmestre, navneskifter, fredninger, besøgsforhold m.v. Det er en anelig stofmængde, som selvfølgelig ikke kan være fejlfri – lad mig fra s. 159 nævne, at Ø Kloster ikke har noget med Ørbæklunde at gøre, det skal naturligvis være Oksholm, og at Vitskøls latinise-

rede navn er Vitæ Schola. Her og der kan man også være uenig i det udvalg, der er foretaget, men der er lagt et solidt arbejde i disse afsnit. En mængde billeder er fotograferet af forfatteren selv, de fleste gode trods det meget lille format.

Derimod kan der fra historikerens synsvinkel være god grund til at se lidt nærmere på bogens første fjerdedel, som er brugt til en gennemgang af adels- og godshistorien foruden landbrugs- og kulturhistorien. Dette afsnit er præget af for unuancerede og bastante synspunkter. Et par eksempler vil vise, hvad der menes. Det hedder et sted: »Der skete i øvrigt en del på landbrugsfronten i 1700årene, bl.a. stavnsbåndets ophævelse (1788)«, og om stavnsbåndet oplyses det senere, at »med denne nye form for vornedskab var bønderne igen en slags slaver, som herremænd og ridefogeder kunne behandle næsten efter forgodtbefindende«. Det stemmer smukt overens med, at stavnsbåndet andetsteds kaldes en dansk form for livegenskab, mens hals- og håndsret i et lille vedføjet historisk leksikon defineres som herremændens ret til at fængsle, dømme og straffe undergivne bønder. Forfatteren har haft de bedste intentioner og tydeligvis dyb personlig interesse for emnet, men historie er et fag som andre, og forfatteren, som ikke er historiker, burde have konsulteret sagkundskaben. Noget tyder på, at denne første del af værket er hastværksarbejde, for desværre er teksten her behæftet med alt for mange trykfejl og manglende sproglig genarbejdning.

Lad mig nævne en helt anden sag. Det forekommer mig, at forfatteren kommer lidt vel hurtigt om ved de problemer, der i dag er forbundet med at bevare de store bygninger. For et par år siden besøgte jeg Østergård i Nordalling, som er en herregård af overor-

dentlig stor bygningshistorisk værdi, men som lå hen i yderste forfald; det er næppe noget enestående tilfælde, og i pressen har man kunnet læse om ansøgninger om at måtte nedrive fredede herregårdsbygninger. Man kan jo nu engang ikke leve af et bebo et slot, hvis vedligeholdelse og opvarmning i dag er en uhyre kostbar affære. Det er en ømtålelig sag, for der er ligesom noget – også politisk – naturstridigt i at skulle støtte godsejeren (herremanden!) med så statelig en bolig. Imidlertid må man huske på, at det her ikke drejer sig om at redde en privat slægtsarv, men om at sikre et nationalt klenodie for en eftertid. Forskellige heldige omstændigheder har betydet en god sikring af vore gamle kirkebygninger. Der skal og må også findes udvej til en sikring af vore gamle slotte og herregårde.

Paul G. Ørberg

Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede.* (Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol 68. Odense Universitetsforlag, 1980), 264 s.

Materialet til belysning af 16. århundredes adelige godsdrift er yderst sparsomt. Det må derfor hilses med glæde, at det ældste, bevarede danske godsregnskabsmateriale fra lavedelsmanden Peder Christiensen Dyres lille østfynske gods Tanggård nu udgives sammen med en behandling af regnskaberne.

Selve udgivelsen, der er besørget af Helge Land Hansen, er en upåklagelig extenso-udgave af godsregnskaberne fra Tanggård (pp. 141-231). Disse – der ikke er egentlige driftsregnskaber, men fogdens oversigter over indtægter og udgifter, især vedrørende pengeomsætningen – består af 7 årsregnskaber

1553-59 samt et salt- og ølregnskab 1553-1556. I tilknytning til regnskaberne gengives desuden skiftedelingen 1568 af Peder Christiensen Dyres godser mellem Peder Oxé og Otte Brahe samt uddrag af skiftejordebogen 1576 efter Peder Oxé.

Bogens første halvdel (pp. 9-140) udgøres af Knud Hornbecks analyse af Tanggårdregnskaberne, hvis hovedformål er en besvarelse af spørgsmålet: »Hvorledes bar den adelige godsejer i det 16. århundrede sig ad med at maksimere udbyttet af sit gods?« Undersøgelsen er i let ændret skikkelse identisk med forfatterens specialeafhandling, hvilket har sat sit præg på fremstillingen i form af – i forhold til undersøgelsens sigte – vel omfattende og detaljerede indledende kapitler om ejendomshistorien samt især teoretiske og metodiske overvejelser. Fremhæves bør drøftelsen (p. 9ff) af bestemmelsen i recesserne 1547 og 1558 om adelens ret til at nyttiggøre sig sit gods med pointeringen af E. Ladewig Petersens nye *driftsøkonomiske* tolkning af recessbestemmelsen i modsætning til den tidligere primært *godsretlige* udlægning af paragraffen.

Afhandlingens centrale del er kapitlerne 4 til 6 (med tilhørende fyldige bilag), hvor der gennemføres en grundig analyse af de vigtige spørgsmål om etablering og anvendelse af henholdsvis naturalieressourcer og penge. Ved den hovedsagelig beskrivende behandling af regnskaberne konstateres, at godsets naturalieindtægter i langt overvejende grad stammede fra fæsternes ydelser. Heraf anvendtes kun en meget ringe del i godsdriften, hvis naturaliebehov synes at være blevet dækket af hovedgårdens egen – i øvrigt beskedne – produktion. Langt hovedparten af naturalierne blev solgt, af betydning var især kornet, der tegnede sig for 2/3 af salgsindtægterne, hvorimod

studehandelns rolle var lig nul. Vare-salgets andel af Tanggårds pengeindtægter varierede fra år til år; i gennemsnit indbragte salget af godssets varer, der hovedsagelig havde lokale aftagere, minimum 50% af pengeindtægterne, mens den anden halvdel stammede fra fæsternes landgildepenge (skyld, herlighed, arbejdspenge) samt uvisse indtægter (stedsmål, førlov, sagesald). Pengeindtægterne gik næsten ubeskåret til ejeren Peder Christiensen Dyre, idet kun en forsvindende del brugtes til driften af Tanggård.

Som nævnt er undersøgelsens hovedsigte en nærmere bestemmelse af de midler, som 16. århundredes adelige godsejere anvendte for at maksimere udbyttet af sit gods. På Tanggård gav maksimeringsbestræbelserne sig bl.a. udslag i, at driftsudgifterne bevidst synes reduceret mest muligt; videre sandsynliggøres det, at der blev spekuleret i sæsonprissvingningerne på korn, ligesom kornlandgilden i misvækståret 1556 konverteredes til en meget høj sats. *Derimod* var der ikke tale om forsøg på at forøge landgildeindtægterne (hvilket vel i øvrigt savnede retsgrundlag), ligesom de efter fast takst konverterede herlighedsydelse ikke var pålignet på et unormalt højt niveau. Ej heller blev hovedgårdens egenproduktion udvidet ved udnyttelse af fæsternes hoverikapacitet; tværtimod var en del af hovedgården bortfæstet og de fleste fæsteres hoveri konverteret til arbejdspenge, som til gengæld dækkede udgifterne til lønnet arbejdskraft.

Om end lavadelsgodset Tanggård, som Knud Hornbeck selv understreger (p. 37ff), ikke kan anses for repræsentativt for administrationen og driften af danske adelsgodser i 16. århundrede, er det et uhyre interessant resultat, at Peder Christiensen Dyres bestræbelser på at maksimere udbyttet af sit lille østfynske gods alene er foregået på

grundlag af de forhåndenværende ressourcer og inden for godskomplekssets givne struktur. Bevidste bestræbelser på at øge varemængden med henblik på udnyttelse af konjunkturudviklingen kan ikke spores i det tidsrum, regnskaberne omfatter, og bortset fra, at enkelte fæstegårde blev solgt fra, var godskomplekssets geografiske struktur uændret 1550'erne igennem.

Specielt hvad angår godsstrukturen, kan efter anmelderens opfattelse holdbarheden af den i indledningen (p. 13f) skitserede generelle koncentration af de enkelte adelsgodser i 16. århundrede i høj grad diskuteres. Spørgsmålet om 16. århundredes adelige godsstruktur er imidlertid endnu kun lidet undersøgt, og gengivelsen af den almindelige opfattelse skal og kan ikke med rette bebrejdes forfatteren, der med analysen af godsregnskaberne fra Tanggård har ydet et væsentligt bidrag til belysning af adelens godsdrift i Danmark ved midten af 16. århundrede.

Et irritationsmoment ved læsningen er, at en kontrol af afhandlingens mange enkeltoplysninger vanskeliggøres af de desværre alt for mange upræcise henvisninger til udgaven af regnskaberne. Bogen er udstyret med såvel person- som stedregister, begge omfattende både fremstilling og kildeudgave, og er dertil forsynet med en ordforklaringsliste.

Jens Villiam Jensen

Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien; Ole Feldbæk og Ole Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika. Danmarks Historie – uden for Danmark*; red. Svend Ellehøj og Kristof Glamann. (Politikens Forlag, 1980). 394 og 468 s. ill.

Det var portugiserne og spanierne, der så at sige slog dørene op ud til den store verden omkring 1500, men det var

nederlandernes og englændernes følgen trop fra ca. 1600, der for alvor vakte interessen i Danmark for de nye muligheder i den oversøiske verden. Christian IV og kredsen omkring ham greb chancen for øgede indtægter og øget prestige.

Begyndelsen blev svær – både i den gamle og i den nye verden – og de danske besiddelser og det danske handelsengagement nåede i de efterfølgende århundreder aldrig en størrelsesorden, der blot tilnærmelsesvis kunne måle sig med forbilledernes; men betydningsløse blev de initiativer, som Christian IV havde taget, ingenlunde, hverken i den store internationale sammenhæng eller for Danmark.

Det er derfor med god grund, at Politikens Forlag har suppleret sin Danmarks Historie med et par bind om de danske kolonier i Vestindien, Asien og Afrika.

Ove Hornby har taget sig af Vestindien; og det har han gjort godt! Det er blevet til et særdeles velskrevet bind, hvor det danske engagement følges fra den spæde start under Christian IV gennem kompagnitiden og kronperioden til den langstrakte afviklingsfase i 19. og 20. århundrede. Hornby tegner et klart og velfunderet billede af de danske vestindiske øers vilkår gennem den lange periode. Han behandler indgående plantagedriften (især på St. Croix) og øernes (især St. Thomas') betydning i den internationale handel, og de modstridende interesser, som bundede i øernes forskellige erhvervsorientering og påvirkede forholdet til moderlandet, fremdrages gang på gang.

Bogen igennem følges forholdet mellem kolonier og moderland på en måde, der tydeligt markerer forfatterens fortrolighed med de skiftende tiders ideer og opfattelser. Her er intet forsøg på at være bedrevidende eller

moraliserende. Danskerne var hverken bedre eller værre end andre kolonibesiddere! De erhvervede oversøiske besiddelser for at tjene penge, skaffede sig slaver, da det viste sig at være økonomisk fordelagtigt, afskaffede dem, da det blev mindre givtigt, og solgte hele forretningen, da den ikke mere forekom lukrativ.

En lang række enkeltpersoner og deres indsats får naturligt nok en central placering i bogen, men forfatteren har også i høj grad øje for det vestindiske samfunds forskellige befolkningsgrupper – hvor det danske islet var yderst begrænset – og disse gruppers indbyrdes forhold. Fremstillingen af plantersamfundet, slavebefolkningen og byernes grupper af små og store handlende bidrager til at gøre bogen til andet og mere end en institutions- og administrationshistorisk redegørelse med en stribe guvernører som perler på en snor.

Hornbys bog bringer ikke epokegørende nye ting for dagen, den bygger i stor udstrækning på de tidligere arbejder om de danske besiddelser, først og fremmest *Vore gamle Tropekolonier*, men den sætter alle de mere eller mindre kendte elementer sammen til et fortrinligt og velfbalanceret helhedsbillede, et helhedsbillede, der præges af forfatterens evne til at se den danske virksomhed i lyset af udviklingen i de internationale vilkår i almindelighed og de store kolonimagters interesser i særdeleshed.

Det samme internationale perspektiv genfindes i Ole Feldbæks og Ole Justesens bind om Asien og Afrika. Men her møder der læseren et endnu mere kompliceret billede, idet også forholdet til ikke-europæiske magter – d.v.s. asiatiske og afrikanske stater – spiller ind.

Feldbæk er med sin beskrivelse af de danske kolonier i Asien på hjemmeba-

ne. Det mærkes tydeligt, at han har hold på stoffet lige fra Gieddes berømmelige ekspedition og de skiftende kompagniers aktiviteter over kronpe-rioden til koloniernes salg i midten af 19. århundrede. I denne dækkende og læseværdige fremstilling er der især grund til at pege på det centrale kapitel om *den florissante handel*. Her trækker Feldbæk virtuost på sine tidligere arbejder om dansk udnyttelse af den internationale situation, så selv kompli-cerede spørgsmål som brugen af neu-tralt flag og remittering af anglo-indisk kapital fremtræder klart og letforståeligt.

Medens virksomheden i Indien, koncentreret om Tranquebar og Serampore, behandles indgående, fore-kommer Kinahandelen derimod at væ-re lidt af et stedbarn i Feldbæks frem-stilling. Nok var her ingen kolonier, men det var dog netop i Canton, at en stor del af den virkelig lukrative han-del foregik. Feldbæks korte afsnit om Kinafarten fremdrager imidlertid ho-vedlinierne i denne handels særpræg og understreger Kinahandelens meget lave driftsomkostninger (ingen besid-delser).

Forfatteren karakteriserer med rette den danske kolonipolitik som konse-kvent. Kolonierne var handelsstøtte-punkter og blev derfor kun opretholdt, så længe der var en handel at støtte. Med det totale engelske herredømme i Asien fra begyndelsen af 19. århundre-de svandt mulighederne for at udnytte de danske besiddelser så kraftigt ind, at styret af kolonierne roligt kunne overlades til folk uden særlig handels-indsigt: kunne man blot læse Frederik VI's instruks og udføre den til punkt og prikke, var man fuldt kvalificeret, som forfatteren udtrykker det.

Det blev dog ikke en af de instruks-kyndige søofficerer, der som guvernør kom til at afhænde besiddelserne i Asi-

en, men derimod juristen Peder Han-sen. I 1845 overtog englænderne de nærmest livløse danske kolonier Tran-quebar og Serampore.

Feldbæk har forsynet sin veldispone-rede og spændende fremstilling med en art afrundingskapitel, *kolonierne i det korte og det lange perspektiv*. Dette afsnit virker umiddelbart noget påkli-stret og består fortrinsvis af gentagel-ser, der forekommer helt overflødige, da den foregående fremstilling, som nævnt, står skarpt og velformet. Det kapitel burde nok have været udeladt.

Ole Justesens afsnit om kolonierne i Afrika adskiller sig på flere måder fra både Hornbys og Feldbæks fremstillin-ger. Det er ikke nær så velskrevet, sproget er ofte tungt, og stoffets dispo-nering forekommer ikke altid indlysen-de. Men Justesen har heller ikke gjort sig opgaven let. Han har knyttet sin fremstilling af de danske etablissemen-ter i Guinea-området tæt sammen med udviklingen i de afrikanske staters ind-byrdes forhold i perioden.

Med denne stærke og velmotiverede pointering af den afrikanske side har forfatteren måttet føre sin læser vidt omkring i det afrikanske bagland, sam-tidig med at han hele tiden har måttet have forbindelsen til den danske akti-vitet på Guldkysten og kontakten til moderlandet i tankerne. Denne van-skelige opgave giver, som antydnet, en del af forklaringen på afsnittets struk-turelle og sproglige karakter.

Men Justesen har fået et godt resul-tat ud af sine anstrengelser, og læseren kan også få et betydeligt udbytte ud af sine! Forfatteren redegør for det dan-ske engagement i Guinea fra starten under Christian IV, hvor navnlig elfen-benet og det røde guld lokkede, over slavehandelsperiodens »sorte guld« til koloniseringsforsøgene i det 19. århun-dredes begyndelse og det afsluttende salg af besiddelserne.

Skønt den danske virksomhed i Afrika aldrig i størrelse eller betydning kunne måle sig med aktiviteterne i Vestindien og Asien, er Guinea-etablissementerne alligevel værd at beskæftige sig med. Her lå et vigtigt hjørne af den atlantiske trekanthandel, hvis vestindiske hjørne Hornby har beskæftiget sig med. Trafikken med slaver fra Guinea over Atlanten til Vestindiens plantager udgjorde en af denne store handelstriangel's vigtige sider.

Justesens fremstilling understreger, ganske som både Hornbys og Feldbæks gør det, at den danske oversøiske virksomhed fra start til slut var præget af forholdet til de store kolonimagter. Skiftende danske regeringer søgte som repræsentanter for den lille og svage konkurrent at løse denne vanskelige balancegangs mange problemer. I perioder skortede det ikke på initiativer og dristighed, når det gjaldt om at udnytte de store konkurrenters indbyrdes stridigheder, og der blev tjent store penge ved sådanne lejligheder.

Medens det ikke er vanskeligt at finde enkeltpersoner og grupper, der hentede gevinster hjem takket være det danske oversøiske engagement, og som desuden gerne stillede deres formuenhed til skue, er det ulige vanskeligere at måle værdien af den oversøiske virksomhed for landet som helhed. Forfatterne er da også yderst forsigtige på dette punkt; i perioder var der over-skud, men set over hele det lange tidsrum er billedet mere broget. Den oversøiske handels mange afledede virkninger i det danske samfund må naturligvis ikke glemmes, men dem lader det sig ikke gøre at sætte tal på.

Reeksporten af de oversøiske varer spillede en helt afgørende rolle som indtægtskilde. I den forbindelse savner man en mere konkret angivelse af, hvor de hjembragte oversøiske varer egentlig blev afsat; hvem var de kun-

der, der havde så stort behov for det københavnske borgerskabs mellem-handlervirksomhed? Feldbæk er i sin behandling af Kinafarten nok den, der kommer spørgsmålet nærmest; den engelske regerings drastiske sænkning af tetolden i 1784 bragte det danske kompagni i en situation, der lignede »en katastrofe«. England var altså det store marked for den danske reeksport – når det drejede sig om te; men hvor forsvandt de mange andre oversøiske varer hen? – og hvor stor en del af denne reeksport havde karakter af regulær indsmugling på konkurrenternes hjemmemarkeder, således som det var tilfældet med teen til England? Det er spørgsmål, som også hører med, når den danske oversøiske virksomhed skal bedømmes.

De to bind om Danmarks kolonier er ganske som hovedværket Politikens Danmarkshistorie rigt illustreret, selv om kvaliteten i gengivelserne ikke står på højde med sidstnævnte, hvilket visse steder medfører, at læseren ikke får det fulde udbytte af illustrationerne (f.eks. Feldbæk s. 77). Forfatterne har selv stået for billedredaktionen, og de har tydeligvis bestræbt sig på at finde et nyt og mere varieret illustrationsmateriale frem end det, der ellers knyttes til behandlinger af disse emner. Dette er i høj grad lykkedes, om end der ved samme lejlighed er sluppet nogle billeder med, hvis relevans for teksten ikke er umiddelbart indlysende for læseren (f.eks. Hornby s. 347 og Justesen s. 307). Mere beklageligt er det, at en del af billedmaterialet er dårligt placeret i teksten, hvorved tekst og illustration ikke optræder som den helhed, der vel må være ideen bag enhver illustreret fremstilling.

Bøgerne er forsynet med fyldige og kommenterede litteraturvejledninger (i det vestindiske bind savnes dog enkelte udenlandske arbejder), men regi-

stre har man ikke villet ofre! Læserens indgangsmuligheder er derfor begrænset til indholdsfortegnelserne, og det er synd, for så fremragende er disse fortegnelser heller ikke (i den afrikanske er angivelsen af et hovedafsnit i fremstillingen oven i købet gledet ud).

Skønt bøgernes udstyr således lader noget tilbage at ønske, så kan det ikke rokke ved den kendsgerning, at Politikens Forlag med disse velfunderede og læseværdige fremstillinger af den danske oversøiske virksomhed har skaffet sin Danmarks Historie en værdifuld udvidelse.

P. C. Willemoes Jørgensen

Hans Chr. Bjerg og John Erichsen: *Danske Orlogsskibe 1690-1860*. Tekstbind og planchebind. (Lademann, 1980). 206 s. + 190 s., kr. 3.200,-.

Selv om forlaget Lademann er kendt for sine store og rigt udstyrede publikationer, må det foreliggende værk ikke desto mindre siges at være i særklasse. Her har to forskere forenet deres indsigt i søetatens righoldige arkiver med forlagets dygtighed og erfaring. Resultatet er blevet et imponerende to-binds værk om den dansk-norske (fra 1814: danske) flådes konstruktions- og dekorationshistorie i perioden 1690-1860.

Udgangspunktet har været Rigsarkivets store samling af ornamentstegninger, og værket koncentrerer sig da også først og fremmest om orlogsskibenes udsmykning; men basis for denne udsmykning – skibene – glemmes ikke. Grundtanken bag værket har været at betragte skibs konstruktionen og skibsdekorationen som »to parallelle linier« i udviklingsforløbet, og denne tanke slår klart igennem i tekstbindet, medens planchebindet næsten udelukkende har relevans for skibsudsmynin-

gen. Det har dog ikke medført, at skibsbygningssiden er blevet ladet illustrationsmæssigt i stikken, for tekstbindet er overdådigt illustreret og giver god plads for mange af de konstruktionstegninger, man må savne i planchebindet.

Hans Chr. Bjerg har med kyndighed taget sig af skibsbygningen. Efter et indledende afsnit om tiden frem til 1690, hvor begreber som »sarter« (oversigt over skibsmål), modeller og konstruktionstegninger præsenteres, følges udviklingen i den danske skibsbygning kronologisk frem til midten af det 19. århundrede. Bjerg har struktureret sin behandling efter de skiftende fabriksmestres embedsperioder, og det må siges at være en god og indlysende dispositions måde, om end den giver anledning til en del gentagelser, bl.a. fordi flere fabriksmestre har haft afgørende indflydelse på byggeriet allerede i deres forgængers embedsperiode.

I det lange udviklingsforløb, som Bjerg præsenterer, kan der især være grund til at hæfte sig såvel ved den indledende fase (omkring 1700), som forfatteren kalder »nationaliseringen«, og den langvarige strid om konstruktionsprincipper eksemplificeret ved »Benstrupsagen« (i 1730'erne), som ved Gerners, Stibolts og Hohlenbergs epoke (1772-1803).

Med »nationaliseringen« omkring 1700 tænker Bjerg på bestræbelserne på at frigøre sig fra brugen af udenlandske konstruktører. Dette lykkedes med udnævnelsen af O. Judichær til vicekvpagemester i 1690. Forfatteren understreger med rette Judichærs og admiral Spans (Holmens chef) centrale rolle, også når det drejede sig om at bygge efter tegninger og matematiske principper. Forbillederne var dog stadig udenlandske. I forbindelse med Judichærs betydningsfulde virksomhed har forfatteren gjort den første skibs-

bygningsskommission (af 14. juli 1705) til genstand for en nøjere undersøgelse og her bl.a. påvist, at der herskede voldsom uenighed om, hvilket forbillede man skulle følge.

Denne strid om engelske contra franske konstruktionsprincipper varede ved langt op i 18. århundrede og spillede en afgørende rolle i den omfattende »Benstrupsag«, hvor fabriksmesteren måtte forlade sit embede, først og fremmest fordi hans »franske« skibe ikke faldt i alles smag. Bjerg redegør instruktivt for sagens konstruktionsmæssige aspekter: det evige problem med at forene hensynet til sejldygtighed (fransk) med hensynet til en solid artilleriplatform (engelsk), især når der også skulle skeles til økonomien og skibenes størrelse.

Affæren førte til nedsættelsen af en permanent konstruktionskommission. Denne nydannelse karakteriserer Bjerg korrekt som banebrydende, og han har uden tvivl også ret i, at den ikke har haft udenlandske forbilleder; men spørgsmålet er, om den var marinechefen Danneskiold-Samsøes egen idé? Kommissionens betydning er imidlertid klar nok: fra nu af blev skibsbygningseksperter samlet og hele byggeriet lagt i faste rammer. Konstruktionskommissionen kom til at fungere perioden ud.

Med Gerner, Stibolt og Hohlenberg-epoken nåede skibsbygningen på Holmen et højdepunkt, hvor der udvikledes en selvstændig dansk skibsbygningstradition. Gerners udvikling af skibsbyggeriet til noget, der kunne ligne en serieproduktion, Stibolts navnkundige brigger og navnlig Hohlenbergs nye skibstype med det »indknebnede agterspejl« og hans forenkling af flådens skibstyper, »masseskibet«, præger perioden. Bjergs behandling af de tre fabriksmestres indsats er både indgående og klar, og hans rehabilite-

ring af Stibolt, der ofte ved senere vurderinger er kommet til at stå i skyggen af Gerner og Hohlenberg, er overbevisende.

Forfatteren giver for perioden som helhed (1690-1860) et godt billede af de skiftende fabriksmestres uddannelse både i ind- og udland og deres arbejdsvilkår på Holmen, der ofte var barske og præget af skarp kritik. Det omfattende illustrationsmateriale anskueliggør udviklingen i skibs konstruktionen og illustrerer på udmærket vis de linier til skibsbygningen i udlandet, som Bjerg ved flere lejligheder trækker op i teksten. Det er alt i alt blevet til en god og velskrevet redegørelse for konstruktionsudviklingen, om end denne del af bogen savner en fornuftig afrunding med et udblik over det lange tidsrum.

Den resterende del af tekstbindet er helliget skibsdekorationen. Om denne udtalte den i 1730'erne nedsatte økonomikommission: »Biltværket er vel kun et ornament, men når det der [på Holmen] er vel gjort, og til samme at forfærdige havens habile folk, er det kongens og nationens ære.« Udsmykningen af skibene var altså ikke nogen ligegyldig ting, selv om den naturligvis, som John Erichsen understreger, måtte tilpasse sig de krav, som skibs konstruktionen stillede.

Forfatteren giver i et indledende afsnit en god oversigt over skibets ornamenter. Disse omfattede ikke blot gallionsfiguren – den del af udsmykningen, som forekommer de fleste mest bekendt – men også de store agterspejl og sidegallerierne. (Hvortil kommer, at gallionen som helhed ofte var pragtfuldt udsmykket). Et komplet ornamentsudkast bestod derfor altid af mindst tre tegninger.

Hvem, der var mester for udsmykningen af de danske orlogsskibe i 17. og begyndelsen af 18. århundrede, la-

der sig ikke afgøre; men fra 1720'erne dukker navnene op. John Erichsen har derfor benyttet den samme dispositions måde som Bjerg, nemlig embedsperioderne; den byder sig naturligt til, men indebærer de samme ulemper som i Bjergs del af bogen.

Rækken af »rigtige« mesterbilledhuggere ved Holmen tager sin begyndelse i 1729, for her kom kunstnere i flådens tjeneste. Forfatteren følger de enkelte mesterbilledhuggeres arbejde fra skib til skib med inddragelse af planchebindets ornamentstegninger. Det er en overordentlig lang, men også interessant vandring læseren dermed føres ud på: over større eller mindre kunstneriske bevagelser og gennem skiftende stilepoker. Forfatterens kunstneriske bedømmelser er gennemgående solide, men flere ægger dog til modsigelse. Erichsen viser også med glimrende eksempler påvirkningen fra udlandet (til tider resulterende i rene plagiater) og de selvstændige danske bidrag. Der gøres endvidere udmærket rede for det praktiske udsmykningsarbejde, dets omfang (hyppige reparationer og udskiftninger) og omkostninger. Den enkelte mesterbilledhuggers virksomhed uden for flådens regie drages også ind, og forfatteren viser, at man i skibsdekorationen ofte var betydelig mere konservativ, end når det drejede sig om udsmykninger andre steder i samfundet.

Særlig bemærkelsesværdig er udviklingen i 19. århundrede, hvor Kunstakademiet trådte ind som en art censor efter nedlæggelsen af embedet som mesterbilledhugger i 1816. Her påkalder navnlig C.W. Eckersberg sig interesse. Forfatteren har med god grund trukket det frugtbare samarbejde mellem professoren og fabriksmester Schifter (1814-46) frem, for Eckersberg kom til at betyde meget for den kunstneriske standard i flådens byggeri.

Men Eckersberg var ikke den eneste kendte kunstner, der ydede bidrag til orlogsskibenes udsmykning, også Thorvaldsen, Abildgaard og Bissen er repræsenteret i John Erichsens detaljerede redegørelse.

Tekstbindet er forsynet med et udførligt noteapparat, der er anbragt bag i bogen. Man har forståeligt nok ikke ønsket at bryde roen i de store tekstsider ved at indsætte fodnoter, men praktisk er det ikke (værket måler 42 × 30 cm!), og helt besynderligt virker det, at man har gemt en del illustrationer omme i dette noteapparat, uden at de i øvrigt har tilknytning til teksten heri. Det forekommer også overraskende, at en publikation, der er ofret så meget på med hensyn til opsætning og udstyr, skal skæmmes af en del trykfejl, hvoraf flere – meget ubehageligt – viser sig i henvisningerne til det vigtige illustrationsmateriale.

Bogens bilagsmateriale omfatter bl.a. værdifulde oversigter over bevarede ornamentstegninger og modeller samt dele af skibsudsmykninger og ornamentsmodeller. Desuden er tekstbindet udstyret med dækkende registre, der naturligvis omfatter såvel tekstbindets illustrationer som planchebindets tegninger. Bogen afsluttes med et udmærket og fyldigt engelsk resumé.

Det tidligere nævnte planchebind omfatter ornamentstegninger til 91 danske orlogsskibe (1692-1860), og disse er – ganske som illustrationerne i tekstbindet – gengivet i fornem udførelse. Tegningerne bringes i kronologisk orden, men derfor havde det alligevel været en god idé at forsyne indholdsfortegnelse med skibsnavne med et byggeår.

Marinehistorikeren Hans Chr. Bjergs og kunsthistorikeren John Erichsens fornemme værk om de danske orlogsskibe præsenterer sig som

»en oversigt og en selektiv kildeudgave, der skulle give et indtryk af skibsbyggeriet og skibsudsmykningen i Danmark-Norge og Danmark i perioden 1690-1860.« Det kan afslutningsvis fastslås, at bogen i høj grad lever op til intentionerne. Forfatterne har i vidt omfang formået at fremdrage væsentlige træk af udviklingen i konstruktion og dekoration på basis af det omfattende kildemateriale, og der står derfor kun tilbage at håbe, at deres ønske om, at bogen vil stimulere til yderligere forskning i emnet, vil blive opfyldt; Bjerg og Erichsen har i hvert fald lagt en god og solid grund.

P. C. Willemoes Jørgensen

Ole Louis Frantzen: *Truslen fra øst. Dansk-norsk flådepolitik 1769-1807*. (Marinehistorisk Selskab, 1980). 191 s., ill., 96,- kr.

Med den foreliggende bog om den dansk-norske flådepolitik i perioden 1769-1807 har Ole Frantzen ønsket at beskrive statsmagtens planlægning vedrørende flådens størrelse, sammensætning, placering og opgaver i et særdeles centralt tidsrum.

Den stramt disponerede bog er bygget op omkring den lange række af kommissioner, der blev nedsat i 18. og begyndelsen af 19. århundrede med det formål at undersøge og stille forslag til det bedst mulige søforsvar af dobbeltmonarkiet under hensyntagen til de skiftende udenrigspolitiske forhold og rigernes konstant dårlige økonomiske situation.

Frantzen indleder sin undersøgelse med flådekommissionen af 1769 med den noget vage begrundelse, at »marinens indre forhold på dette tidspunkt var ved at være bragt i orden omend ikke endeligt«. Det ville have været mere naturligt at vælge perioden umid-

delbart efter Store nordiske Krigs afslutning som begyndelsestidspunkt, men det skal erkendes, at afgrænsningen til 1769 efterlader forfatteren med en opgave, hvis omfang og betydning nok berettiger en selvstændig behandling; og hertil kommer, at Frantzen i et indledende baggrundskapitel bl.a. søger at råde bod på denne afgrænsning.

Bogen baseres på et omfattende arkivalisk materiale, hvis karakter forfatteren på udmærket vis redegør for i sin indledning til bogen og i det udførlige noteapparat. Det er med dette materiale – suppleret med den sparsomme litteratur – lykkedes Ole Frantzen at tegne et ganske indgående billede af den dansk-norske flådepolitik.

Undersøgelsen trækker flere interessante og overraskende forhold frem. Flådens styrke var i 1806 – trods flere kommissionsforsøg på at øge denne – stort set den samme som i 1769; men ser man på flådens *sammensætning*, er der betragtelige forskelle at spore: en reduktion af antallet af linieskibe var blevet modsvaret af en kraftig stigning i antallet af mindre fartøjer. Forfatteren viser, at denne udvikling var et resultat af de dansk-norske forsøg på at tilpasse søforsvaret til de ændringer, som først og fremmest de svenske søstridskræfter gennemgik i perioden.

Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, hvor afgørende en rolle hensynet til den traditionelle fjende, Sverige, spiller (heraf bogens titel). Forfatterens gennemgang af flådeplanlægningen afslører, at Sverige generelt blev betragtet som den eneste potentielle sømilitære modstander! Hverken Rusland eller England spillede nogen nævneværdig rolle i overvejelserne. Ikke mindst hvad England angår, er dette forbløffende; men forfatterens antagelse af, at den engelske flåde ansås for en så overlegen modstander, at en konfrontation ville resultere i dansk

nederlag uanset hvilke bestræbelser, der måtte være gjort for at styrke dobbeltmonarkiets flåde, understreges af bogens talmateriale om Royal Navy. Det var derfor på det nærmeste omsonst at beskæftige sig med England i den dansk-norske flådeplanlægning!

Sverige var en mere passende modstander, og de svenske ekspansionsplaner mod Norge var jo velkendte. Forfatteren fremhæver, at man fra dansk side nøje fulgte med i, hvad der skete på den anden side af Sundet, og at »den omfattende efterretningsvirksomhed... bevirkede, at regeringens informationsgrundlag var fortræffeligt«. Dette er dog for perioden som helhed en sandhed med modifikationer, idet regeringen i København først ved årsskiftet 1784-85 blev klar over, at man i Sverige havde sat et stort flådebygningsprogram i gang allerede i 1782!

Den svenske skærgårdsflåde var en stadig kilde til uro i København – og i Norge. Det er en af bogens store fortjenester, at den fremdrager de dansk-norske overvejelser om og bestræbelser på at etablere tilsvarende kystforsvarsflotiller i Danmark og Norge. Denne udvikling, der var med til at ændre den føromtalt sammensætning af den dansk-norske flåde, slog for alvor igennem med 1806-flådeplanen. Her pressede kronprins Frederik – støttet af hæren, der havde blikket rettet mod den franske trussel – et kanonbådsbyggeri igennem på bekostning af den søgående flåde. Hermed fulgte for første gang et reelt forsøg på en geografisk spredning af de dansk-norske søstridskræfter.

Forfatteren koncentrerer sin undersøgelse af flådeplanlægningen om skibsmateriellet, og bogen igennem præsenteres læseren for den ene skibs- og kanonoptælling efter den anden. Det kan forekomme lidt utilfredsstill-

ende, og Frantzen er da også selv (navnlig i omtalen af Henrik Gerners flådeplan fra 1786) opmærksom på, at også andre faktorer må spille ind, når en flådes styrke skal vurderes og sammenlignes med potentielle fjender; men han har ret i, at sådanne faktorer er langt vanskeligere at bedømme, og at de samtidige styrkeberegninger ikke synes at have beskæftiget sig særlig indgående hermed.

Bogen er en let omarbejdet udgave af Ole Frantzens speciale. Dette forhold er muligvis skyld i den lidt omstændelige tekst, hvor bl.a. hvert kapitel afsluttes med en »sammenfatning«, der forekommer overflødig i betragtning af kapitlernes omfang og bogens udmærkede afsluttende »sammenfatning og konklusion«. Også forholdet mellem tekst og noter virker ugennemtænkt, idet det store noteapparat rummer adskillige væsentlige ting, der passende kunne have befundet sig i teksten.

Bilagsmaterialet, der omfatter en oversigt over udgifterne til søetaten og tabeller over den dansk-norske, svenske og engelske flåde, er både interessant og værdifuldt. Der ligger et stort arbejde bag disse bilag, og det må derfor beklages, at flere af tabellerne er så komprimerede, at de er vanskelige at bruge. Enkelte fejl i tabelmaterialet viser da også, at det ikke har været let at læse korrektur (linieskibstabellen for 1784 og 1806 og fregattabellen for 1800).

Bogen er udstyret med et stort og glimrende illustrationsmateriale (dog er det eneste kort i bogen ualmindelig ringe). Det afsluttende navne- og stedregister er derimod – ligesom det tynde og dårligt udformede engelske resumé – problematisk. Med et så omfattende og indholdsmættet noteapparat som det, der findes i Ole Frantzens bog, må det være en selvfølge, at registret dæk-

ker såvel tekst som noter. Det er imidlertid ikke tilfældet, idet henvisninger til noteapparatet ikke er konsekvent gennemført!

Disse svagheder ved bogen ændrer naturligvis ikke ved det faktum, at Ole Frantzen har foretaget en indgående og veldokumenteret behandling af sit emne og ved sin anvendelse af det omfattende arkivmateriale kunnet fremdrage interessante og hidtil upåagtede elementer i dansk-norsk flådepolitik i perioden 1769-1807.

P. C. Willemoes Jørgensen

Ole Feldbæk: *Denmark and the Armed Neutrality 1800-1801. Small Power Policy in a World War.* (Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 16; København, 1980). 308 s.

Den foreliggende bog er på flere måder et opgør med den traditionelle opfattelse af Det væbnede Neutralitetsforbund 1800-1801: Forbundet, der aldrig nåede at blive fuldt effektivt, var ikke blot en episode i den omfattende europæiske konflikt, det var i højeste grad en politisk realitet i årene 1800 og 1801 – og den danske deltagelse heri kan ikke bare ses som et udslag af en sangvinsk og inkonsekvent udenrigspolitik, den var tværtimod i udstrakt grad baseret på en velovervejede bedømmelse af dobbeltmonarkiets interesser og muligheder.

Feldbæk har sat sig som mål dels at undersøge formuleringen og udførelsen af de diplomatiske, økonomiske og militære elementer i den danske udenrigspolitik omkring 1800, dels at bidrage til en bedre forståelse af de vilkår, som en stormagtskonfrontation byder de mindre stater. Hans bog må siges til fulde at opfylde disse mål.

I et indledende kapitel trækkes hovedlinierne i det 18. århundredes dan-

ske udenrigspolitik op. Den danske regering førte gennem det meste af århundredet en udpræget defensiv neutralitetspolitik, hvor hævdelser af snævre kontrabande- og blokadedefinitioner og principper om »frit skib-fri ladning« og retten til at afvise visitation af konvojerede handelsskibe afbødtes af en særdeles praktisk holdning i de enkelte situationer, hvorved regeringen holdt sig fri af mere alvorlige konflikter først og fremmest med den store sømagt England.

Konvojerer, der gennem århundredet havde været den absolutte undtagelse, blev med den omfattende franske kaperkrigsførelse fra 1797 et markant træk i den danske neutralitetspolitik, der hermed antog en klart offensiv karakter og bragte regeringen på kollisionskurs med England, da denne magt fra 1798 igen begyndte at gøre sig stærkere gældende til søs.

Konfrontationen med England blev efter nogle mindre sammenstød en realitet i sommeren 1800, hvor London besluttede at sætte magt bag sit krav om en dansk opgivelse af den offensive neutralitetspolitik.

I de efterfølgende kapitler behandler Feldbæk den danske regerings møj-sommelige manøvrering mellem hensynet til dobbeltmonarkiets handel og skibsfart og hensynet til rigets sikkerhed, som Rusland siden 1773 betragtedes som værende garant for. Begivenhedsforløbet analyseres fra indgåelsen af den dansk-engelske konvention i august 1800 og etableringen af Det væbnede Neutralitetsforbund i årets slutning over den militære konfrontation på Københavns Red i april 1801 til den efterfølgende danske accept af den engelsk-russiske konvention i oktober 1801, der indebar konvojpolitikens sammenbrud.

Ved inddragelse af et stort – fortrinvis utrykt – kildemateriale, der

omfatter notater og korrespondancer af både officiel og privat karakter lykkes det forfatteren at kaste lys over den danske regerings virksomhed i en yderst anspændt situation. Bogen giver et glimrende indtryk af tidens komplicerede diplomatiske spil, hvor meget afhæng af evnen til og mulighederne for at trække afgørelser ud, indtil pålidelige efterretninger om udviklingen i andre hovedstæder kunne indløbe.

Bogen koncentrerer sig naturligt om forholdene i København, hvor udenrigsminister Christian Bernstorff og kronprins Frederik tegnede firmaet; men også udviklingen i Skt. Petersborg og London – i mindre omfang også i Berlin, Stockholm og Paris – følges indgående med henblik på at klarlægge de skiftende udenrigspolitiske konstellationer, som den danske regering måtte søge at tage højde for.

Det væbnede Neutralitetsforbunds medlemmer udgjorde en broget samling, og forfatteren fremdrager på udmærket måde de store interesseforskelle, der bogstavelig talt fra starten gjorde forbundet til et yderst problematisk middel i dansk udenrigspolitik.

Men den danske regering holdt ikke desto mindre fast ved forbundsiden; valget stod – siger Feldbæk – mellem en kortvarig krig med England eller en sønderlemmelse af dobbeltmonarkiet, og regeringen traf sit »valg« med åbne øjne.

I det hele taget tegner bogen et langt mere nuanceret billede af »ulykkesfuglen« i dansk udenrigspolitik, som Chr. Bernstorff er blevet kaldt, end det, der traditionelt præsenteres. Den unge Bernstorff stod i en situation, der adskilte sig markant fra de vilkår, hans store forgængere og navnefæller havde arbejdet under. De udenrigspolitiske

forhold havde fra slutningen af 1790'erne antaget en langt mere preserende og uoverskuelig karakter. Feldbæk viser, at udenrigsministeren arbejdede både velovervejede og målbevidst, og at hans vurderinger – også af den russiske zars hensigter – ofte viste sig at være korrekte. Kun på ét – om end yderst vigtigt – felt synes hans dømmekraft at have svigtet: han forstod ikke, at neutralitetsprincipperne var af altafgørende betydning for England – eller også ville han ikke forstå det; Feldbæk lader spørgsmålet stå åbent. Denne manglende evne eller vilje til at indse, at London ligeså lidt kunne bøje sig for forbundets neutralitetsprincipper, som København kunne lægge sig ud med Skt. Petersborg, ligger tydeligvis også bag Bernstorffs meget omtalte ændringsforslag til konventionen med England i august 1800.

Det er en meget velskrevet og veloplagt bog, Feldbæk har begået, og han har formået at præsentere sit omfattende og uensartede materiale på en særdeles overskuelig og meget overbevisende måde. Bogen indeholder ganske vist mange gentagelser og overlapninger, men det kan næppe være meget anderledes, når begivenheder skal følges og analyseres både i København og i andre hovedstæder.

Ud over en almindelig bibliografi og arkivalieoversigt er bogen forsynet med et værdifuldt kapitel, der behandler både litteraturen, det trykte og det utrykte kildemateriale. Der gemmer sig i dette kapitel også udmærkede betragtninger vedrørende beslutningstagerne og deres diplomater.

Bogen afsluttes med noteapparat, register og dansk resumé.

P.C. Willemoes Jørgensen

Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning om hoveriet af 11. februar 1788.* (Landbohistorisk Selskab, 1980). 287 s., ill.

C.D. Reventlows hoveribetænkning med bilag, som faktisk har ligget trykklar siden sin tilblivelse i 1788, er et interessant og meget givende landbohistorisk aktstykke. I den foreliggende udgave udgør betænkningen m.v. dog kun en mindre del. Hovedparten optager en stor og stofmættet indledning og et uhyre omfattende noteapparat, som i sig selv er lidt i retning af et landbohistorisk leksikon med klare og præcise redegørelser for begreber og synspunkter og mange originale bemærkninger og pointer.

Udgiveren hører til den yngre generation af landbohistorikere, men har allerede markeret sig stærkt, særlig med den inciterende afhandling »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« (Fortid og Nutid 1979), hvor den danske gårdmandsstands dominerende indflydelse på økonomi, politik og historieforskning og historieskrivning analyseres. Han har enden og i høj grad også viljen til at se tingene fra andre synspunkter og i nye sammenhænge. Hans billede af 1700årenes bonde (gårdmand) er meget anderledes end det, der sædvanemæssigt er tegnet af den tids hovbonde, »intet tyder på, at gårdmandsbruget som helhed stagnerede endsige gik tilbage i de sidste tiår før landboreformerne – tværtimod«, hedder det. Bønderne fik lige så vel som godsejerne fordele af de stærkt stigende konjunkturer, og nok steg hoveriet kraftigt, men ikke i samme takt som gårdenes afkastning forøgedes. »Konjunkturerne, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række. Taberne var bybefolkningen og de hastigt voksende tyende- og

husmandsgrupper, der skulle købe landbrugets stadigt dyrere produkter« (s. 38).

Bogen skal markere Landbohistorisk Selskabs 25-års jubilæum, som ganske vist kunne fejres allerede i 1977. I 80'erne bliver der jo adskillige landbohistoriske jubilæer at fejre. Den her foreliggende bog varsler klart om grøde og nybrud i den kommende landbohistoriske forskning.

Paul G. Ørberg

Otto Mørkholm (red.): *Den kongelige Mønt- og Medaillesamling 1781-1981.* (Nationalmuseet, 1981). 217 s. kr. 98,50. – Kirsten Bendixen: *Et Myntcabinet til Nytte og Ære.* (Nationalmuseet, 1980). 32 s., kr. 20,00.

Hvis man skulle give den kortest mulige omtale af de to bøger, ville den omtrent lyde således, at de beskriver de kampe og genvordigheder, samlingen har måttet gennemgå. De fortjener dog en bredere kommentar. Møntsamlingen blev oprettet som en selvstændig institution ved en kabinetsordre af 16. dec. 1780, og det er bestemmelserne i dette og det følgende år, der har givet anledning til jubilæet, men dens historie går længere tilbage, da allerede Frederik 3. samlede på mønter og medaljer, der blev anbragt på Kunstkammeret. Samlingen var fra begyndelsen et fyrsteligt liebhaveri; medaljerne skulle forevige kongernes sejre og gode gerninger, og den afgørende vending sker, da de ændres til at være et materiale for forskningen. Det skete allerede i det 18. århundrede, og oprettelsen af en selvstændig institution i 1781 kan for så vidt betragtes som et bevis på, at man forstod, hvor store muligheder samlingen rummede, og de to århundreder siden dengang har vir-

keliggjort alle forhåbninger, man nærede.

Kirsten Bendixens lille bog kaldes et katalog over jubilæumsudstillingen, men er i virkeligheden en populær redegørelse for samlingen og dens daglige arbejde, mens den anden med sine aktstykker og enkeltskildringer giver et mere grundigt indblik i deres historie og virksomhed. Samlingen har sejlet mellem Scylla og Charybdis. Kun ved store gaver er det lykkedes at skaffe den nødvendige forøgelse og efterhånden udfylde manglerne, og udefra forsøgte man at tilintetgøre dens selvstændighed, så indholdet blev fordelt i de andre afdelinger af Nationalmuseet, planer der røbede en fuldstændig uvidenhed om numismatik. Sidst er tanken taget op af Erik Kjersgaard, som Otto Mørkholm har måttet imødegå i en artikel i Weekendavisen 20. febr. 1981. De to jubilæumsskrifter kan derfor også betragtes som en apologi, der burde have været unødvendig. Samlingen har været en planteskole for historien, og her kan kun erindres om, at Kr. Erslev begyndte sin videnskabelige løbebane som numismatiker, og som centrum for et af historiens vigtigste fag er Den kongelige Mønt- og Medaillesamling uundværlig.

Fra dette triste indslag om samlingskampen er det en glæde at vende sig til et afsnit med Georg Galsters erindringer, hvori han med lune fortæller om sine minder om sit arbejde med mønterne, og bøgernes smukke billedomslag kan forhåbentlig lokke andre end møntsamlere til at aflægge samlingsen et besøg.

Helge Søgaard

Vigand Dann Rasmussen: *Nørrejske jernbanebyer*. Udgivet af projekt Stationsbyen under Statens hum. Forskningsråd. (Universitetsforlaget i Århus, 1981). 144 s., ill., 62,85 kr.

Som bekendt er der iværksat et spændende projekt under det humanistiske forskningsråd, hvis formål er at belyse stationsbyens historie 1840-1940. Den første publikation herom var en seminarrapport, der trak linjerne for de kommende års arbejde op (Stationsbyen, 1980, 150 s.) og nu foreligger publikation nr. 2 i form af et let bearbejdet speciale fra 1975 med titlen *Nørrejske jernbanebyer*. Allerede med denne titel anslås en væsentlig problemstilling: hvad skal barnet hedde? Forfatteren foretrækker »jernbaneby« fremfor »stationsby«, og det er i visse henseender en forbedring, men stadig et uklart begreb der i hvert fald ikke siger noget om de rurale bebyggelses funktion og f.eks. ikke skiller dem fra tidligere købstæder med jernbane.

Bogen indledes med et kort afsnit om jernbanebyer i andre lande, og herefter følger det ene af bogens hovedafsnit om placeringen af jernbanelinjer og ekspeditionssteder. Det andet hovedafsnit omhandler befolkningsudvikling i de nørrejske landsogne og befolkningstal i de bymæssige bebyggelser før 1901. Det er forfatteren, der i overskrifter skelner mellem »udvikling« og »tal« uden at det helt præcist markerer en forskel i de to afsnit. Endelig sluttes der af med en skitse af erhvervsudviklingen i tre vestjyske sogne.

I en undertitel anføres det, at bogen tidsmæssigt afgrænses til perioden 1850-1901, sidstnævnte året hvor folketællingerne for første gang udskiller de »bymæssige bebyggelser« fra hele sognet. Det havde været rimeligt også at anføre, at undersøgelsen stort set kun omfatter Vestbanen, dvs. banen Esbjerg-Varde-Ringkøbing-Holstebro, der blev åbnet 1874-75. Denne begrænsning i indhold er udmærket motiveret med, at den rurale bebyggelse i Vestjylland er velegnet til analyse, fordi der er forholdsvis få købstæder i området, og fordi de fynske og sjællandske forhold er bedre undersøgt.

Dann Rasmussen viser i afsnittet om Vestbanen, hvor mange lokale myndigheder og interesser, der tog del i debatten om linjeføringen og i nogen grad også med hvilken iver. Diskussionen var hovedsagelig præget af østjyske interesser, som ville trække banen ind mod midten og vestjyske sognes ønsker om at fastholde en vestlig linjeføring. Forfatterens hovedsynspunkt er, at jernbanelinjernes placering væsentligst blev bestemt af egnsudviklingsmæssige og eksportensyn, og at de lokale ønsker kun i ringe grad havde indflydelse.

Afsnittet om befolkningsudviklingen viser, at placeringen af jernbaner fandt sted i de mere velbefolkede områder, og at vel havde jernbanerne betydning for bydannelsen, men de var langt fra at være dominerende faktor.

Bogens fortjeneste ligger i, at der er samlet en række forskningsmæssige synspunkter sammen i en oversigt, og at der er tilvejebragt en samlet oversigt over arkivgrupper og litteratur. Egentlig nyt føjer bogen ikke til vor viden om emnet, og selv om spillet om Vestbanens placering belyses mere indgående end tidligere, så er der kun tale om en oversigt. Til gengæld står det mere og mere klart, hvor mange

spændende analyser der venter projekt Stationsbyen, og hvor mange lokalundersøgelser der må til for at et klarere mønster kan træde frem for os.

Af illustrationsmaterialet er der grund til at gøre opmærksom på en række interessante kort med forslag til jernbaneanlæg. Det er en skam, at de ikke træder klarere frem i trykket.

Verner Bruhn

Andreas Laursen: *Danske færges*. (Høst & Søns Forlag, 1979). 64 s., 84,- kr.

Andreas Laursen har gennem den sidste halve snes år udgivet en lang række bøger, der først og fremmest gennem meget fine tegninger har belyst forskellige former for danske fartøjer: Danske småskibe, Danske fiskerbåde, Danske dampskibe etc. Nu er turen kommet til færgerne, der behandles på den sædvanlige måde: En ganske kort indledning giver et rids af dansk færgesfarts historie fra middelalderen til i dag, og derefter følger Laursens tegninger af færges fra de sidste 150 år med en lille billedtekst. Noget nyt bringer bogen på ingen måde, men den taler ganske charmerende til ens nostalgiske følelser.

Chr. R. Jansen

J. Jensen og C.M. Olsen: *Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden fra 1871 til 1900*. Udgivet af Forretningsudvalget for De samvirkende Fagforbund i Danmark. København 1901. (Fotografisk genoptrykt af Sydjysk Universitetsforlag, 1981, med en indledning af Søren Federspiel). 339 s. + bilagstabeller.

Væksten i interessen for arbejderbevægelsens og -klassens historie, som har præget det sidste årti, har haft nogle mindre heldige bivirkninger. Det er

blevet mere og mere vanskeligt at fremskaffe den ældre litteratur til undervisnings- og forskningsformål, og samtidig er bibliotekernes beskedne bestand af de klassiske værker og trykte kilder blevet mere og mere nedslidt. Der er derfor al mulig grund til at genudgive de mere centrale behandlinger og kildekrifter, som bl.a. Kildekriftselskabet og det alt for kortlivede Clio-Reprint forlag har gjort, og det må hilses med tilfredshed, at Sydjysk Universitetsforlag nu også har bevæget sig ind på dette område. Forhåbentlig bliver det ikke det sidste, som redaktionen (Claus Bjørn og Verner Bruhn) lader høre fra sig.

For undertegnede, som har oplevet at måtte vente halvandet år, før det blev min tur til at låne Statsbibliotekets eksemplar af Jensens og Olsens Oversigt (der oven i købet kun blev udlånt for 14 dage ad gangen), må netop denne genudgivelse siges at være et særdeles relevant valg.

Bogen er af flere grunde en nærmest uomgængelig kilde til den ældre fagbevægelses (og dermed også det ældre socialdemokratis) historie. Den er skrevet af DsF's topledelse, formanden Jens Jensen og sekretæren Chr. Martin Olsen (som overtog Jensens post i 1903, da denne blev Københavns første socialdemokratiske borgmester) kort efter, at den nystiftede landsorganisation havde udkæmpet storlockouten i 1899 og indgået septemberforliget. Begge var fremtrædende pionerer fra arbejderbevægelsens opbygningsfase, og begge var folketingsmedlemmer. Dette gør Oversigten til en central kilde til selvforståelsen i den socialdemokratiske arbejderbevægelses ledelse ved indgangen til det 20. århundrede. Bogens første halvdel er en engageret historisk gennemgang, som afsluttes med en 60 sider lang og gennemdokumenteret fremstilling af stor-

lockoutens forløb. Anden halvdel består af dataspækkede specialoversigter over de danske fagorganisationer. For mange forholds vedkommende udgør bogen det primære kildegrundlag for vor viden om fagbevægelsens udvikling frem til landsorganisationens dannelse.

Af disse og andre grunde, blandt hvilke Søren Federspiels indsigtfulde indledning ikke må glemmes, fortjener Jensens og Olsens klassiker stor udbredelse.

Erik Strange Petersen

Kjeld Sørensen og Knud Vilby: *Skyggesiden. En beretning om fattigdom og forsorg i Danmark i tre generationer.* (Gyldendal, 1980). 94 s.

I 1978 udsendte forfatterne bogen »Fattig i Danmark«, anmeldt i Historie, XIII, 1-2, 1979. Det var en bog med beretninger af mennesker om deres eget liv, i alle tilfældene Danmark set fra skyggesiden. Her er noget af stoffet brugt i en mere populær udgave, og bogens svaghed åbenbares allerede i forordet: »De [beretningerne] handler om, hvordan en meget stor del af danskerne har haft det og stadig har det«. For det gør de dybest set ikke. De handler om, hvordan nogle individer *hævder* de har haft og har det. Her er der ikke gjort noget forsøg på at stille sig kritisk til beretningerne, de tages for deres pålydende og bruges nærmest til at »dokumentere« rimeligheden i forfatternes politiske synspunkt, som går ud på, at enten er man *fattig*, eller også er man *heldig*.

Der er ikke meget struktur over indholdet, men det går nærmest ud på at vise en del måder at have det skidt på. At sætte den kritik ind, som forfatterne selv ikke magter eller ikke vil, ville være et urimelig stort arbejde i forhold til bogens betydning. Så her skal blot tages som eksempel den første af bo-

gens beretninger med Sørensen og Vilby-refleksioner.

Der er tale om en mand, født 1906, der kom under værgerådet som 7-årig på grund af vanrøgt. Han blev sendt til Viborg, til et plejehjem, hvorfra han sammen med 15-20 andre fra et stort lokale blev udleveret til liebhavere. Dette er en så usædvanlig måde at blive placeret i et privat plejehjem på, at man nok gad have set en note her.

I et kommenterende afsnit efter dette erindringsstykke »Børneforsorg i gamle dage« skrives der om, hvor slemt det hele var; f.eks. svæver bogens forfattere i den vildfarelse, at værgerådene skulle straffe. De skulle vel nærmest det modsatte, nemlig arbejde for, at børn ikke blev hjemfalden til straf. Hos medlemmerne af værgerådene mener forfatterne ikke, at de stakels børn kunne vente megen støtte eller medlidenhed, for det var folk, der havde deres på det tørre. Til dette er at sige, at byrådene indvalgte mange sande børnevenner i værgerådene, f.eks. i Århus Peter Sabroes kampfælle, husmandssønnen Marius Simonsen, redaktør af Demokraten. Sådan kunne man blive ved, men det er ikke ulejligheden værd. De kommenterende afsnit nærmer sig momentvis urimeligheder (den negative holdning over for kristelig velgørenhed, fra hvilken så at sige hele vort sociale apparatur er udsprunget) eller det rene nonsens (s. 50, hvor sprutten er på tapetet). Blandt bogens billeder af social ulykke virker et par fra Det kongelige bibliotek så opstillede, at man nok gad se dem underkastet kildekritik.

Jörn-Peter Leppien: *Martin Rade und die deutsch-dänischen Beziehungen 1909-1929*. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 77. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1981).

Martin Rade (1857-1940) var professor i teologi i Marburg, i årtierne før første verdenskrig var han især kendt som redaktør af tidsskriftet »Die christliche Welt«. Her fremkom i 1909 en række artikler af cand. teol. Johannes Tiedje om »Tilstandene i Nordslesvig«, som indeholdt et flammende angreb på den officielle forlysningspolitik. Tiedje påpegede de uheldige moralske følger af de tvivlsomme midler, der blev bragt i anvendelse for at få de danske nordslesvigere gjort til tyskere. Artiklerne vakte stor opmærksomhed, men fremkaldte mere kritik end tilslutning; langt de fleste tyskere fandt myndighedernes fremfærd ret og rimelig, og mange ønskede skrappe midler bragt i anvendelse. For at modvirke den ensidige måde, hvorpå den tyske presse behandlede nordslesvigske emner, udgav Martin Rade 1910-11 en særlig »Grenzmarkenkorrespondenz«. Heri blev der også rettet skarp kritik mod lederne af den samlende tyske organisation »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«. Denne organisation udøvede et sandt meningsstyranni over for dem, der enten fandt den tyske politik uheldig, fordi den ikke kunne føre til det ønskede resultat, eller som Martin Rade fandt den uretfærdig og uværdig for den tyske kulturnation.

Jörn-Peter Leppien gør omhyggeligt

rede for Martin Rades »Werdegang«, både politisk og teologisk, og han har sat sit arbejde ind i en teoretisk ramme, kendetegnet ved begrebet »fredsforskning«, nærmere betegnet den historiske fredsforskning, en retning som kun er lidet udbredt i landet Slesvig-Holsten, og som ikke er særlig populær, fordi konsekvensen bliver en hård kritik af den tyske politik, der blev ført af de magtberusede tyske myndigheder mod Danmark og danskerne mellem 1864 og 1918. Man må anerkende det mod, Jörn-Peter Leppien lige som sin helt Martin Rade har lagt for dagen ved at gå mod strømmen. Vel er det almindeligt, at tyske historikere nu kritiserer den tyske politik og især den sproganordning af 1888, hvorved det danske sprog blev fortrængt fra de nordslesvigske landsbyskoler. Forordningen fremkaldte kraftige danske modaktioner, og tyskerne anser den for at være en »dumhed«, men de lader som regel spørgsmålet om den var en uretfærdighed ubesvaret. Martin Rade anså den for uretfærdig, men andre som samtidig med ham kritiserede den og de anvendte metoder mod danskheden, f.eks. pastor Johannes Schmidt, fandt forordningen og metoderne uhensigtsmæssige. Det er en af Jörn-Peter Leppiens fortjenester at stille Rade og pastor Schmidt over for hinanden og vise, at pastor Schmidt med sin »fredsforening« ville søge at opnå Nordslesvigs fortydskning med andre taktiske midler. Målet var det samme for ham som for myndighederne. Navnet »fredsforening« gav mange den opfattelse, at pastor Schmidt var pacifist, intet lå ham fjernere end pacifismen, han var konservativ-nationalistisk i sin grundanskuelse, men han havde blik for de svage sider ved den officielle tyske politik. Som alle andre tyskere dengang ønskede Martin Rade at bevare Nordslesvig for Tyskland, men

hvor andre ville bekæmpe de danske eller udkonkurrere dem, ønskede han, at de i frihed måtte udfolde deres kulturelle liv i forbindelse med udviklingen i Danmark. En sådan politik mente han det store og stærke Tyskland havde råd til.

Efter genforeningen viste modsætningen mellem Rade og pastor Schmidt sig på ny, idet Rade ikke kunne acceptere Schmidts krav om grænseflytning. Med året 1929 slutter fremstillingen og her er blot at nævne, at Rade var en skarp kritiker af nazismen; i 1933 blev han afskediget som professor uden pension. Han døde – næsten symbolsk – den 9. april 1940.

Leppien har indledt sin afhandling med et citat af den afdøde forbundspræsident Gustav Heinemann, der havde peget på, at det ikke var nok blot at pleje traditionerne, men at man måtte spørge, hvilken tradition det nye Tyskland skulde knytte sig til. Leppien har ved at fremdrage Martin Rades indsats søgt tilknytning til en tradition repræsenteret af en ædel og fornem personlighed, en tradition som også Gustav Heinemann havde forbindelse med. Man må ønske denne tradition en rig blomstring i tysk folkeliv. Jörn-Peter Leppien har gjort sig meget fortjent ved at fremdrage netop denne side af det dansk-tyske samspil.

Troels Fink

Poul Hartling: *Bladet i bogen. Erindringer 1914-1964* (Gyldendal, 1980). 187 s. ill.

Ikke ubegrundet er dette første bind af tidligere statsminister Poul Hartlings erindringer blevet en salgssucces. Hartling er stadig en kendt personlighed, han skriver godt, og han er åben. Poul Hartling voksede op på Amager. Hans forældre var lærere, der skabte et levende og godt hjem for de to børn.

Der er ingen tvivl om, at det gav Poul Hartling en betydelig ballast både religiøst, intellektuelt og politisk. Hartling senior var aktiv venstremand og var 1945-47 undervisningsminister. I den almindelige opfattelse står Poul Hartling vist nok i dag som en kultiveret, men også robust og udholdende politiker. Det er derfor ejendommeligt at konstatere, at han var en skrælling som barn lidende af astma og andre plager og ofte med over 100 sygedage pr. år. Men han voksede sig fra det.

Af skolegang og ikke mindst af universitetsstudierne (1932-38) gives der et lunerigt og troværdigt billede, som mange nutidsstudenter sikkert vil finde umådeligt gammeldags. Hartling har et skarpt blik både for systemets positive og negative sider. Så moden, læsevante og selvstændig han var, hørte han nok til dem, der fik et maksimalt udbytte.

Efter teologisk embedseksamen havde Hartling præstekald til 1950 (Frederiksberg Kirke og Lukasstiftelsen), et arbejde, han udfyldte godt, og som fyldte ham. Jævnside hermed var han i 1945 begyndt at undervise ved N. Zahles Seminarium, og det ledte til forstander (rektor)-stillingen i 1950 og dermed også til aktiv indflydelse på dansk skolepolitik, da han i 1957 kom i folketinget.

Som nybagt folketingsmand blev han vidne til de forhandlinger, der førte frem til en trekantregering af S, R og RF. Da jeg i 1962-63 indsamlede materiale til det, der blev bogen »Regeringskrisen 1957« (1964), blev jeg – bortset fra hos Thorkil Kristensen – mødt med en mur af tavshed hos de venstremænd, jeg opsøgte. Det var tydeligt, at det var ubekvemt for Venstre, at der skulle bores i Erik Eriksens afslag på at danne en ren V-regering. Når det gjaldt at klarlægge Venstres taktik, var jeg stort set henvist til at bygge på Thorkil Kristensen og offent-

liggjorte udtalelser. Det bekymrede mig en smule, men Hartlings gennemgang af forhandlingerne på Venstres gruppemøder viser, at bekymringerne var overflødige. Forklaringen er naturligvis, at krisens forløb meget hurtigt henviste Venstre til en passiv rolle. Alligevel er Hartlings redegørelse værdifuld, fordi vi nu byggende på dagbogsoptegnelser i detaljer får vished for, hvad Erik Eriksen sagde på gruppemøderne.

Hartlings ræsonnementer over, hvad der var Erik Eriksens egentlige motiver, er også særdeles interessante. Han mener, at Erik Eriksen definitivt lod sig overtale til at fastholde VK-samarbejdet, selv om det kostede en borgerlig regering, ved en frokost på Skovriderkroen dagen efter valget. Dette har Jens Sønderup (som jeg efter 1964 kom på en god fod med) bekræftet over for mig. De konservative viste sig ved den lejlighed mere kongelige end Kongen, mere venstretro end den samlede venstregruppe. Det er dog næppe hele forklaringen. Jeg tror, Hartling har ret i, at Erik Eriksen var utryg ved den magt, Thorkil Kristensen ville få i en ren venstre-regering (s. 138); men jeg mener også, at Erik Eriksen regnede med, at han ville vinde i den nervekrig, han førte med Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard, og til sidst ville komme til at danne en VK-regering. Efter min vurdering kan man nu næppe komme længere i analysen af Erik Eriksens motiver. Men Hartlings fremstilling er også interessant ved, at han åbenbart mente, at Erik Eriksens handlede galt. Dengang tav Hartling. Senere viste han, at han også kunne handle uden at tage alt for meget hensyn til de konservative.

I 1958 vedtoges nye skolelove, et vanskeligt problem, som længe – ja faktisk siden 1937 – havde været påtrængende. Her placerede V sig sam-

men med S og R, hvad der bekom K ilde. Henning Bregnsbo har i sin bog »Kampen om skolelovene af 1958« (1971) påvist, hvorledes Hartling var i stand til at udmanøvrere Erik Eriksen og Poul Sørensen. Først senere fik man blik for, at Hartling – på trods af sit fromme udseende – kunne det politiske håndværk, selv om det retfærdigvis bør tilføjes, at skolelovene ikke var dem, Erik Eriksen og Poul Sørensen prioriterede højest.

Hartlings første politikerperiode blev kort, da han faldt ved valget i 1960, men han fastholdt forbindelsen med Venstres apparat, idet Axel Kristensen i 1961 nedlagde posten som formand for det sjællandsk-bornholmske Venstre alene for at bane vejen for Hartling.

Den røde tråd i Hartlings liv er en fast og ukompliceret kristentro og et meget harmonisk hjemmeliv. Anfægtelser ses ikke at have plaget ham, hverken religiøst eller politisk. Hans faste religiøse forankring har utvivlsomt været en betydelig styrke for ham menneskeligt og dermed også politisk. Som memoireforfatter hører han til de bedste. Ikke blot er han en god, under tiden en stilfærdigt bevægende, oftere en morsom skribent, men han bygger også på samtidige optegnelser og breve, ligesom han har en rimelig kritisk distance til meget (men selvfølgelig ikke alt), han beskriver. Det skal blive interessant at se, om han i den bebudede fortsættelse kan skrive ligeså sagligt afslappet om sig selv og sine egne partiledervervejelser som om Erik Eriksens, thi det var jo først efter 1964, at Hartling kom i centrum af dansk politik.

Under alle omstændigheder har han allerede med det foreliggende bind leveret et godt bidrag til forståelsen ikke blot af sig selv, men også til sider af dansk kirkelig og politik.

Tage Kaarsted

Jørgen Hæstrup: *Ad omveje. Studieår i København 1927-34.* (Berlingske Forlag, 1981). 142 s., kr. 65,-.

Besættelsestidens historiker, dr. Jørgen Hæstrup er en mand med mange talenter. Hans imponerende faglitterære produktion tegner ikke blot et billede af en fremragende forsker, men også – for at låne Povl Bagges udtryk i »Hilsen til Hæstrup« – en benådet fortæller. Denne side af Hæstrups talent kommer til fuld udfoldelse i erindringsbøgerne, hvoraf den første, der handler om barneårene i Viborg, udkom i 1966, den næste, om arbejdet med besættelsestidshistorien, i 1973 – og nu dette bind om studietiden i København, der delvis udfylder lakunen mellem de to førstnævnte.

Skildringen begynder veloplagt i sommeren 1927, da den unge Jørgen Hæstrup blev dimitteret som matematisk student fra Odense Kathedralskole. Festrusen afløstes hurtigt af svære overvejelser om den fremtidige løbebane. Efter udelukkelsesmetoden – og klog vejledning fra Kathedralskolens unge adjunkt i historie, H.H. Fussing – faldt valget til alt held på skoleembedsøksamen i historie og dansk, og vi får en kostelig beskrivelse af den unge provinsstudents indtog i hovedstaden ved semesterstarten i september 1927 med fin selvironisk udmaling af højstemte forventninger om en studentertilværelse à la Hostrup. Realiteterne viste sig at være anderledes beskafne. Mødet med universitetets hverdag var tydeligvis en stor skuffelse. Lærerne – fornemmeligst professorerne Aage Friis, Knud Fabricius og Erik Arup – var nærmest olympiske i deres utilnærmelighed, og deres forelæsninger forekom temmelig kedelige og uvedkommende. Derfor blev det heller ikke i universitetets indviede haller, den unge Hæstrup brugte sin tid.

I god overensstemmelse hermed handler erindringerne kun lidt om selve studiet – selv om der findes interessante karakteristika af en meget menneskelig Aage Friis, en arrogant Erik Arup og en næsten uhyggeligt effektiv lektor Høeg. Langt mere drejer de sig om forfatterens travle virke – ofte med den elskede cello i hånd – i byens musik- og teaterliv, som kompetent leder af et græsk talekor, som statist på Det kgl. Teater og på Dyrehavsbakken, som professor Jørgen Jørgensens energiske og håndfaste promotor ved dennes opstilling som ledende senior i Studenterforeningen osv. – alt garneret med et fyrværkeri af morsomme anekdoter. De handler også om en selvhjulpne students mange gøremål for at finansiere sine studier: som kontormand – og periodevis leder – i onklens importfirma for radiokomponenter og som fuldtids talelærer ved Statens Institut for Talelidende. Erindringerne afrundes med en morsom beskrivelse af den afsluttende embedseksamen i vinteren 1934, der i forfatterens beskedne udlægning synes at have været noget chancebetonet, og fortællingen klinger stille ud med den unge magisters sommerlige cykletur tilbage til Odense, efter at han ved et nyt – påstået usandsynligt – held havde opnået ansættelse ved Sct. Knuds Gymnasium.

Bogen tegner et morsomt omrids af en alsidig studentertilværelse uden utidigt »underviseri«. Noget, som Hæstrup – måske med rette – mener, at vi nu om dage har for meget af. Men til gengæld en tilværelse præget af aktiviteter, der gav et alsidigt indblik i livets mangfoldighed. En tilværelse fyldt med oplevelsestrang og mod på nye opgaver. En anmelder, hvis studietid lå i 1960'erne, kan nok undre sig en smule over den yderst beskedne rolle, tidens store verdenspolitiske begiven-

heder spillede i de dele af studentermiljøet, Hæstrup færdedes i. Det lukkede, nærmest provinsielle miljø omkring Frue Plads, som Hæstrup beskriver, er væsensforskelligt fra vore dages studentermiljø. Selv et provinsuniversitetets korridorer prydes i dag fortrinsvis af så eksotiske budskaber som »Sovjet ud af Afganistan« og »USA væk fra El Salvador«.

Jørgen Hæstrup er et musiksk menneske, og erindringerne bæres af sted på lette vinger af hans underholdende og anekdotiske fortællekunst. Han behersker virkelig kunsten at fortælle en historie, så den både gavner og fornøjer. Samtidig er især bogens første del præget af en vis selvironisk distance, der giver den en let og morsom stil. Som de tidligere erindringsbøger er også denne af den slags, man læser i et stræk.

Knud J.V. Jespersen

Aage Damgaard: *Mit livs erindringer*. (Gyldendal, 1980). 180 s.

Denne erindringsbog er lun og redelig. Selvironisk uden koketteri, båret af forfatterens følelsesmæssige holdning til de ting, han har beskæftiget sig med og de resultater, han har nået. Forfatter er måske ikke det rette ord, da redaktør Helge Jensen har ført pennen; med respekt for Helge Jensens professionalisme er det netop Aage Damgaards tone og stil, der er ramt, og det er jo også meningen.

Aage Damgaard er en snurrig fætter og en filur, det er en del af hans image, men bag al elskværdigheden er der holdninger af en karat, som ikke alle bureaukrater har fattet. Hvordan kunne man overhøre hans moderne og genoplivende tanker i højskoleudvalget gennem 6 år (1954-60)? Han ville en højskole med et fagligt indhold, som højskolen havde, da den betød

noget. Tiden var nu mere med industrien end med landbruget, derfor måtte det faglige indrette sig herefter (Herning Højskole for tekstil- og beklædningsindustrien!) Men ørerne var døve, og så gik det da sådan, som Damgaard maliciøst bemærker, at nu er det ikke højskoleeleverne, der træder frem på vigtige poster, nu er det *forstanderne* fra højskolerne. Havde man lyttet til Aage Damgaard, havde det været til gavn for højskolen.

Højskoleelev, kunstlærer og erhvervsmand; det har været hovedrollerne i den udadvendte del af Aage Damgaards liv. Her i erindringerne fremtræder triumfen: samarbejdet med Carl-Henning og det værk, der kom ud af det på Angli-fabrikken og ligeledes det frugtbare samarbejde med havearkitekt C. Th. Sørensen. Det mod, Aage Damgaard viste ude i den midtjyske region, var stort. Han lod kunstnerne arbejde på stedet og fik et nært forhold til mange af dem. (»Jeg elsker ham til sidste krone«, sagde store Robert (Jacobsen)).

Det fremgår tydeligt af erindringsbogen, at Aage Damgaard har et horn i siden på bedrøvelig intellektuelle og bureaukrater. »Man har ikke opdaget, at for at lede en kompliceret industri skal man have samme etiske holdning som en betroet embedsmand«, siger han. Hans erfaringer fra erhvervslivet er meget forskelligartede. Med lune fortælles om fiaskoer og succeser. Med brunkulsbrydningen gik det ikke for godt, og brødrene Damgaard endte sågar i Herning ret hos dommerfuldmægtig Thestrup, indbyrdes stridende. Heldigvis udvirkede Knud Thestrup et forlig. Bedre gik det med tekstilvirksomheden under krigen. Hvem andre end Aage Damgaard har bygget fabrik delvis med Grand Hotel i Odense som forbillede? Jo, selvironien gnistrer. Den, der læser denne bog, vil få et ind-

tryk af reel jysk liberalisme ud efter det radikale. Her, hvor Aage Damgaard nærmer sig midten af 60'erne, er det ikke skjorter (»den eneste garanti, man kan give på en skjorte er, at den kryber«) men bøffer, han specialiserer sig i; heldigvis er den væsentlige dekorationskunst, som han har stået fadder til, sikret for eftertiden.

Men vigtigst er den personlighed og de rødder, der gjorde det muligt.

Ib Gejl

E.J. Saabye: *I medvind. En søofficers erindringer.* (Gyldendal, 1981). 179 s., ill., 158,- kr.

Der er to uomgængelige krav, som må være opfyldt, når man beslutter sig for at udsende en erindringsbog: man skal kunne fortælle – og man skal have *noget* at fortælle. Kontreadmiral E.J. Saabyes bog indfrier begge disse krav. Han er både en glimrende fortæller og en mand, der gennem et langt liv har oplevet mangt og meget, der nok kan interessere en bredere kreds af læsere.

Bogen samler sig – efter nogle indledende afsnit om bedsteførelidernes og forældrenes generation – om Saabyes 48 år i søværnets tjeneste. Forfatteren må have ført flittigt dagbog gennem årene, for han har nøje rede på alle datoer og udkommandoer og sågar også navne på både overordnede og undergivne på de forskellige tjenestesteder.

Det er således ikke så få af søværnets mere eller mindre kendte skikkelser, der passerer over bogens sider ledsaget af forfatterens venlige, men ikke tandløse kommentarer. Tydeligst tegnes nok billedet af viceadmiral Vedel, der som bekendt måtte træde til som værnets chef ved Rechnitzers fremtvungne afgang i 1940, en post han bestred helt til 1958.

Beskrivelsen af situationen omkring

9. april 1940 indtager en central plads i bogen. Forfatteren var tjenstgørende på Lynetten og dermed vidne både til den tyske besættelsesmagts indtrængen i Københavns havn og til den danske regerings passivitet. Hans kritik af politikerne i almindelighed og P. Munch (der var »uforbederlig i sin defaitisme«) i særdeleshed overgås kun af hans skarpe fordømmelse af flådens chef, admiral Rechnitzer. Denne mand, der havde specialiseret sig i »springavancementer på kontorstolen«, holdt sit værn i uvidenhed i dagene op til 9. april. »Der er ingen ko på isen – landlov som sædvanlig,« meddelte søværnskommandoen som svar på Saabys forespørgsel i den kritiske situation den 8. april 1940.

Men forfatterens bitterhed, der tydeligt skinner igennem i besættelsesafsnittet, præger ellers ikke bogen, hvor søofficeren Saabye med lune præsentere læseren for sine mange talenter. Forfatteren optræder både som sejlsportsmand, fægtemester, tryllekunstner og bogbinder, men først og sidst er det dog rollen som jæger og lystfisker, der har gjort det store indhug i Saabys fritid.

Friluftslivet med jagt og fiskeri går som en rød tråd gennem bogen, og det kommer derfor ikke som nogen overraskelse, når forfatteren i sit afslutningskapitel understreger, at dette liv har været »som medicin mod tjenstlige ærgrelser«. Det under man gerne Saabye, men måske havde hans bog været endnu mere værdifuld, hvis jægeren var gledet lidt mere i baggrunden til fordel for søofficeren med de tjenstlige ærgrelser!

Saabye skriver godt og medrivende – enkelte steder kniber det dog med sammenhængen – og han demonstrerer gang på gang den overflod af humor og selvironi, der er særlig velgørende i et uniformsmiljø.

Bogen er forsynet med et nydeligt billedmateriale og udstyret med et praktisk – om end ikke fyldestgørende – personregister.

P. C. Willemoes Jørgensen

Niels Åge Nielsen: *Mellem jyske modstandsfolk*. (Forlaget ZAC, 1980). 134 sider, ill., kr. 148,-.

Tage Revsgaard Andersen: *En studie i rødt, hvidt og blåt*. (Forlaget ZAC, 1981). 203 sider, ill. Kr. 168,-.

Helge Larsen: *Da i går var i dag. I. Fra Korsør arrest via Vestre Fængsel til Horserød*. (Forlaget ZAC, 1980). 57 sider, ill. Kr. 68,-.

David Hejgaard: *I det lange løb. En kommunistes erindringer fra besættelsestidens Danmark*. (Forlaget Tiden, 1981). 310 sider. Kr. 90,-.

På det sidste dukker der erindringer op fra den ene efter den anden af de gamle kommunister fra besættelsestiden. Det er i sig selv glædeligt. Det er ikke fra den side, strømmen af memoirer hidtil har flydt. Med korte mellemrum har forlaget Zac i beskedent udstyr udsendt erindringer af daværende student, senere cand. mag. og undervisningsassistent Niels Åge Nielsen, journalist (undertiden redaktør) ved »Arbejderbladet«, typograf Helge Larsen og kommis Tage Revsgaard Andersen. Der synes at være lagt op til en hel serie. På kommunisternes eget forlag er kommet bind to af daværende fagforeningssekretær David Hejgaards erindringer strækkende sig fra 1941 til 1945.

Der skulle være nok at skrive om. Niels Åge Nielsen var centralt placeret i kommunisternes arbejde og Frit Danmark i Århus, kom senere i ledelsen af region II og endte som kommunisternes repræsentant i den »Jyllands-ledelse«, der skulle holde styr på Jyllandslederen, oberstløjtnant Vagn Bennike.

Helge Larsen hører først og fremmest hjemme i 30'rne. Han var knap kommet i gang med det underjordiske kommunistiske bladarbejde, før han blev arresteret den 28. oktober 1941 og derpå endte i Horserød. Tage Revsgaard var kurér hele besættelsestiden igennem for Svend Nielsen, der sad i partiets Københavns-ledelse og kom som sådan i kontakt med et stort antal partifolk.

Både Niels Åge Nielsen og Tage Revsgaard Andersen er desværre skuffende læsning. Vi får det ene navn efter det andet, den ene anekdote og oplevelse efter den anden, men intet overblik, intet forsøg på analyse, ingen redegørelse for partiets holdning eller taktik. Det er altsammen i småtingsafdelingen. Tage Revsgaard var »kun« en kurér i 20-års-alderen. I hans tilfælde har mulighederne måske heller ikke været til stede. Men Niels Åge Nielsen var – sin unge alder til trods – centralt placeret i det jyske modstandsarbejde, og af ham kunne man nok have forventet, at han havde gjort nogle bedre memoirer. Som de fremstår, er disse to memoirer kun af interesse for historikere ved at give en række navne og kontaktforbindinger – men det er jo da bedre end slet ingenting.

Tage Revsgaard søger på to punkter at lave sensation. Dels vil han afsløre, hvordan folkestrejken i København Sankthans 1944 brød ud, men når anden- og tredjehåndsviden er blevet skrælet af, er der ikke meget tilbage. Det bliver ikke med notehenvielse til ham, det spørgsmål skal løses i fremtidens historieforskning. Dels bringer han i fuld udstrækning de tyske forhørsrapporter over Aksel Larsen fra 1942 sammen med diverse andet illegalt kildemateriale. Alt dette kan være praktisk for historikeren at have lettilgængeligt for hånden, om end det næppe er af den grund, det bringes. Hvad

Aksel Larsens åbenmundethed angår, kan passende henvises til lektor, dr. phil. Hans Kirchhoffs kronik i Politiken den 19. marts 1981.

Helge Larsens erindringer er der mere kød på. De giver interessant indblik i livet i partiet (herunder kampen mellem Aksel Larsen-fløjen og Thøger Thøgersen-fraktionen) og på Arbejderbladet i 30'rne samt i Horserød frem til 1943. Der antydes en fortsættelse, og den ville være meget velkommen. Desværre får vi den nok ikke, for Helge Larsen afgik ved døden i januar 1982.

Værdifulde er også David Hejgaards erindringer. Han blev af partiet sendt til Århus i 1941 og fungerede frem til sin arrestation i juni 1944 som dets faglige og politiske leder i Midtjylland. Han beretter ikke blot om illegalt dagligliv, men også om partiets politik og om forholdet mellem partiets politiske og faglige arbejde på den ene side og sabotagearbejdet og samarbejdet med det »borgerlige« modstandsarbejde på den anden.

Han giver også et godt indblik i atmosfæren og mentaliteten i den kommunistiske »storfamilie«. (Partiet var jo ikke større, end at de snart sagt kendte hinanden allesammen). Det indre sammenhold var stort, og fornemmelsen af at være en elite udpræget. I koncentrationslejren mødte han fra partikammerater en sådan uselvsk solidaritet, som kun kommunister ifølge David Hejgaard kan præstere. Det første er utvivlsomt rigtigt. Det sidste dementerer hans egen skildring.

Aage Trommer

Bent Gravesen: *Socialdemokratiets strategiske overvejelser 1943-45.* (Aalborg Universitetsforlag, 1981). 178 s.

En ny tese om *Fremtidens Danmark*

fremlægges i dette arbejde. Nok formulerede socialdemokratiet sit efterkrigsprogram under indtryk af de sidste krigsårs venstredrejning, men det var et bifænomen. Det bemærkelsesværdige var, at partiet fandt en ny strategi til at virkeliggøre kapitalens historiske opgave, og – nota bene – under indtryk af, at der blæste blidere vinde fra borgerskabet, det danske som det udenlandske.

Før man kommer til sagen, skal man igennem slet ikke så få teoretiske og historiske forudsætninger. Det har haft den uheldige konsekvens, at forfatteren ikke har levnet plads nok til at fremlægge resultaterne af sine programanalyser. Det interessante materiale, han har kunnet finde i socialdemokratiske arkiver, er derfor ikke kommet til så fuld udfoldelse, at der er grundlag for at tage stilling til den umiddelbare skepsis, mange sikkert vil nære over for hans tese.

Johan Peter Noack

Jacob A. Buksti (red.): *Organisationer under forandring. Studier i organisationssystemet i Danmark*. (Forlaget Politica, 1980), 479 s.

Denne bog består af 14 artikler, som for størstedelens vedkommende er oplæg til et seminar om organisationssystemet i Danmark, der blev holdt på Institut for Statskundskab ved Århus Universitet 1978. Artiklerne har deres tyngdepunkt i tiden efter 1945, men i flere af dem trækkes linjerne længere tilbage. Emnemæssigt er det organisationer med tilknytning til arbejdsmarkedet, der bliver gjort mest ud af, men der bringes også artikler om landbrugets, fiskeriets, ungdoms- og idrætsorganisationer, samt artikler om de primærkommunale organisationer og KRIM. Udvalget er bredt og afspejler som naturligt er en politologisk inter-

esse. En historiker ville nok have foretrukket artikler om politisk betydningsfulde organisationer som Industrirådet, Håndværksrådet, Grosserer-Societetet samt de øvrige hovedorganisationer inden for handel, pengevesen og transport fremfor artiklerne om ungdoms- og idrætsorganisationerne eller KRIM. KRIM er taget med som eksempel på en mod-organisation (hvilket ikke er det samme som en græsrods-organisation, i hvert fald ikke helt, se s. 430 ff), og artiklen bliver en illustration af vanskelighederne ved at indpasse en tendentielt systemoverskridende organisation i den etablerede systematik. Udvalget af organisationer er altså ikke ideelt set fra et historikersynspunkt, men bogen er skrevet af politologer og tilsigter ikke at være udtømmende, og der skal ikke rejses indvendinger på det punkt. Hovedindtrykket af bogen er absolut positivt. Der er naturligvis forskel på de enkelte artiklers værdi, men som helhed læser man bogen med interesse. Der er indsamlet og bearbejdet et stort materiale, og for en dels vedkommende er der tale om et pionerarbejde med de særlige vanskeligheder, det indebærer.

Sigtet med bogen er deskriptivt (s. 29), og det er man taknemlig for. Det indebærer en kraftig begrænsning i forsøgene på at formulere lovmæssigheder eller opstille udsagn på et højt generalisationsniveau, men helt dy sig kan forfatterne ikke. Således står der s. 284: ».. at netop evnen til trods alt at foretage relevante tilpasninger i struktur, adfærd og aktivitet vil kunne være helt afgørende for den pågældende organisations muligheder for at opretholde eller forbedre sin magtposition og politiske indflydelse.« Hermed er der i virkeligheden ikke sagt andet, end at organisationerne er nødt til at følge med tiden, og selv det tages der forbehold overfor med ordene »vil kunne

være«. Der findes andre eksempler af samme slags, hvor banaliteter er shinet op til ukendelighed, men de er som sagt ikke så talrige, som de kunne have været. Er den analytiske tilgang således mindre vellykket, hvor det drejer sig om generaliseringer og lovmæssigheder, er den til gengæld af stor værdi i de empiriske afsnit, som gennemgaaende er af høj kvalitet. Heri ligger bogens styrke. Det er i vid udstrækning lykkedes forfatterne at anvende en konsekvent analytisk tilgang til det empiriske materiale, som gør det muligt for dem at fremdrage og fastholde bestemte udviklingslinjer.

Det gælder f.eks. Chr. A. Pedersens artikel om FTF, Funktionærernes og Tjenestemændenes Fællesråd. Denne organisation blev oprettet i 1952 under navnet Fællesrådet for danske tjenestemands- og funktionærorganisationer og var et forsøg på at tilvejebringe en særlig tredjestands-organisering. I løbet af perioden 1958-66 forlod organisationen imidlertid sin tredjestandslinje og slog ind på en lønmodtagerkurs. Denne udviklingslinje fastholdes som den centrale i artiklen, der i øvrigt behandler funktionærorganiseringen siden 1945. 1958 indtraf der to begivenheder af umiddelbar betydning for FTF's udvikling: En af dens kontroversielle medlemsorganisationer, Centralforeningen af Danske Funktionærer (CDF) blev opløst. Den var blevet stiftet i 1945 som et forsøg på at skabe et borgerligt alternativ til HK og havde fra starten belastet forholdet mellem LO og FTF. Med opløsningen af CDF bortfaldt en afgørende hindring for en forbedring af forholdet mellem LO og FTF. Samme år vedtoges desuden en ny tjenestemandslov, som bl.a. ændrede dyrtidslovgivningen fra ensartede til procentvise dyrtidsportioner. Dermed bortfaldt et punkt, der havde begunstiget medlemmerne af den ene af FTF's

medlemsorganisationer, CO I (sølvsnorene), hvis vigtigste underorganisationer var medlemmer af LO, i forhold til de øvrige medlemsorganisationer i FTF (CO II, Danmarks Lærerforening etc.) Dermed var der åbnet mulighed for en ændring af forholdet mellem LO og FTF, men endnu i 1960 tordnede Ejler Jensen og Hans Rasmussen på LO's vegne mod FTF, men allerede i 1962 lød der mildere toner fra Hans Rasmussen, der i mellemtiden var blevet næstformand i Socialdemokratiet, og i 1964 gav Jens Otto Krag FTF Socialdemokratiets blå stempel. I 1966 tog FTF initiativ til en samlet lønmodtagerafvisning af de radikales forslag om tvungen voldgift. Det betegnede en fuldbyrdelse af overgangen fra tredjestandslinje til lønmodtagerkurs og blev fulgt op af hemmelige forhandlinger mellem LO og FTF. De blev afsløret i Politiken, og tilnærmelsen mellem de to organisationer blev for en tid stillet i bero, men om udviklingslinjen kunne der ikke længere være tvivl. FTF har fastholdt en lønmodtagerlinje og har etableret et samarbejde med LO.

Artiklen giver et klart billede af udviklingen i FTF og kun på et punkt giver den anledning til diskussion. Det er Chr. A. Pedersens afsluttende betragtninger over, hvorfor omsvinget i FTF's kurs netop indtraf i perioden 1960-64. Han mener, at den væsentligste forklaring er den indkomstpolitiske udvikling, der satte ind der (s. 167 f). Det forekommer at være en for snæver betragtning. Det afgørende forhold bag FTF's omsving er umuligheden af at etablere en stærk lønmodtagerorganisation på et tredjestandsgrundlag, og det forhold blev accentueret af den kraftige økonomiske vækst, der satte ind i 1958 med en betydelig social dynamik til følge. Funktionærgruppens andel af den erhvervsaktive befolkning voksede fra 28% i 1960 til 41% i 1973 (s. 151).

En anden artikel, der fastholder en analytisk tilgang, er Ebbe Sulbæk Petersens om koncentration og centralisering inden for fagbevægelsen. Det er et forsøg på at belyse sammenhængen mellem organisationsudvikling og statsmagtens politik over for arbejdsmarkedet ved hjælp af begreberne centralisering og koncentration. Ved koncentration forstås en ændring af organisationsstrukturen i retning af færre og større enheder, ved centralisering forstås en samling af kompetencen, således at beslutningskompetencen forskydes opetter i organisationshierarkiet. De to begreber er hentet hos den svenske politolog Nils Elvander, der nok på sin side har hentet inspiration hos Marx. Ebbe Sulbæk Petersen anvender disse to begreber på den danske fagbevægelses udvikling, og hans hovederinde er at vise, at centraliseringen inden for LO fra starten har været forholdsvis svag, idet de deltagende fagforbund ikke videredelegerede den afgørende kompetence til LO, og at dette forhold har været afgørende for den statslige politik over for arbejdsmarkedet. I første række var det dog arbejdsgiverne, der forsøgte at presse LO til en stærkere centralisering. Det blev forsøgt i forbindelse med den store lockout i 1899, men lykkedes ikke, og det lå bag oprettelsen af den faste voldgiftsret i 1910. I 1920'erne forsøgte arbejdsgiverne med en sammenkoblingsstrategi, men det strandede på modstand fra Arbejdsmandsforbundet. I 1930'erne fortsatte statsmagten denne linje, som fik sit mest markante udtryk ved forligsmandsloven 1934, der gav forligsmanden ret til at sammenkæde overenskomsterne. Endelig er 60'ernes og 70'ernes indkomspolitik et resultat af den manglende centralisering, idet en gennemført centralisering ses som en forudsætning for bevarelsen af et frit arbejdsmarked,

jvf. dog overenskomstforhandlingerne 1981.

Ebbe Sulbæk Petersen sammenligner den danske udvikling med den svenske. I begge lande var der i 1930'erne tilløb til en vis statslig regulering af arbejdsmarkedet; i Sverige afværgede organisationerne det ved at indgå den såkaldte Saltsjöbad-aftale 1938, som indebar en øget centralisering, i Danmark gjorde organisationerne ikke noget, og i stedet fik man forligsmandsloven 1934. At det netop var i 30'erne hænger sammen med Socialdemokratiets overtagelse af regeringsmagten i de to lande. Ebbe Sulbæk Petersen understreger i polemik med Elvander, at det pres, som statsmagten i 1930'erne lagde på fagbevægelsen, må ses i sammenhæng med den socialdemokratiske ideologi. Til gengæld har Elvander ret i at understrege, at organisationsstrukturen afspejler produktionsstrukturen. Det sidste kommer måske ikke tilstrækkelig klart frem i artiklen.

Begrebsparret koncentration-centralisering kunne med fordel være blevet brugt i Knud Østergaard Laursens artikel om Dansk Arbejdsgiverforening. Derved kunne det være blevet præciseret, at Arbejdsgiverforeningen er en mere centraliseret, men mindre koncentreret organisation end LO, og det kunne være blevet præciseret, at en centraliseret kompetence meget vel kan kombineres med decentrale handlinger. Som det står, giver artiklen indtryk af, at Arbejdsgiverforeningen i forhold til LO var en relativt svag organisation, som var nødt til at tilpasse sig LO's stadig strammere opbygning: Dette indtryk skyldes ikke kun, at der i artiklen anvendes et u hensigtsmæssigt begrebsapparat, men også at den bærende hypotese er utilfredsstillende. Den går ud på, »at DA-systemet (Arbejdsgiverforeningen i videste

forstand) i vid udstrækning må tilpasse sig udviklingen i det omgivende miljø, hvori LO-systemet og staten indgår som vigtige elementer« (s. 248). Med den formulering bliver Dansk Arbejdsgiverforening stort set gjort til objekt, og der bliver ikke taget hensyn til, at Arbejdsgiverforeningen ikke blot skulle tilpasse sig udviklingen, men også var i stand til at påvirke den.

Den sidste artikel, der skal kommenteres, er Palle Haahr Lunds om fiskeriorganisationernes udvikling. Her er tale om et pionerarbejde, som gør rede for udviklingen siden midten af 1800-tallet, da der for alvor opstod et selvstændigt fiskerierhverv. Det har været vanskeligt overhovedet at få tilvejebragt en organisering af fiskerne. Organisationerne har været svage, og det har ikke været muligt at etablere en egentlig hovedorganisation for fiskerne, der er delt mellem Dansk Havfiskeriforening, der repræsenterer Vestkystens mere industriorienterede fiskere og Dansk Fiskeriforening, der repræsenterer de øvrige mere konsumfiskerorienterede fiskere. Vanskelighederne ved organisationsdannelsen kan ikke undre, når man betænker, at der er tale om at presse et – ganske vist efterhånden højt mekaniseret – »jæger«erhverv ind i et industrisamfunds organisationsstruktur. Forsøgene på at gennemføre en lønmodtager-arbejdsgiver organisering inden for fiskeriet har således mødt betydelige vanskeligheder.

Som sagt er hovedindtrykket af bogen positivt. Der kan naturligvis rejses indvendinger her og der, og en række småfejl forekommer også, men det er uden større betydning. Bogen giver en række vigtige bidrag til efterkrigstidens historie og retfærdiggør udsendelsen af de 14 seminaroplæg i bogen.

Jørgen Fink

Henrik Pers: *Velfærdsstatens gennembrud i Danmark. Den politiske debat omkring folkepensionens indførelse.* (Forlaget Uglen, 1981). 170 s.

Velfærdsstaten er et flerhovedet begreb, som det er svært at få hold på. Forfatteren har klogeligt undladt at gå til angreb på uhyret. Som undertitlen måske klarere kunne have sagt, handler bogen om folkepensionsreformens politiske historie. Den tager fat i 1945, følger de forskellige løft i aldersrenten og refererer de vigtigste forslag til en pensionsreform. Den konstaterer, at problemet for alvor politiseredes i 1952, da de radikale og socialdemokraterne besluttede sig. Og den ender med det omfattende forlig i 1956, hvor, som forfatteren rigtigt understreger, venstre og konservative bekvemmede sig til at skubbe den borgerlige ideologis forkærlighed for private pensionsordninger til side for stadig at kunne deltage i den almindelige bejlen om de gamles stemmer. Om noget berettiger til at tidsfæste velfærdsstatens gennembrud i Danmark til netop folkepensionsreformen, må det vel være dette borgerlige knæfald.

Afhandlingen bygger hovedsagelig på trykt materiale. Skønt det er lykkedes forfatteren at skaffe sig adgang til flere arkiver, har kun et enkelt sat sig væsentlige spor. Hverken fra det radikale venstres gruppeprotokoller eller, interessant nok, fra socialministeriets akter om folkepensionen har han fundet afgørende bidrag. Derimod har han haft god hjælp i adgangen til samtlige de 162 bilag, der indgik i folkeforsikringskommissionens arbejde. På grundlag af dem har han forholdsvis detaljeret kunnet følge forhandlingsgangen uden at kunne læse selve mødereferaterne. Dette materiale har han suppleret med otte interviews og tre skriftlige redegørelser. Trods alle be-

grænsninger er det et omfattende og i flere henseender spændende materiale.

Fremstillingen er samlet om at følge det politiske forløb. Det gøres ved referater af de mange forslag, der efterhånden blev fremsat, og af de debatter i presse og folketing, som de gav anledning til. Tilsammen gør de det muligt at begynde at danne sig et helhedsbillede af, hvorfor det gik, som det gik. Men man kunne nok ønske sig, at forfatteren havde hjulpet læseren lidt længere på vej ved at omsætte referaterne af forslagene til karakteristikker, der stærkere fremhævede deres politiske pointer. Og enkelte centrale spørgsmål kunne nok være drøftet grundigere på det tilgængelige materiale. Det gælder pensionistforeningernes fremvækst og partipolitiske tilhørsforhold, den tidlige radikale forkærlighed for folkepensionen (aldersrente til alle) og socialdemokraternes vaklen mellem den radikale linie og Jørgen S. Dichs forslag om en slags forsikringsmæssig overbygning. Det sidste spørgsmål er historiens kerne, som vel navnlig havde fortjent en videre udvikling.

Johan Peter Noack

Nye strømninger i dansk lokalhistorie.

(Forlaget Historia 1. Århus 1981),
201 s.

Titelbladet bærer ikke noget forfatternavn, og de fem redaktører har kun underskrevet forordet, hvor bogen præsenteres som en håndbog og debatindlæg. I begge egenskaber vil den kunne gøre nytte, da samfundets ændringer i de sidste generationer og nye synspunkter med nødvendighed også må ændre de mål, lokalhistorien skal sætte sig. Den ældre lokalhistorie, som den f.eks. ses i J. Kinchs skildring af Ribe, giver først byens historie diakronisk og derefter topografisk, men efter

de nye synspunkter synes et synkronisk udgangspunkt at være foretrukket med vægten på at skildre den helhed, et lokalsamfund udgør, og at fremdrage den hidtil anonyme skare af befolkningen, der hidtil ikke var fundet værdig til at omtales. At fremhæve det sidste er fortjenstfuldt og har været forsømt af den ældre lokalhistorie, men det er ikke let. Heldigvis kan etnologien bringe nogen hjælp, som *Annette Vasstrøm* viser det i sin artikel. Et andet hjælpemiddel er den statistiske metode, hvis anvendelse *Henrik Fangel* giver eksempler på. *M. Balle-Petersen* diskuterer de folkelige bevægelser, men vil sikkert ikke finde tilslutning hos alle, og allerede en definition af det folkelige vil man have svært ved at enes om, men hendes indlæg er ved sin lærdom og metode værd at lægge mærke til. Andre artikler af *Knud Prange*, *N. Windfeld Lund*, *J. Burchardt*, *Verner Bruhn*, *Claus Bjørn* og *Flemming Mikkelsen* belyser andre sider af de krav, det nye syn på lokalhistorien stiller til dem, der vil dyrke denne forskning. De er så store, at mange ikke vil mene, at de kan opfylde dem, og da alle ni artikler er skrevet af folk med solidt fagligt fodfæste, har forfatterne måske overvurderet den jævne lokalhistoriker, der alene af interesse for det sted, hvor han lever, søger at skildre dets fortid. Det ser ud til, at lokalhistorikeren ikke alene skal beherske historisk metode, men også statistik og talrige andre videnskaber for at kunne give et alsidigt billede af sin egn. Forhåbentlig er denne betragtning for pessimistisk, så bogen efter sin hensigt kan fremme et nyt syn på et gammelt emne. Ændringerne ses bedst ved at sammenligne bogen med dens forgænger, *Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur*, der under redaktion af *Regnar Knudsen* udkom 1939. Det kan fremhæves, at den sidste brin-

ger de filologiske og arkæologiske sider af lokalhistorien frem, som savnes i det nye debatindlæg.

Helge Søgaard

Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl.: *Gamle kildevæld*. Red. Erik Høvring Pedersen (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1981) 166s. 228,50 kr.

Optryk af ældre bøger er blevet moderne, men denne kan bedre betegnes som en ny og forbedret udgave af den skildring, der udkom 1927. Teksten er meget forøget med tillæg af andre dele af Evald Tang Kristensens rige produktion, som har berøring med de personer, der omtales. Mens indsamlingen af folkeminder i forrige århundrede væsentligt skete af folk uden for den kreds, hvori traditionen levede, stod Evald Tang Kristensen både som en almuesmand og en videnskabsmand og havde derfor usædvanlige forudsætninger for at forstå de mennesker, der blev hans kilder, og for at underkaste sig de hårde vilkår, under hvilke indsamlingen måtte foregå. Bogen bringer både en oversigt over mange af de kilder, hvorfra han hentede sit stof og samtidig en beretning om en gruppe i samfundet, som vel nu må betragtes som uddød. Det sidste er måske det vigtigste og suppleres udmærket af fotograf Peter Olsens arbejder, hvem de fleste af fotografierne skyldes. En nærmere behandling af beretternes vidneværdi gives dog ikke.

Skildringerne fører ind i en verden, hvor menneskene måtte leve i en ufatteligt nøjsomhed, men dog havde et åndsliv, der ganske vist var et andet end det, som prægede andre lag i samfundet, men ikke var mindre værdifuldt. De i det store og hele mundtligt overleverede viser, sagn, eventyr, ord-sprog o.a. havde hos disse mennesker

fundet et fristed, hvorfra de blev reddet i sidste øjeblik som det sidste led i en lang udviklingsrække. Enkelte af meddelelserne kan kun betegnes som særlinge, der ville stikke af, hvor de så end blev sat. Det gælder for læreren Jens Trøstrup, af hvem der findes en drastisk beskrivelse, der kan forøges med en biografi af H.P. Hansen, Herning Museum, i en bog fra 1930, men om andre skal det siges, at de vækker beundring, fordi de trods de hårde ydre kår stadig bevarede deres personlighed.

Diskussionen om sagnenes historiske værdi vil formentlig stadig vedvare, og når eksempelvis kampen mellem dronning Margrethe og kong Albrecht (den bekendte fra 1389) henlægges til Gammelstrup Hede vest for Viborg, må en litterær overlevering have medvirket, da de to fyrstnavne ikke kan have været bevaret så længe i mundtlig overlevering, og de er heller ikke det vigtigste i sagnet, men dronningens tabte penge, som man forgæves har søgt at få fat på. Sagn og eventyr er i dette og i mange andre tilfælde ønskedrømme hos de fattige bærere af overleveringen, og på denne måde søgte de en erstatning for de bedre kår, der var dem nægtet. Selv om man er parat til at frakende de historiske sagn enhver troværdighed, er de dog værdifulde kilder til den forestillingsverden, der har hersket hos meddelelserne, da de blev optegnet. Til studiet af den folkelige tradition giver denne udgave nye og velordnede bidrag.

Bogen er tilegnet Johannes E. Tang Kristensen til hans 75 års fødselsdag.

Helge Søgaard

Hans Qvesel (udg.): Iver Iversen: *Vestjyske skildringer*. (Historisk Samfund for Ribe amt i samarbejde med Den almindelige danske lægeforening, 1980). 68 s.

Denne lille publikation er en genudgivelse af nogle artikler fra årene 1883-92, skrevet af lægen og forfatteren Iver Iversen, Nr. Nebel. Han skildrer den sydvestjyske egn og dens befolkning ud fra sit eget udgangspunkt som praktiserende læge.

Den meget velskrivende Iversens beretninger er nok en genudgivelse værd (de er samlet især fra *Ude og Hjemme* og *Illustreret Tidende*); ikke mindst i denne meget fine form, hvor artiklerne er illustreret med de oprindelige ledsagetegninger, udført af gode kunstnere som f.eks. Erik Henningsen og Laurits Tuxen.

Ib Gejl

Rolf Fladby og Harald Winge (red.): *By og bygd. Stad og opland*. (Norsk lokalhistorisk Institut, Oslo 1981). 249 s.

Bogen bringer en række indlæg og diskussioner fra et interskandinavisk seminar i 1979. De danske bidrag er skrevet af *Knud Prange, Henrik Fode, Ole Degn, Ole Hyldtoft og Luise Skak-Nielsen*. For mange år siden drøftede H.P. Hansen, Herning Museum, og anmelderen, om kulturpåvirkningen var gået fra land til by eller omvendt, uden at et resultat blev nået, og problemet er så kompliceret, at et entydigt svar ikke kan gives. De fem danske forskere har gjort sig fortjent ved at fremdrage nyt materiale til belysning af spørgsmålet, men er ikke nået til nogen afgørelse af det. Det kunne heller ikke ventes, da forholdene er forskellige fra sted til sted, og netop deri ligger måske lokalhistoriens største værdi, at hvert enkelt stedligt samfund ud fra naturforhold, trafikale forudsætninger og meget andet kan opvise særtræk, der ikke findes andre steder, uden at det derfor skal benægtes, at der er andet, der er fælles for alle købstæder, og

noget, der kun karakteriserer de landlige bebyggelser; og at der er et uundgåeligt samspil mellem byen og dens opland, som Ole Degn viser det på det befolkningsmæssige område. Luise Skak-Nielsen betoner med rette, at forskellen mellem by og land ikke alene er lokalt bestemt, men også socialt, så der på landet fandtes folk, der levede efter byens levevaner. Forskningen står dog ved sin begyndelse, ikke ved sin afslutning, og foreløbig gælder det om at samle materiale og gennem punktundersøgelser at få klaret de enkelte sider af lokalhistoriens problematik eller i det mindste fremdrage dem, som denne bog viser det.

Helge Søgaard

Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningen i 1970. I-II, 1978 og 1979. (Vejle Amts historiske samfund, 1979). 311 s. og 326 s.

Koldings historie fra middelalder til nutid udkom i 1910 – med næsten 600 sider – forfattet af P. Eliassen. Selv om den er noget gammel i oplæg og indfaldsvinkler på byhistorie, så har bestyrelsen for Vejle amts historiske Samfund dog fundet bogen så værdifuld, at det har ladet den genoptrykke. Det er forklaringen på, at den nye fremstilling af Kolding bys historie alene skal belyse de første 70 år af vort århundrede – efter planen i 3 bind, hvoraf de to nu er udsendt.

Værket er stærkt tematisk orienteret. Første bind indeholder således 4 hovedafsnit eller afhandlinger, som indholdsfortegnelsen benævner dem: Der indledes med Koldinghus og staldgården, dernæst følger en behandling af Koldingegnens terræn og jordbundsforhold, så følger et afsnit om Koldings topografi, før der slutes af med et afsnit om byens erhvervsliv.

Andet bind består af 5 afhandlinger: Om kirkelivet, skolevæsenet, sport og friluftsliv, før bindet afrundes med afsnit om fagbevægelse og modstandskamp.

Naturligvis kan der være fordele ved en så håndfast disposition, men ulemper er desværre også, at helheden let forsvinder, og værket derved måske falder noget fra hinanden. Der mangler således en overordnet samlet indledning; ganske vist har Koldinghus haft afgørende betydning for byen, men for den udenbys læser havde det været nok så rimeligt med en kort redegørelse for den politiske, sociale, befolkningsmæssige og erhvervsøkonomiske baggrund som ramme for den senere så omfattende fremstilling.

Denne meget snævre lokale ramme ses desværre også i de enkelte hovedafsnit. Gunnar A. Engbergs afsnit om Koldings erhvervsliv giver således mange – særdeles mange – værdifulde informationer om byens erhvervsliv, enkeltvirksomheder, store som små fra såvel handel, håndværk som industri m.m. Men også her mangler den overordnede analyse. Hvorfor blev erhvervslivet som det blev – og hvorved var eller er det forskelligt fra andre danske byers. Der mangler med andre ord udblik, det bliver for lokalt, og det er en skam, for der er meget godt stof i det afsnit. Et eksempel på et udmærket virksomhedsportræt er stykket om Diesella, der fra 1948-1967 producerede først hjælpemotorer til cykler og siden seriefremstillede knallerter. Fabrikanten, Eli Andersen, kendte den tids drenge næppe, men diesella'en kendte og drømte alle om.

Når disse kritiske indvendinger er fremført, så skal det også fremhæves, at værket er sjældent fuldent i sit lay out, udført af grafikerer Ole Johannessen. Også billedmaterialet er der gjort meget ud af, og netop på den

valgte papirkvalitet kommer det til sin fulde ret ligesom de meget fine farvelagte diagrammer.

Der er næppe tvivl om, at værket lokalt må have stor interesse, og der ses derfor frem til det afsluttende bind.

Henrik Fode

Robert Egevang: *Det gamle Sæby*. (Nationalmuseet, 1977). 80 s.

Sæby er en idyl. Det er en fastslået kendsgerning, som må betyde en del for byen i dag i form af de indtægter, de besøgende i turistsæsonen lægger i den. Idyl er noget fredeligt, noget harmonisk, men også noget stillestående, et begreb, der gerne tillægges noget, der er gammelt. »Sæby har bevaret en atmosfære af stille købstadsidyl fra 1800-årene«, skriver Robert Egevang i sit forord. Den har bevaret en del huse og sikkert også en del atmosfære, hvad det så er. Men idyllen? Er det ikke en nutidig opfindelse? Der tales og skrives så ofte om gamle dages stille liv i de små købstæder. Men der har da boet mennesker i dem, levende mennesker, og de er – og var – i virkeligheden sjældent særlig idylliske. De fleste af dem møder man kun som husejere, byggherrer og ombyggere i Egevangs bog, og det er også fuldt tilstrækkeligt, for dels er byens historie mønsterværdigt beskrevet af Paul G. Ørberg og Ejnar Jakobsen i deres »En by ved havet« fra 1970, dels har meningen her kun været at give den rejsende en »fører« i hånden til en slentretur gennem byen. Og det er blevet en god fører – og en charmerende tillige.

I 1968 udsendte Nationalmuseets 2. afdeling »Bevaringsplan Sæby«, der førte til tinglyste bevaringsbestemmelser for en række ejendomme. Planen var bl.a. baseret på forskellige arkivundersøgelser, som åbenbart ikke alle kom med i beskrivelserne, men som til

gængæld er udnyttet her. Der indledes med en kort redegørelse for Sæbys historie, som er nyttig for den spadseretur, der følger efter. Stoppestederne er de huse, som planen fandt bevaringsværdige, og deres historie skildres kort. Man kan ærgre sig lidt over den hellige forargelse, der af og til kommer til orde over fortidens synder. Den er så nytteløs – også fordi man jo ikke ved, hvad fortiden tænkte om disse ting. »Gammelt ragelse« vel. Det kan man få mange til at tænke og nogle til at sige også i dag. Man kan også ærgre sig over illustrationerne. Ikke fordi de ikke er gode, for de er fortræffelige – og er Hugo Matthiessens fra 1917. Men de giver ingen mulighed for sammenligning med den fæle nutid, og det havde nu været nyttigt, selv om det på den anden side måske kan tvinge endnu en turist til Sæby. Bogen slutter med en ordforklaring over – fortrinsvis – arkitektoniske begreber og fremmedord. Det er en fin opmærksomhed mod læseren – også selv om der er »smuttet« nogle stykker, som burde have været med.

Finn H. Lauridsen

Leif Ingvorsen (red.): *Lokalhistorie. En vejledning til undervisning- og studiebrug.* (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1978). 127 s.

I 1976 vedtog Dansk historisk Fællesforening efter indstilling af en arbejdsgruppe bestående af lærere og lokalhistorikere at gøre en indsats for at fremme anvendelsen af lokalhistorien i skolen. Mens folkeskolen jævnligt har brugt lokalhistorien, bl.a. ved den serie af såkaldte »hjemstavnsbøger«, der kom i mellemkrigstiden, har det samme ikke været tilfældet for gymnasiet og de højere uddannelser. Efter 1958

har interessen i særlig grad samlet sig om de globale aspekter og det aktuelle; men lokalhistorien dyrkes da sideløbende, selv om den rigtignok er afhængig af den enkelte lærers lyst til og talent for at tage den op. På universiteterne har der dog været en stigende tendens mod specialer i disciplinen (ved Københavns Universitet oprettedes i 1970 Lokalhistorisk afdeling), og på Danmarks Lærerhøjskole har der med stor tilslutning været afholdt en række kurser.

Fællesforeningen nedsatte et udvalg til at se på sagen, og den foreliggende bog er et af resultaterne af dets arbejde. I indledningskapitlet peger lektor Leif Ingvorsen på, at lokalhistorien hverken skal være den eneste eller *er* den bedste måde at arbejde med historien på. Den kan danne basis for et videre udsyn, fordi den er nær og anskuelig; men den skal også føre videre – til rigshistorien og for den sags skyld længere endnu, alt dog samtidig med, at den har en værdi i sig selv. Et sogns skole og dens historie er såvel en helt lokal foreteelse som i de fleste træk også et vidnesbyrd om skolens almene forhold i Danmark. Den kan bruges til at registrere fortidens livsformer og til at drage sammenligninger med senere og nutidige forhold. Ingvorsen understreger, at det gælder for alle trin i uddannelserne, at det næppe er muligt at producere landsdækkende lærebøger i større omfang. Dertil er områderne trods alt for forskellige. Hver lærer eller hvert område må lave sit eget materiale, og bogens hovedformål er at pege på mulighederne.

Ingvorsen lægger selv for med brug af omegnen i de yngste klasser. Med det, der er børnene nærmest: nutidens skole som grundlag går han, ført af billeder og ikke mindst kort, også matrikelskort videre til selve landsbyen, hvis liv følges bagud i de facetter, det er

muligt at få med lokalt og fra museer eller centrale samlinger. Købstaden behandles på nogenlunde samme måde, arkæologien drages ind og kirken, og ekskursioner sætter det hele i relief. I Samfundsklasserne i Danmark o. 1600 peger Ingvorsen på, hvordan adelen kan studeres via herregårdene, de adelige gravsten og arkivalier, og borgerne via deres bevarede huse, deres epitafier og arkivalier samt for håndværkerne også deres redskaber. For bondestanden gælder det, at der bortset fra frilandsmuseerne, kun er meget lidt mur- og nagelfast stof; her står arkiverne næste alene. Bogens bedste kapitel vil for mange læsere være Ingvorsens Landsbyen i 1700-tallets slutning. Kilderne er folketællingen 1787 og kirkebøgerne fra årene deromkring, og de underkastes »interessante spørgsmål«: om befolkningens aldersfordeling, fødsler og dødsfald, familiernes størrelse, ægteskaber, »uægte børn« og navneskik. Ingvorsen har prøvet sine spørgsmål på et par seminariehold; men kortere forsøg med en 8. og 9. klasse har også givet gode resultater.

De følgende kapitler, lektor Verner

Bruhn: Industrialismens første tid i en købstad, samme: Emner fra 30'ernes Danmark, viceinspektør Kamma Warming: Om lokalhistorisk feltarbejde med stationsbyen som emne, adjunkt Henrik Fangel: Lokalsamfundet i defensiven følger nogenlunde samme mønster med forslag til emner og henvisninger til kilder og litteratur. Lektor Knud Prange præsenterer biblioteker, museer og arkiver, og Ingvorsen og Bruhn slutter med et udblik om det lokalhistoriske arbejdes organisation og muligheder for lærerne. Af de sidste kræver arbejdet med lokalhistorien meget; men de vil få meget igen: en kontakt med befolkningen, der hurtigt vil afsløre, at flere interesserer sig for deres egn, end de måske troede. Bogen, der sluttes med et nyttigt sagregister, vil være en udmærket introduktion for alle, der har lyst til at gå igang. Den er levende og engageret, og der er meget at følge op – også via en litteraturfortegnelse, der synes at have alt med efter 1967. Det betyder, at »hjemstavnsbøgerne« ikke er optaget, og det er måske et savn, selv om det er bevidst.

Finn H. Lauridsen